સાહિત્યપ્રારંભિકા

[ગુજરાતી ભાષાસાહિત્યના ઇતિહાસનો પ્રાથમિક
પરિચય કરાવનાર લઘુ પ્રવેશિકા]

લેખક
હિંમતલાલ ગણેશજી અંજારિયા

ભિક્ષુ અખંડાનંદની પ્રસાદી
સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય
• ભદ્ર પાસે અમદાવાદ અને કાલબાદેવી રોડ મુંબઈ ૨

એક રૂપિયો

આવૃત્તિ ૨૭
સંવત ૨૦૦૨
પ્રત ૨૫૦૦

મુદ્રક અને પ્રકાશક
ચિમનલાલ [illegible],
[illegible] મુદ્રણાલય,
રાયખડ : અમદાવાદ

નિવેદન

આ પુસ્તકની પહેલી આવૃત્તિ સં. ૨૦૦૦મા "વિવિધ ગ્રંથમાળા" માં પ્રસિદ્ધ થયેલી, તે ખલાસ થતા આ નવી આવૃત્તિ પ્રસિદ્ધ થાય છે

ગુજરાતી ભાષાસાહિત્યના ઇતિહાસનો પ્રાથમિક પરિચય આ નાના ગ્રંથમાં આપવામા આવ્યો છે આ ગ્રંથના લેખક શ્રી. હિંમતલાલ ગણેશજી અંજારિયા ગુજરાતમાં છેલ્લાં ત્રીસ વર્ષથી સાહિત્યવિવેચનમાં અગ્રણી સ્થાન ભોગવે છે 'કાવ્યમાધુર્ય' અને બીજા તેમણે પ્રગટ કરેલા પુસ્તકો ઘણો આદર પામ્યાં છે અને તેમનાં પુસ્તકોની ઘણી આવૃત્તિઓ નીકળેલી છે

સામાન્ય વાચકવર્ગને તથા વિદ્યાર્થીઓને ઉપયોગી થઈ પડે એવા ખાસ હેતુપૂર્વક તેમણે આ પુસ્તક તૈયાર કર્યું છે નરસિંહ-મીરાથી આરંભી આજ સુધીના સ્વભાષાસાહિત્યના વિકાસની ટૂંકી પણ નક્કર રૂપરેખા જાણીને દરેકોઈ વાચકબંધુને આનંદ જ થશે એટલું જ નહિ, પણ ઊગતા લેખકવર્ગને તો એ માર્ગદર્શક થઈ પડશે, એમાં શક નથી.

આ પુસ્તક મુંબઈ સરકારના કેળવણી ખાતા તરફથી ટ્રેનિંગ કૉલેજોમાં પાઠ્ય પુસ્તક તરીકે મંજૂર થયું છે

શ્રી. હિંમતલાલ ગણેશજી અંજારિયાએ અતિ સૌજન્યથી આ પુસ્તક સસ્થાને માટે તૈયાર કરીને નિષ્કામ ભાવે તે પ્રગટ કરવાની અમને રજા આપી છે, એ માટે અહીં તેમનો આભાર માનવામાં આવે છે

મુંબઈ
તા. ૧-૯-૪૬

સસ્તુ સાહિત્ય મુદ્રણાલય ટ્રસ્ટના ટ્રસ્ટીઓ વતી
મનુ સૂબેદાર (પ્રમુખ)

સાહિત્યપ્રારંભિકા

'સાહિત્યપ્રવેશિકા' થી નાનું, માત્ર મુખ્યમુખ્ય બાબતોની ઉપર ઉપરની વિગત આપતું, સાહિત્યના અંગોનો પ્રાથમિક પરિચય કરાવનાર પુસ્તક હોય, તો તે ઉપયોગમાં થઈ શકશે એવો અભિપ્રાય રાજકોટના [illegible] અભ્યાસ મંડળના બે શિક્ષક મિત્રો (શ્રી [illegible] તથા શ્રી [illegible] ઉપાધ્યાય) એ જણાવ્યો હતો.

'સાહિત્યપ્રવેશિકા'ની બીજી આવૃત્તિમાં ઉમેરા [illegible] ઉમેરો અને બીજી પણ પેટા બાબતો આદિની દાખલ કરી, એટલે તે પુસ્તકનું કદ મોટું થયું. તે ઉપરથી એક જુવાન મિત્ર શ્રી [illegible] દેસાઈએ સૂચના કરી, કે નાની સંક્ષિપ્ત આવૃત્તિ થાય, તો વિદ્યાર્થીઓ અને સામાન્ય વાચકોને વધારે ઠીક પડે.

આવી રીતે મળેલી પ્રેરણા આ 'સાહિત્યપ્રારંભિકા' તૈયાર કરવામાં કારણરૂપ બની. સાહિત્યના ઇતિહાસની માત્ર પ્રાથમિક રૂપરેખા આ લઘુ પુસ્તકમાં આપવામાં આવી છે.

'સાહિત્યપ્રવેશિકા'ની બીજી આવૃત્તિ તૈયાર છે, પણ કાગળના વધી ગયેલા ભાવ અને બીજી અડચણો તેના પ્રકાશનમાં હાલ વિલંબ કરાવે. દરમ્યાન આ 'પ્રારંભિકા' શ્રી સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલયના નિયામકોની કૃપાદૃષ્ટિથી પ્રગટ થાય છે.

ગુજરાતી સાહિત્યનો અભ્યાસ હવે તો સારી પેઠે વધ્યો જણાય છે છતાં આ જાતનાં પુસ્તકો હજુ સુધી નથી લખાયાં એ વિસ્મય થવા જેવું છે. હવે તો નજીકના ભવિષ્યમાં એ ખોટ પૂરી પડશે એવી આશા છે.

'સાહિત્યપ્રવેશિકા' કરતાં 'પ્રારંભિકા'માં વિષયવિવરણ જરા અન્ય પ્રકારનું રાખ્યું છે. વિદ્યાર્થીઓ અને વાચકોને તે રુચિકર નીવડે એમ ઇચ્છું છું.

આ પ્રકાશન માટે સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલયનો અને આ પુસ્તક ઝીણવટથી વાંચી કિંમતી સૂચનાઓ આપનાર [illegible] નો આભાર માનવાની પવિત્ર ફરજ [illegible]

સં. ૨૦૦૦ માઘ સુદિ ૬
[illegible]
તા. ૩૦-૧-૧૯૪૪

હિંમતલાલ ગણેશજી અંજારિયા

સર્વોપયોગી સાહિત્યશ્રેણી

૧૮ પુસ્તકોની રસસભરી નવી યોજના

પ્રૌઢ શિક્ષણ માટે ઉપયોગી થાય તેવાં અને ઓછું ભણેલાઓ રસપૂર્વક વાંચી–સમજી શકે, એવાં પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ કરવાની યોજના આ સંસ્થા તરફથી તૈયાર કરવામાં આવી છે અને તેનું સંપાદન જાણીતા સાહિત્યકાર **શ્રી. મોહનલાલ મહેતા (સોપાન)** કરે છે પહેલી યોજના મુજબ એમાં નીચે જણાવેલાં ૧૮ પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ થશે.

આ યોજનાનાં બધાં પુસ્તકો આવા મોટા અક્ષરોમાં છપાય છે

૧ મહાકાલના પગલાં : (સચિત્ર) લે૦ શ્રી કરસનદાસ માણેક			
★ જગતના ભિન્નભિન્ન ધર્મોની પ્રેરક કથાઓ	૧૨૮	-૧૦	૦-૨
૨ રાખની ઢગલી (સચિત્ર) લે૦ શ્રી સૌજન્ય			
★ વાર્તાના સ્વરૂપમાં સંસારની સળગતી સમસ્યાઓ	૧૨૮	૦-૧૦	-૨
૩ હાસ્ય-તરંગ : (સચિત્ર) લે૦ શ્રી. જ્યોતીન્દ્ર હ૦ દવે			
★ જીવનમાં દરરોજ દેખાતા પ્રસંગો ઉપરના હાસ્ય-લેખો	૧૫૦	૦-૧૦	૦-૨
૪ જીવનની કલા : લે૦ શ્રી રવિશંકર મહેતા			
★ જીવનની સફળતા માટેનું વ્યવહારુ માર્ગદર્શન	૧૪૦	૦-૧૦	૦-૨
૫. જગતમાં જાણવા જેવું : (સચિત્ર) લે શ્રી ઉમલાલ ઠામદાર			
★ જગતની અદ્‌ભુતતા ને ઉપયોગિતાનો સરળ પરિચય	૧૨૮	૦-૧૦	૦-૨
૬ જીવનપરિવર્તન : (સચિત્ર) લે૦ શ્રી સોપાન			
★ એક જીવનપલટાની કરુણ-મધુર સળંગ વાર્તા	૧૪૦	૦-૧૦	૦-૨
૭ ઇતિહાસને અજવાળે : (સચિત્ર) લે શ્રી. ઇન્દુ વસાવડા			
★ ઇતિહાસની પરાક્રમી વ્યક્તિઓની જીવનરેખા	૧૩૬	૦-૧૦	૦-૨
૮ ગૃહજીવનની કલા : (સચિત્ર) લે શ્રી "સમાજશાસ્ત્રી"			
★ ઘરમાં સુખ ને સંપથી કેમ રહી શકાય તેના સૂચનો	૧૨૮	૦-૧૦	૦-૨
૯ ગામડું બોલે છે : (સચિત્ર) લે૦ શ્રી ચુનીલાલ મડિયા			
★ હિંદના નમૂનારૂપ એક ગામડાનું સાચું જીવન	૧૪૪	૦-૧	૦-૨
૧૦ ગૃહજીવનનાં દૃશ્યો : (સચિત્ર) લેખિકા શ્રી કુમુદ શેઠ			
★ આપણા ઘર-કુટુંબના સાચા શબ્દચિત્રો	૧૩૨	૦-૧૦	૦-૨
૧૧. મારો ભારત દેશ : (સચિત્ર) લે કાન્તિલાલ પરિખ			
★ ભારતવર્ષના સૌંદર્ય અને વૈવિધ્યનો પરિચય	૧૩૬	૦-૧૦	-૨
૧૨ આરોગ્યસાધના : લે૦ ડુંગરશી ધરમશી સંપટ			
★ આરોગ્યના સંરક્ષણ અંગે માર્ગદર્શન	૧૪૮	૦-૧૦	૦-૨

અનુક્રમણિકા

સાહિત્યપ્રારંભિકા

પ્રકરણ ૧ નરસિંહ–મીરાંયુગ

શરૂઆત–જૂની ભાષા

આપણી ગુજરાતી ભાષા હાલ બોલાય છે તેવી પહેલાં બોલાતી નહોતી હમણાં પણ આપણે જાણીએ છીએ, કે પ્રાંત-પ્રાંતની બોલીમાં ફેર હોય છે; એટલું જ નહિ, પણ લેખકલેખકની ભાષામાં પણ જુદાપણું હોય છે આવું હોવા છતાં, બધા જ ગુજરાતીઓની ભાષા એક જ છે—ગુજરાતી જ છે—પછી ભલે ગુજરાતમાં, કાઠિયાવાડમાં કે હિંદના કે દુનિયાના ગમે તે જુદાજુદા ભાગોમાં વસતા હોય, તોપણ બધા ગુજરાતીઓની ભાષા તો ગુજરાતી જ છે

હમણાં બોલાતી ભાષા સો–બસો વર્ષ પહેલાં આજના જેવી નહોતી; ત્રણસો–ચારસો વર્ષ પર તો કાંઈક વધારે જુદી લાગે તેવી હતી પાંચસો–છસો વર્ષ પહેલાં તો ગુજરાત–કાઠિયાવાડમાં બોલાતી તે જ ભાષા મેવાડ, મારવાડ, માળવા–એ બધા પ્રદેશમા વપરાતી

ભાષાઓમાં ફેરફારો થયા જ કરે છે અમુક લોકો અમુક ભાષા બોલતા હોય; તે લોકો પોતે બીજા મુલકમાં જાય, અગર તેના મુલકમાં બીજા લોકો આવે, એટલે ભાષાનો ભેળીસાળો થવા લાગે સંપર્ક જેમજેમ વધે, તેમતેમ ફેરફારો પણ વધે જોરદાર ભાષા હોય, આગ્રહી લોકો હોય, તો અમુક ભાષા વધારે પ્રચાર પામે આમ પરાપૂર્વથી થતું જ આવ્યું છે આર્યો જ્યારે ભરત ખંડમાં આવ્યા, ત્યારે વેદોમાં જે ભાષા છે, તે બોલતા હતા અહીં આવ્યા પછી અહીંના મૂળ વતનીઓની સાથે મળવા–ભળવા

લાગ્યા; પોતે પણ એકબીજાથી ફરફર વસવાટ કરવા લાગ્યા; એટલે તેની અસર ભાષા પર થવા લાગી; ભાષામાં કાંઈકાંઈ વિકૃતિઓ થવા લાગી

ભાષા જુદીજુદી થઈ જાય, તો લોકોનું ઐક્ય ન ટકે, એ તો સ્વાભાવિક જ હતું; એટલે આર્યોને સૂઝ્યું કે દેશદેશની ભાષામાં ભલે ફેરફારો થયા કરે, પણ સઘળા આર્યોમાં માન અને સ્વીકાર પામે તેવી એક સર્વવ્યાપક ભાષા તો હોવી જ જોઈએ આ વિચાર એવો તો દૃઢ અને પાકો થઈ ગયો કે આર્યોએ સુંદર, સર્વવ્યાપક, સર્વમાન્ય ભાષા ઉપજાવી કાઢી બોલાતી ભાષાઓ બગડી ગઈ હતી, એમ સમજી તેને સુધારી સંસ્કૃત ભાષા તૈયાર કરી વેદોની મૂળ ભાષા પર આધાર રાખી, બગડતી, બગડેલી ભાષાનાં સ્વરૂપો સુધારી, ભાષાને સંસ્કાર આપી તેને સુધારી, એટલે તેને 'સંસ્કૃત' એવું નામ આપ્યું. બ્રાહ્મણો, વિદ્વાનો, મોટા લોકો સંસ્કૃત જ વાપરવા લાગ્યા; ધર્મનાં પુસ્તકો સંસ્કૃતમાં જ લખાયાં; સંસ્કૃત માટે માન અને પ્રેમ, શ્રદ્ધા અને પવિત્ર ભાવ કેળવ્યાં, એટલે સંસ્કૃત સર્વમાન્ય ભાષા ગણાવા લાગી—સંસ્કૃત એ જ ભાષા, મુખ્ય અને એકલી માન્ય ભાષા ગણાવા લાગી. દરેક દેશમાં લોકોની જુદીજુદી ભાષાઓ હતી, તે તો લોકસમસ્તમાં વપરાતી; તે ભાષા લોકોમાં—એટલે પ્રકૃતિમાં—વપરાતી, એટલે તે પ્રાકૃત કહેવાતી સંસ્કૃત જ મૂળ ભાષા હતી એ વિચારને એવો તો ઊંડો અને વ્યાપક બનાવ્યો હતો, કે દેશમાં બોલાતી ભાષા મૂળ સંસ્કૃતમાથી જ બની છે એમ મનાવા લાગ્યું હતું; એટલે પ્રાકૃતની બીજી એવી પણ વ્યુત્પત્તિ પ્રચારમાં હતી, કે સંસ્કૃત એ પ્રકૃતિ, અને પ્રકૃતિમાંથી ઉત્પન્ન થયેલ માટે પ્રાકૃત; દેશભાષાઓ સંસ્કૃતમાંથી વિકૃતિ પામીને બની છે, એવો ખ્યાલ લોકોમાં સારી પેઠ પ્રસરેલો હતો

આવા સર્વ વ્યાપી અભિપ્રાયની એટલી બધી અસર થઈ ગઈ હતી કે ભાષા એટલે સંસ્કૃત જ એમ મનાતું હતું સંસ્કૃત

સિવાયની તે બધી જ પ્રાકૃત સંસ્કૃત સિવાયની બધી જ ભાષાઓ માટે પ્રાકૃત, એ એક સામાન્ય નામ જ ગણાય છે જુદાજુદા પ્રદેશોની પ્રાકૃતને માટે જુદાંજુદાં વિશેષણો લગાડવામાં આવતાં જેમ કે મગધ દેશમાં બોલાતી પ્રાકૃત માગધી કહેવાતી; શૂરસેન-મથુરા નજીકના પ્રદેશમાં બોલાતી શૌરસેની વગેરે આવી પ્રાકૃતો મુખ્ય પાંચ—ઉત્તર હિંદમાં પાંચ હતી માગધી, શૌરસેની, પૈશાચી મહારાષ્ટ્રી અને અપભ્રંશ

આ પ્રાકૃતોમાંની અપભ્રંશ, મેવાડ, મારવાડ, માળવા, ગુજરાત, સૌરાષ્ટ્ર એ બધા પ્રદેશમાં વપરાતી ગુજરાત-સૌરાષ્ટ્ર પર ગુર્જરોનાં આક્રમણ થયાં મૂળ વતનીઓ સાથે ગુર્જરો એવા ભળી-હળી ગયા, કે ભાષાનાં સ્વરૂપ પર પણ અસર થવા લાગી અગિયારમા-બારમા સૈકામાં તો ભાષા એવી થઈ ગઈ, કે તેને અપભ્રંશ કહેવાય જ નહિ ત્યારપછી પણ ભાષામાં ફેરફારો ચાલુ જ રહ્યા ચૌદમા-પંદરમા સૈકામાં તે એવું સ્વરૂપ પામી, કે તેને આપણે ગુજરાતીનં જૂનું રૂપ ગણી શકીએ એ રૂપમાં પણ ફેરફારો તો ચાલુ જ રહ્યા; સોળમા-સત્તરમા સૈકામાં જે સ્વરૂપ હતુ, તેને 'ગુજરાતી' નામ અપાયું

આપણી ભાષા માટે 'ગુજરાતી' એવું ચોક્કસ નામ પહેલવહેલું પ્રેમાનંદે જ વાપર્યું છે 'દશમસ્કંધ'માં એક જગ્યાએ પ્રેમાનંદે તે નામ વાપર્યું છે—બીજે બધે તો પ્રેમાનંદ પણ ભાષા માટે 'પ્રાકૃત' નામ જ વાપરે છે પ્રેમાનંદ જ નહિ, બધા જ લેખકો પોતાની ભાષા માટે પ્રાકૃત એવું જ સામાન્ય નામ વાપરે છે—સંસ્કૃત નહિ તે પ્રાકૃત, એમ જ પ્રયોગ થયા કર્યો છે

અપભ્રંશમાં ફેરફારો થયા કર્યા—ભાષા બદલાતી રહી; ચૌદમા-પંદરમા સૈકામાં ભાષાએ જે સ્વરૂપ લીધું હતું, તે ગુજરાતી કહી શકીએ તેવું હતું—હાલના જેવું નહિ, તોપણ ગુજરાતી તો ખરું; સ્વરૂપ જરા જુદું અને જૂનું, એટલે તે સમયની ભાષાને જૂની ગુજરાતી એવું નામ આપવામાં આવે છે

પહેલાંની ભાષા 'ગુજરાતી' ન કહેવાય, પણ ચૌદમા પંદરમા સૈકાથી તો આ પ્રદેશની ભાષાને જે સ્વરૂપ મળ્યું, તે સ્પષ્ટ રીતે ગુજરાતી ગણી શકાય; એટલે ગુજરાતી ભાષાની શરૂઆત ચૌદમા-પંદરમા સૈકાથી ગણવામાં આવે છે તે વખતની ભાષાને જૂની ગુજરાતી એમ ઓળખીએ, તો સ્પષ્ટતા અને સત્યતા બન્ને સચવાય નામ ગુજરાતી આપીએ, એટલે ભાષાસાહિત્યના ઇતિહાસની શરૂઆત પણ ત્યારથી જ કરવી જોઈએ

ચૌદમા-પંદરમા સૈકાની જૂની ગુજરાતીનો નમૂનો નીચે આપ્યો છે –

> રાજપુત્ર ! તહ્મો ચ સાંભલઉ મુજ દુખિણીનું મર્મ !
> અભાગિણી હૂં અતિ પાપિણી ! ક્રૂર કર્યાં બહુ કર્મ !
> જન્મ થકી વૈરાગ્ય વારતા, સુખ કેરુ નહિ લેશ;
> તેહ સાંભલી નિ ય કરશુ ? શોક કથાઈ નરેશ !
> ઈમ કરતાં બે સાભલવાનુ કૌતક હુઈ મનિ;
> કથા સરૂપ કહ્યું, સાંભલુ સ્થિર થઈ રાજન !
>
> —'કાદમ્બરી' કડવું ૧૪

નેને બદલે નિ, એમને બદલે ઈમ, સાંભળશોને બદલે સાભલશું તથા મનિ, કથાઈ વગેરે પ્રયોગો જૂની ગુજરાતીનુ સ્વરૂપ બતાવે છે

નરસિંહ મહેતો આ જમાનાનો જ—જૂની ગુજરાતીના સમયનો જ—લેખક છે, પણ તેનાં પદો કંઠોપકંઠ ઊતરતાં આવ્યાં છે; એટલે જમાનાજમાના પ્રમાણે બદલાતાં ગયાં નરસિંહનાં હાલનાં કાવ્યોની ભાષા તેના વખતની ભાષા તો રહી જ નથી વળી, છાપનારાઓએ પણ ભાષાને તદ્દન આધુનિક સ્વરૂપ જ આપી દીધું; એટલે જૂની ભાષાનુ નામનિશાન રહ્યું નથી કોઈ જગ્યાએ એકાદ શબ્દ કે સ્વરૂપ રહી ગયું હોય તો જ કાંઈક જૂનવાણી નિશાની મળે છે—બાકી તો જૂની ભાષા જાણવા તક જ નથી નરસિંહ મહેતાના

વખતની ભાષા તેનાં પદો પરથી જાણવા માટે તો સંભવ જ નથી, પણ છેલ્લી હાથપ્રત પ્રમાણે છપાયાં હોત, તોય તે પ્રતના સમયની ભાષા કાંઈક જાણવામાં આવત; તેવું પણ કાંઈ થયું નથી હવે માત્ર એટલું રહ્યું છે, કે ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીમાં, ફારબસ સભામાં કે બીજી કોઈ જગ્યાએ જે જૂની હાથપ્રત રહેલી હોય, તો તે જોવાથી કાંઈક પ્રકાશ મળે ખરો આવા અભ્યાસ માટે તો ખાસ શોખ ધરાવનારા કોઈ નીકળે, તો જ સાધનોની શોધખોળ થઈ શકે

નરસિંહ મહેતાની કવિતાની ભાષા આધુનિક બની ગઈ છે, પણ તે જ સમયના બીજા લેખક ભાલણની 'કાદંબરી' જૂની ભાષામાં જ રહી છે 'કાદંબરી' બહુ જાણીતું પુસ્તક નહિ એટલે તે જ્યારે છેલ્લું લખાયું, ત્યારે જે ભાષા હતી તે ભાષામાં ટકી રહ્યું પુસ્તકરૂપે કોઈ ભંડારમાં પડી રહ્યું એટલે તેની ભાષામાં ફેરફારનો પ્રસંગ રહ્યો જ નહિ તે 'કાદંબરી'માં તેમ જ 'કહાનડદે પ્રબંધ' માં અને હવે હળવેહળવે બીજા મળી આવતા કેટલાક નાના-મોટા ગ્રંથમાં જૂની ભાષા સચવાઈ રહી છે તે ભાષા તે પુસ્તકના લેખકના સમયની તો હોય કે ન હોય પણ જે સાલમાં તેની છેલ્લી નકલ થઈ હશે, તે સમયની તો હશે એમ માની શકાય

આજ સુધી જૂના કવિઓના પ્રકાશનમાં ધોરણ જ એવું રખાયું હતુ, કે ભાષાને આધુનિક રૂપ આપીએ, તો જ વાચકો લાભ લે; એટલે બૃહત 'કાવ્યદોહન', 'પ્રાચીનકાવ્યમાળા' વગેરેમાં ભાષામાં બહુ સ્વરૂપફેર થઈ ગયેલો છે

નરસિંહ, મીરા વગેરે જૂના લેખકોની ભાષા તેઓની અસલ ભાષા તો નથી જ, એ યાદ રાખવાનુ છે

હવે સમજવામાં આવતુ જાય છે, કે જૂના કવિઓની જૂની ભાષા સચવાઈ હોય, તો અભ્યાસ માટે ખૂબ સરળતા થાય અને તેથી હવે તે જાતના વતન તરફ પ્રવૃત્તિ થવા માંડી છે, એ એક શુભ ચિહ્‌ન છે

નરસિંહ મહેતો : સંવત ૧૪૭૦થી ૧૫૩૬

ગુજરાતી ભાષાના જૂનામાં જૂના કવિ તરીકે તથા આદ્ય કવિ તરીકે નરસિંહ મહેતો આખા ગુજરાતમાં અને ગુજરાતની બહાર પણ ખૂબ જાણીતો છે.

નરસિંહ મહેતો કાઠિઆવાડમાં આવેલા જૂનાગઢનો રહેવાસી હતો. તેના જીવન સંબંધે ચોક્કસ માહિતી થોડી જ છે. ઇતિહાસ જેવી પ્રવૃત્તિ પર આપણું લક્ષ્ય જ નહોતું. મહાજનોની સ્મૃતિ દંતકથાઓ દ્વારા જ ચાલુ રાખવા જેટલી તેમની સેવા કરવામાં આવે છે. એ પ્રમાણે નરસિંહ મહેતા માટે પણ કેટલીક દંતકથાઓ પ્રચલિત છે. તેવી બધી દંતકથાઓમાંથી સાર કાઢીએ, તો હકીકત એવી નીકળે છે, કે નરસિંહ મહેતો નાનપણમાં ગમાર અને પૂની છોકરો બણાતો. કામધંધામાં દિલ ચોંટાડ્યું નહિ હોય એટલે ભાભીનાં મહેણાં સાંભળવાં પડ્યાં. મહેણાંથી મનને દુઃખ થયું. દંતકથા કહે છે, કે મહેણાથી રિસાઈ તેણે ભાઈનું ઘર છોડ્યું અને મોસાળ જવા નીકળ્યો. મોસાળ પહોંચ્યો કે નહિ, એ કાંઈ જાણવામાં નથી; પણ મોસાળ જતાંજતાં ગોપનાથનાં દર્શન કરવા રોકાયો અને ગોપનાથની પૂજામાં જ બેસી ગયો. ગોપનાથની સેવા એણે એવી નિષ્ઠાથી અને અનન્ય ભાવે કરી કે ગોપનાથ પ્રસન્ન થયા. કૃષ્ણની રાસલીલાનાં દર્શન માટે પોતે જતા હતા, ત્યાં નરસિંહ મહેતાને સાથે લઈ ગયા. નરસિંહ કૃષ્ણની રાસલીલા જોઈ એવો તન્મય અને કૃષ્ણમય બની ગયો કે તે ઘડીથી જ કૃષ્ણભક્તિમાં મસ્ત અને મશગુલ થયો.

રાસલીલાનાં દર્શન કરી, કૃષ્ણભક્ત બન્યા પછી, તે પાછો જૂનાગઢ આવ્યો. ભાઈ-ભોજાઈ સાથેનો અણબનાવ ટળી ગયો. ભાઈએ તેને પરણાવ્યો. તેને એક છોકરો અને એક છોકરી—એમ બે સંતાન થયાં. તે બંનેને પરણાવ્યાં પણ ખરાં. નરસિંહ મહેતાની આજીવિકા માટે શી વ્યવસ્થા હશે, એ કંઈ જાણવામાં નથી; પરંતુ કૃષ્ણભક્ત તરીકે ભજનકીર્તન કરતો હશે, કવિતા બનાવતો હશે,

જીવન ગરીબાઈમાં ગાળવું પડ્યું હશે, છતાં ગુજારો તો ચાલતો હશે

નરસિંહ મહેતાનાં લખાણમાં જ્ઞાનની કોટિ અને સર્જકશક્તિની સરકારી ઉચ્ચતા જોતાં, એમ તો સ્વીકારવું જ પડે છે, કે તેને સંસ્કાર ઘણા સારા મળેલા હોવા જ જોઈએ તેનું તત્ત્વજ્ઞાન ચોક્કસ અને ઊંડુ છે, તેનું સંસારજ્ઞાન વિશાળ અને નિર્મળ છે અને તેનું લખાણ સરળ છતાં ભાષા પર પ્રભુત્વવાળું અને રચનામાં કળાકૌશલ્ય દાખવનાર છે તેની કવિતામાં ગીતમાધુર્ય અને ભાવમાધુર્ય એવી તો સ્વાભાવિક રીતે આવી રહે છે, કે કુદરતની બક્ષિસ અને અથાક અભ્યાસના સુમેળ વગર એવી કુશળતા ભાગ્યે જ આવે નરસિંહ મહેતાએ ક્યારે અને કોની પાસે અભ્યાસ કર્યો, એ કંઈ કોઈના જાણવામાં નથી–માત્ર એટલી અટકળ કરી શકાય, કે જૂનાગઢ છોડી, ગોપનાથની સેવામાં જે સમય ગાળ્યો ત્યાં કદાચ કોઈ ગુરુ મળ્યા હોય; ત્યાં મેળવેલી જ્ઞાનપ્રાપ્તિને પાછળથી વાચન-શ્રવણથી વિપુલ બનાવી હોય, એ બનવાજોગ છે

તેનાં પ્રભાતિયાં અને જ્ઞાનનાં પદોમાં બુદ્ધિ અને કવિત્વનાં જે તેજ ઝળકારા મારી રહ્યાં છે, તેની બરોબરી કરી શકે તેવું સાહિત્ય ગુજરાતીમાં તો શું, હિંદની બીજી કોઈ પણ ભાષામાં ભાગ્યે જ લખાયું હશે પ્રભાતિયાં તો ગુજરાતીઓનું અવિનાશી ધન છે ઘરગથ્થુ, સર્વસુલભ ભાવો, વર્ણનમાં સર્વને એકદમ જ ગમી જાય-યાદ રહી જાય, સ્વાભાવિક જ લાગે તેવા વિચારો, ભાષામાં મધુરી ઝડઝમકના પ્રયોગો અને ગામડાંના અને શહેરના સર્વ લોકોને મુગ્ધ બનાવે, તેવા સર્વપ્રિય વિષયો—આવા-આવા ગુણોને લીધે પ્રભાતિયાં તો ગુજરાતમાં ગામેગામ અને ઘેરેઘેર ગવાયાં કરે છે 'જાગને જાદવા', 'જળકમળ છાંડી જાને બાળા', 'જે ગમે જગતગુરુદેવ જગદીશને', 'અખિલ બ્રહ્માંડમાં એક તું શ્રીહરિ', 'નીરખને ગગનમાં કોણ ઘૂમી રહ્યો' વગેરે પ્રભાતિયાં ગામડેગામડે અને ઘેરઘેર લલકારાતાં હજી આજ પણ સંભળાય છે

નરસિંહ મહેતાએ 'સુદામાચરિત્ર', 'ચાતુરી', 'સહસ્રપદી રાસ' વગેરે ઘણુંઘણું લખ્યું છે પોતાના જીવન સંબંધે પણ કાંઈકાંઈ લખ્યું છે, એમ પણ મનાય છે 'હારમાળા' માટે હજી બે મત પ્રવર્તે છે કેટલાક તેને નરસિંહ મહેતાની લખેલી માને છે અને કેટલાક પ્રેમાનંદની માને છે ખરો ખુલાસો તો એવો લાગે છે, કે નરસિંહ મહેતાએ થોડાં પદો કર્યાં હશે અને પછીના લેખકોએ તેમાં વધારો કર્યાં કર્યો હશે પ્રેમાનંદે તે બધાંને ફરી લખ્યાં નરસિંહ મહેતાનાં અને બીજા લેખકોનાં લખેલાં બધાં પદોને પોતાની મતિ પ્રમાણે સુધાર્યાં, કોઈ નવાં પણ ઉમેર્યાં અને એમ 'હારમાળા' તૈયાર થઈ આ પ્રશ્ન હજી ચર્ચાસ્પદ ગણાય છે શોધખોળથી સત્ય શોધી શકાય એવો હજી સમય છે કોઇ પૂનો અભ્યાસી નીકળી આવે તો હજી કાંઈક નવું જાણવાનું કદાચ મળે તેવી બાબતોમાં પૂર્વગ્રહ કે મતાગ્રહ રાખવામાં આવે, તો સત્ય પર આચ્છાદન વળી જાય છે

નરસિંહ મહેતાનો સમય સંવત ૧૪૭૦થી ૧૫૩૬ સુધીનો ગણાય છે

ભાલણ : સંવત ૧૪૯૦થી ૧૫૭૦

નરસિંહ મહેતા ઉપરાંત બીજા કેટલાક લેખકો થઈ ગયા હશે, પણ આપણને આજ સુધીમાં થોડા જ જાણવામાં આવ્યા છે અભ્યાસ અને શોધખોળ ચાલુ રહેશે, તેમતેમ બીજા જાણવામાં આવશે. હમણાં પણ થોડાઘણાની માહિતી મળી છે નરસિંહ મહેતાની સાથોસાથ પણ કદાચ ઊભો રહે, તેવો એક લેખક ભાલણ છે

તે સિદ્ધપુર–પાટણનો રહેવાસી હતો સંસ્કૃતમાં લખાયેલા ગદ્યકાવ્ય 'કાદંબરી'નું તેણે ગુજરાતીમાં પદ્યરૂપે ભાષાંતર કર્યું છે–અક્ષરશઃ ભાષાંતર તો નથી, પણ વાર્તા, વર્ણન વગેરેનો મુખ્ય મુખ્ય ભાગ આવી જાય તેવો અનુવાદ છે તે પુસ્તકભંડારમાં પડી રહ્યું, એટલે તે સંબંધે માહિતી રહી નહિ વળી વિષય પણ એવો

કે સંસ્કૃતના સારા પંડિત સિવાય બીજાને સમજ પણ ન પડે; એટલે તે પુસ્તકની ભાષા મૂળ સ્વરૂપમાં જળવાઈ રહી અને અસલ પ્રમાણે જ તે છાપવામાં આવ્યું, એટલે જૂની ભાષા જાણવાની આપણને સગવડ રહી.

ભાલણે 'કાદંબરી' ઉપરાંત 'સપ્તશતી', 'નળાખ્યાન', 'દશમસ્કંધ' વગેરે લખ્યું છે ખાસ તો તેનાં રામબાળલીલાના પદો બહુ ગમી જાય તેવાં છે તે પદોમાં બાળભાવનું વર્ણન, માતાની બાળક માટેની અધીરજનું અને ચિંતાભરી લાગણીનું વર્ણન, લોકો બાળકોમાં અને બાળકની રમતમાં કેવો રસ લે છે, તેનું વર્ણન, બાળકોની રમતોનું વર્ણન વગેરે એવી સરસ રીતે લખાયું છે, કે તે પદો એકદમ જ પ્રિય થઈ પડે છે

ભાલણ ઉપરાંત બીજા લેખકો પણ હળવેહળવે જાણવામાં આવતા જાય છે

બીજા થોડા લેખકો

કાયસ્થ કવિ કેશવે 'કૃષ્ણલીલામૃત' કાવ્ય લખ્યું છે એ કવિ પ્રભાસપાટણનો રહેવાસી હતો અને સંવત ૧૫૨૯માં હયાત હતો

સંવત ૧૫૪૦માં લખાયેલ 'હરિલીલાષોડશકળા'નો લેખક ભીમ પણ તે જ અરસામાં થયો છે સંસ્કૃતમાં લખાયેલા એક પુસ્તક પરથી ભીમે આ કળાઓ લખી છે તેમાં ભાગવતનો સાર કાવ્યરૂપે લખ્યો છે સંસ્કૃતના આધાર પરથી એ લખાયેલ હોવા છતાં, કેમ જાણે સ્વતંત્ર લખાણ હોય, એવી જ છાપ પડી રહે છે

સંવત ૧૫૧૨માં પદ્મનાભે 'કહાનડદે પ્રબંધ' લખ્યો છે; તેમાં યુદ્ધનું વર્ણન છે એક ગઢને ઘેરો ઘાલવામાં આવે છે તે વિષે લખાણ છે હથિયારોની માહિતી, લડાઈની તૈયારીઓ અને લોકોના યુદ્ધસમયના મનોભાવ વિષે લખાણ હોઈ, નવી જાતનું સાહિત્ય રજૂ કરનારું તે પુસ્તક ઠીક પ્રચાર પામી રહ્યું છે

આ ઉપરાંત પણ હરસેવક નામના લેખકનું 'મયણરેહા રાસ'

નામનુ પુસ્તક છે, જયશેખરે 'ત્રિભુવન દીપક પ્રબંધ' લખ્યો છે; હીરાનંદે 'વસ્તુપાલ તેજપાલ રાસ' લખ્યો છે, જનાર્દનનુ 'ઉષાહરણ', કર્મણ મંત્રીકૃત 'સીતાહરણ', કોઈ અજાણ્યા લેખકનો 'વસંતવિલાસ', લાવણ્યસમયકૃત 'વિમળપ્રબંધ' વગેરે લખાણો હવે જાણવામાં આવ્યાં છે તેમાંના કેટલાંક તો છપાઈ પણ ગયાં છે બીજા પણ કેટલાક લેખકો હજી અજાણ્યા રહ્યા હોય એ બનવાજોગ છે જૂનું તે બધું જ સોનુ ન ગણીએ તોપણ સંભવ છે, કે કોઇક સત્ત્વશાળી પણ અંધારામાં દટાઈ રહ્યો હોય વધારે શોધખોળ અને આગ્રહભર્યા અભ્યાસની હજી જરૂર છે, એ તો દેખીતુ જ છે

મીરાંબાઇ સંવત ૧૫૫૫-૬૦થી ૧૬૨૦-૨૫

નરસિંહ મહેતાની પેઠ મીરાંબાઈ પણ ભક્ત તરીકે ગુજરાતમાં જ નહિ, પણ આખા ભરતખંડમાં જાણીતાં છે ગુજરાતના શ્રેષ્ઠ કવિઓમા મીરાંબાઈની ગણના થતી જ આવી છે

ચાળીસ-પચાસ વર્ષ પહેલાં એમ મનાતુ હતુ કે ગુજરાતી સાહિત્યની શરૂઆત નરસિંહ-મીરાથી થઇ હતી અને તે સમયમાં માત્ર ભક્તિસાહિત્ય જ લખાતુ હતુ તે યુગને ભક્તિયુગ એવું જ નામ અપાતુ હતું; કારણ એ હતુ કે કંઠેપકંઠે ઊતરી આવેલાં ભજનો અને ભક્તિનાં પદો જ લોકોના જાણવામાં હતાં; પરંતુ હળવે હળવે બીજુ સાહિત્ય પ્રકાશમાં આવવા લાગ્યું, બીજા ગ્રંથોની માહિતી મળવા લાગી અને તે સમયમાં પણ આખ્યાન, પ્રશસ્તિકાવ્ય, સંવાદ, વાર્તા વગેરે લખાયેલાં છે, એ જાણવામાં આવતુ ગયું શ્રીધર નામના લેખકે 'રણમલ્લછંદ' સંવત ૧૪૫૪માં લખ્યો છે ભીમ નામના એક લેખકે સંવત ૧૪૬૬માં 'સદયવત્સચરિત' લખ્યુ છે 'પ્રબોધબત્રીશી', 'વસંતવિલાસ', 'વિમળપ્રબંધ,' 'ઉષાહરણ' વગેરે જુદીજુદી પ્રતિનાં લખાણ મળી આવ્યાં છે; એટલે નરસિંહ-મીરાંનો યુગ ભક્તિયુગ હતો એમ કહી શકાય તેવુ રહ્યું નથી

એ બધાં લખાણમાંથી ખાસ ઊંચા ગુણો બહુ થોડામાં જ છે બાણની 'કાદંબરી' જેવું સુંદર લખાણ પણ હવેના જમાનામાં બહુ પ્રચાર પામે એવું નથી જે જે જૂના લેખકો અને જૂનું સાહિત્ય હવે પ્રકાશમાં આવતું જાય છે, તે બધું ટકાવી રાખવા જેવું ભાગ્યે જ જણાશે અભ્યાસીઓ માટે તો તે અવશ્ય ઉપયોગી થઈ પડશે; વિદ્યાર્થીઓને પણ શોધખોળ માટે ઉપયોગી બનશે; સામાન્ય જનસમુદાયમાં નરસિંહ–મીરાંનાં કાવ્યો જેટલાં લોકપ્રિય છે અને સદાકાળ લોકપ્રિય રહેવાનાં છે, તેવું ઈતર સાહિત્ય માટે થવાનો સંભવ નથી

૯ મીરાંબાઈની કૃતિઓ પ્રમાણમાં થોડી છે; પરંતુ લોકમાનસને અસર કરવાનો ગુણ તેની બધી જ કૃતિઓમાં બહુ ઊંચી પ્રતિનો છે નરસિંહ મહેતાનાં પ્રભાતિયાંની પેઠે મીરાંબાઈનાં ભજનો ગુજરાતી હૃદયને તલ્લીન બનાવવામાં બહુ સફળ થયાં છે મીરાંબાઈની વાણીમાં એવું મનમોહક આકર્ષણ છે, તેના સ્ત્રીહૃદયના ભાવભર્યા ઊભરામાં એવી તો મોહની છે કે તે દરેકના હૃદયને એકદમ વશ કરી લે છે

મીરાંબાઈનાં લખાણમાં વિષયવૈવિધ્ય કશું નથી તે તો ભક્તિની ધૂનમાં તલ્લીન છે; કૃષ્ણની સાથે જ તે હમેશાં પોતાનો વખત ગાળે છે; કૃષ્ણના સહવાસમાં આનંદ માણે છે; કૃષ્ણના વિરહથી થતી લાગણી પ્રદર્શિત કરે છે આત્મકથાના ઇસારા એકાદ–બે કાવ્યમાં છે, પરંતુ તે કાવ્યોમાં પણ, માળામાં સૂત્ર હોય છે તેમ, કૃષ્ણ અને કૃષ્ણની ભક્તિ પ્રેરણારૂપ, કાવ્યમાં પ્રાણ રેડનાર ભાવરૂપ, સર્વત્ર હાજર જ હોય છે મીરાંબાઈને જ્ઞાન કે ઉપદેશ, આનંદ કે ઉલ્લાસ, ધર્મ કે ફરજ–એકેની દરકાર નથી તે તો ભક્તિમાં મસ્ત અને કૃષ્ણસેવામાં મગ્ન રહે છે ભક્તિની ધૂનમાં તન્મય બની ભજનો ગાવાં, કૃષ્ણ સાથે સાક્ષાત્કાર અનુભવવો અને જીવનને કૃષ્ણના ચરણમાં, કૃષ્ણ સાથે એકરૂપ થવામાં ગાળવું, એ જ એની મજા છે, એ જ એનું જીવન છે 'કાનુડો ન જાણે મારી પીડ',

'નહિ રે વિસારું હરિ', 'ઘેલાં અમે ભલે થયાં', 'સતશામાનું રૂસણું' વગેરે ભજનોના ભાવ અને તેના રસપ્રવાહ ગુજરાતમાં એટલા બધા પરિચિત અને પ્રિય થઈ રહ્યા છે કે મીરાંબાઈનાં બસો-અઢીસો જેટલાં જ કાવ્યો હોવા છતાં ગુજરાતી જનતાને મન મીરાંબાઈ તો અનન્ય ભક્ત અને ઉત્તમ કવિ તરીકે ખૂબ પૂજ્ય બની રહેલ છે /

નરસિંહ મહેતાનાં કાવ્યોની પેઠે જ મીરાંબાઈનાં કાવ્યો પણ આજ આપણને જે ભાષામાં મળે છે, તે ભાષામાં લખાયાં નહોતાં. તેના સમયમાં મેવાડ, મારવાડ, માળવા, ગુજરાત, સૌરાષ્ટ્ર વગેરે પ્રદેશમાં બોલાતી ભાષા એકસરખી હતી, એટલે જ મીરાંબાઈનાં ભજનો અને ગીતો સર્વત્ર પ્રચાર પામી શક્યાં; પરંતુ જેમ જેમ જમાના ફરતા ગયા અને ભાષામાં પણ હળવે હળવે ફેરફાર થતા ગયા, તેમતેમ મીરાંબાઈનાં પદો તત્કાલીન સ્વરૂપ લેતાં ગયાં કંઠોપકંઠે યાદ રાખી પ્રચાર પામતા સાહિત્યમાં આવા ફેરફાર થયા જ કરે છે મીરાંબાઈનાં પદોમાં તો બે પ્રકારના ફેરફાર થયા છે ગુજરાતમાં બોલાતાં તેનાં પદો ગુજરાતી સ્વરૂપ પામતાં રહ્યાં; તેમ જે પદો મેવાડ મારવાડ અને ઉત્તર હિંદમાં રહ્યાં, તે પદો હળવેહળવે હિંદી સ્વરૂપ લેતાં ગયાં મીરાંબાઈનાં પદો જેમ ગુજરાતી ભાષામાં છે, તેમ જ હિંદી ભાષામાં પણ છે

/ મીરાંબાઈ મેડતાના રાઠોડનાં પુત્રી હતાં અને ચિતોડના કુંભારાણાના પુત્ર ભોજરાજજી સાથે તેમનાં લગ્ન થયાં હતાં. ભોજરાજજી લગ્ન પછી તરત જ રણમાં પડ્યા, એટલે મીરાંબાઈ વિધવા થયાં પિતાના ઘરની કૃષ્ણભક્તિમાં મીરાંબાઈનું મન નાનપણથી જ ચોંટેલું હતું, એટલે મીરાંબાઈને વૈધવ્યદશાથી ખાસ કાંઈ દુઃખ-શોક થયાં નહિ; તે તો કૃષ્ણભક્તિમાં જ જીવન સમર્પણ કરી રહ્યાં હતાં, એટલે સંસારના સુખભોગ માટે તેમના હૃદયમાં અવકાશ જ નહોતો ભજનકીર્તન ગાવાં અને સાધુસંતોને બેસા કરી ભક્તિમય જીવન ગાળવું, કૃષ્ણની સેવા, કૃષ્ણ સાથે સહવાસ

અને આખરે કૃષ્ણને જ દેહ સમર્પણ કરી કૃષ્ણમાં જ સમાઈ જવું, એ માટે જ મીરાંબાઈ જીવી રહ્યાં હતાં રજવાડામાં રાજની રીતે રહેવા માટે તેમને સમજાવવા પ્રયત્નો થયા, પરંતુ મીરાંબાઇને કશી જ અસર થઈ નહિ; કુટુંબીઓ અને સંસારીઓ તરફથી કનડગત વધવા લાગી, એટલે મીરાંબાઈ રાજકુટુંબ અને સ્વજન સ્વદેશ છોડી, કૃષ્ણના ચરણમાં જ જીવન ગાળવાનો નિશ્ચય કરી દ્વારકામાં જતાં રહ્યાં અને ત્યાં રણછોડરામજીના ધામમાં શેષ જીવન ગાળ્યું રાજકુટુંબીઓએ પાછા કુટુંબમાં આવવા ઘણીવાર વિનવણી કરી, પણ મીરાંબાઇએ દ્વારકાં છોડ્યું નહિ દંતકથા એમ કહે છે કે રાણાજીના અત્યાગ્રહને વશ થઈ, મીરાંબાઇએ દ્વારકાં છોડી સ્વદેશ આવવા હા પાડી અને તેઓ રણછોડરામજીની છેવટની પરવાનગી લેવા મંદિરમાં ગયાં, તે મંદિરમાંથી પછી પાછાં આવ્યાં જ નહિ; રણછોડરાયજીના શરીરમાં જ સમાઈ ગયાં !

મીરાંબાઈના જીવન સંબંધે પહેલાં તો પુષ્કળ મતભેદ હતા, પણ હવે નિશ્ચિત રીતે મનાય છે કે તેમનાં લગ્ન સંવત ૧૫૭૩માં થયાં હતાં, એટલે જન્મ સંવત ૧૫૬૦ના અરસામાં થયેલો હોવો જોઈએ અવસાન માટે કોઈ ૧૬૦૩નું વર્ષ માને છે અને કોઈ તો તે ૧૬૭૦ સુધી હયાત હતાં એમ કહે છે

નાકર : સંવત ૧૫૫૦–૬૦થી ૧૬૩૦–૪૦

મીરાંબાઈ દ્વારકામાં ભક્તિમય જીવન ગાળતાં હતાં, તે સમયમાં વડોદરામાં નાકર નામનો એક વૈશ્યકવિ આખ્યાન ઉપર આખ્યાન લખી, બ્રાહ્મણને આપી, બ્રાહ્મણને આજીવિકા માટે સગવડ કરી આપતો હતો

પ્રેમાનંદ પહેલાં પણ આખ્યાનકાર થઈ ગયા છે અને કોઈ કોઇએ તો સંખ્યાબંધ આખ્યાનો લખેલાં છે; પરંતુ તે આખ્યાનોમાં સાહિત્યગુણ નહિ હોવાથી, તે બધાં ક્ષણજીવી જ રહ્યાં નાકરના આખ્યાનોમાં પણ કવિત્વ કે સત્ત્વ જેવું કાંઈ જ નથી લોકોને

આખ્યાનો સાંભળવાં ગમતાં હતાં, બ્રાહ્મણો આખ્યાનો ગાઈ આજીવિકા મેળવતા હતા, એટલે તે ધંધો કરનારા કોઈકોઈ નીકળી આવતા નાકરને તે શોખ લાગી ગયો પોતે બ્રાહ્મણ નહિ હોઈ, આજીવિકા માટે તો તેને જરૂર નહોતી; પરંતુ આખ્યાનો રચવાનો નાદ લાગી જતાં, તેણે તે કામ ખૂબ હોંશથી ચાલુ રાખ્યું; પોતે રચેલાં આખ્યાનો એક બ્રાહ્મણને આપી દેતો; બ્રાહ્મણ તેથી પોતાનું ગુજરાન ચલાવતો આમ નાકરે પોતાનાં આખ્યાનો દ્વારા પરોપકાર પણ ખૂબ કર્યો સંવત ૧૫૫૦–૬૦થી ૧૬૩૦–૪૦ સુધીમાં તે થઈ ગયો

અન્ય લેખકો

બીજા આખ્યાનકારોમાં 'કાદમ્બરી'કાર ભાલણના દીકરા ઉદ્ધવ અને વિષ્ણુદાસ તથા ખંભાતનો વિષ્ણુદાસ–એ ત્રણ ઠીકઠીક લખી ગયા છે અને તેમની કંઈકંઈ કૃતિઓ હાથ પણ લાગી છે

તે જમાનામાં વાર્તા લખનારા પણ થતા હતા 'રસમંજરી' નામની વાર્તાનો લખનાર વચ્છરાજ સંવત ૧૬૦૦ માં થયેલો મનાય છે તુળસી, ગોપાળદાસ, વસ્તો–એ પણ આ જ જમાનામાં ગણી શકાય સંવત ૧૬૨૫–૩૦ના અરસામાં ગોપાળદાસ અને સંવત ૧૬૫૩માં વસ્તો થયેલા મનાય છે આ બંને લેખક ખાસ ધ્યાન ખેંચે તેવા છે ગોપાળદાસે શ્રીમદ્વલ્લભાચાર્યનું 'વલ્લભાખ્યાન' નામે જીવન લખ્યું છે વલ્લભીસંપ્રદાયવાળાઓમાં તે એક માન્ય ગ્રંથ ગણાય છે; તેના પર વ્રજભાષામાં ટીકા લખાઈ છે 'વલ્લભાખ્યાન'ની ભાષા સંસ્કારી અને અભ્યાસ યોગ્ય છે ગુજરાતી શાળા–મહાશાળાનાં પાઠ્યપુસ્તકોમાં આવાં આખ્યાનને સ્થાન નથી મળતું, એ જરા શોચનીય છે

વસ્તો ધારાળા જ્ઞાતિનો હતો; બોરસદમાં વસતા ડોડિયા કુળના કાલાનો સુત હતો એવી અભણ અને પછાત કોમમાંથી પણ સંસ્કારી જીવ પાકે, લેખક બને અને સન્માન્ય ગણાય, એ

આપણા સમાજને માટે કેટલું સંતોષકારક ગણાવું જોઈએ! વસ્તો નાનો હતો ત્યારે કોઈ સાધુની સંગત થઈ જતાં, સાધુ સાથે ચાલી નીકળ્યો બુરહાનપુરમાં સાધુના અખાડામાં રહી, ત્યાગી બની, સાધુજીવન ગાળ્યું તેના લખેલા (સંવત ૧૬૫૩) 'શુકદેવઆખ્યાન'-માં ખાસ ગુણો તો કાંઈ નથી, પણ તેના જેવા લખનારા ઉત્પન્ન થાય એ આપણા સમાજ માટે ખૂબ સૂચક બાબત છે, એ ધ્યાનમાં લેવું જોઈએ

આ પ્રકરણમાં ગુજરાતી સાહિત્યના પ્રાર ભકાળના લેખકોમાંથી થોડાની પિછાન આપવામાં આવી છે જે જે લખાણનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે, તેમાંનાં ઘણાં પ્રગટ થઈ ગયાં છે તેમાંથી કેટલાંક એ કે સહેલાઈથી મેળવી શકાય તેવાં નહિ હોય, તોપણ લગભગ બધાં જ લભ્ય તો છે જ નરસિંહ-મીરાંનાં તો સહેલાઈથી મેળવી શકાશે ભાલણ અને નાકરનાં પણ હવે મળી શકે એવી સગવડ થઈ છે બીજાં તો ઘણાંક 'બૃહત કાવ્યદોહન'માં છપાયાં છે 'બૃહત કાવ્યદોહન'ના પણ હવે કોઈ કોઈ ભાગ અપ્રાપ્ય છે, એટલે ગુજરાતી સાહિત્યના અભ્યાસમાં મુશ્કેલીઓ વધવા લાગી છે; પરંતુ વાંચનારા વધે, તો પ્રકાશનમાં સરળતા થાય, એ આશા તો અમર છે જ હળવેહળવે ગુજરાતી માટે શોખ વધતો જશે અને ગુજરાતી વાચકો પુસ્તક ખરીદવાનો શોખ વધારતા જશે, એમ માનવું એ જ સંતોષ આપનારો માર્ગ છે

પ્રકરણ ૨ પ્રેમાનંદયુગ

સાહિત્યની ઉત્પત્તિ આત્મસંતોષ માટે થાય છે, એ જેટલું ખરું છે, તેટલું જ ખરું એ પણ છે, કે બીજાઓને ઉપદેશક અને માર્ગદર્શક બની, પોતાનું વર્ચસ્વ પ્રકાશમાં લાવવું, એ પણ સાહિત્યની ઉત્પત્તિમાં કારણરૂપ હોય છે નરસિંહ–મીરાં જેવા સંતો આત્માનંદને માટે જ લખે છે; પરંતુ તેમનાં લખાણમાં પણ વાચકો અને શ્રોતાઓનો અભાવ નથી હોતો એમ નહિ સાહિત્ય-માત્રની ઉત્પત્તિમાં પરોપદેશ મૂળરૂપે ઓછોવત્તો તો હોય છે જ લોકોમાં પ્રસરી રહેલ દંભ અને ઢોંગની ટીકા કરી, ઘટતો બોધ આપવો એને એ સાહિત્યસર્જકો પોતાનું એક કર્તવ્ય જ સમજે છે કેટલાક સીધી રીતે તેવી જ પ્રવૃત્તિ કરે છે; કેટલાક આડકતરી રીતે લખી તે હેતુ સિદ્ધ કરવા મથે છે અખાએ છપ્પા દ્વારા એ જ કામ કર્યું છે; પરંતુ અખાની પહેલાં પણ માંડણ નામના બંધારા જ્ઞાતિના એક લેખકે 'પ્રબોધબત્રીશી' લખી, અખાના જેવું જ કામ કર્યું છે માંડણ સંવત ૧૫૫૫–૫૦ના અરસામાં થયો હશે, એમ મનાય છે તેના પછી સો–સવાસો વર્ષે અખાએ તેવું જ સાહિત્ય ઉત્પન્ન કર્યું છે લોકોને રુચિકર થાય અને વધારે અસર કરે તેવું નવું સાહિત્ય ઉત્પન્ન થાય, એટલે જૂનું સાહિત્ય વિસરાઈ જાય છે અખાના છપ્પા લોકપ્રિય થતાં, માંડણની 'પ્રબોધબત્રીશી' ભુલાઈ જ ગઈ

અખો સંવત ૧૬૭૧થી ૧૭૩૦

અખાએ લોકોના જીવનમાં હરહમેશ માલૂમ પડતી ક્ષતિઓ, ત્રુટિઓ, વિચિત્રતાઓ–એ બધાંની કડક ટીકા કરી, તેમ જ કટાક્ષ સાથે બોધ આપનારા છપ્પાઓ લખી મનુષ્યસ્વભાવનો સારો પરિચય કરાવ્યો છે સંસારી લોકોના જીવનમાં જ ભોળાપણ

હોય છે તેવું જ નહિ, પણ ત્યાગી, વૈરાગી અને ધાર્મિક જીવન ગાળનારાઓમાં પણ કેવો દંભ, કેવા અનાચાર અને અત્યાચાર કેવાં પાપકર્મો આચરણ પેસી ગયાં હોય છે, તે વિષે પણ દાખલા-દૃષ્ટાંતથી એણે ઠીક સત્યપ્રકાશ પાડ્યો છે છપ્પા બધા મળી ૭૪૬ છે, પણ તેટલામાં તો સત્ય જ્ઞાન, વાજબી ટીકા, દોષોનું પ્રાકટ્ય, ગુણોની પ્રશંસા, ઉત્તમ બોધ–એવું ઘણુંઘણું લખી નાખ્યું છે અખાની શૈલી સંક્ષિપ્ત અને અર્થઘન હોઈ, કોઈકોઈ વાર સમજવી મુશ્કેલ થઈ પડે છે; છપ્પા કરતાં બીજાં લખાણમાં કાંઈક વિસ્તાર અને વિવેચન વધારે છે, તેમ જ બીજાં લખાણો વેદાંતના જ્ઞાનપ્રચારને માટે હોઇ, સામાન્ય વાચકને દુર્ઘટ લાગે તેવાં છે 'પંચીકરણ', 'અખેગીતા', 'ગુરુ–શિષ્યસંવાદ', 'અનુભવબિંદુ' અને કેટલાક ભજનો વગેરે બધાં જ્ઞાનવિષયક હોઈ, તેના વાંચનારા વિરલ જ હોય એ સ્વાભાવિક છે

અખો જ્ઞાતિએ સોની હતો; ધંધો પણ સોનીનો જ કરતો હતો એ ચારિત્ર્યવાન અને પ્રમાણિક હતો અને કારીગરીમાં પણ કુશળ હતો તેની હોશિયારી અને નીતિની કદર તરીકે તેને ટંકશાળનું કામ મળ્યું હતું તેવા કામમાં જશ કરતાં અપજશ વધારે મળે છે, એ અનુભવ ક્રમપ્રાપ્ત અખાના નસીબમાં પણ હતો આખરે તેના ચારિત્ર્યની ઘટતી આંકણી થઈ અને તે નિર્દોષ ઠર્યો; પરંતુ તે બનાવથી અખાને સંસાર પર અભાવ આવી ગયો વિરાગી વૃત્તિ કરાવનારા બીજા પણ પ્રસંગો બન્યા હતા તેની બહેનના અકાળ અવસાનથી તેને જીવન–મરણનો કોયડો બહુ ગૂંચવણભરેલો લાગ્યો વળી, એક બાઈને તેણે ધર્મબહેન માની હતી તે બાઈને અખાએ એક કંઠી કરી આપી તે કંઠી બહુ કિંમતી લાગવાથી, બાઈને વહેમ પડ્યો કે સોનું શુદ્ધ હશે કે કાંઈ ભેગ હશે; એટલે તેની કસોટી કરાવી કસોટીમાં સોનું શુદ્ધ ઠર્યું, કંઠી બહુ કિંમતી ઠરી તે કંઠીને કસોટી માટે કાપવી પડી હતી, એટલે તે પાછી સમી કરવા તે બાઈએ અખાને જ આપી અખાના જાણવામાં બધી હકીકત

આવતાં, તેને સંસારી લોકો પર અને સંસારી જીવન પર તિરસ્કાર આવ્યો તે કામધંધો છોડી વૈરાગી થઈ નીકળી પડયો અને ગુરુની શોધ કરવા લાગ્યો તેમાં પણ બહુ નિરાશ થયો ગુરુઓ ધન હરે, પણ કોઈ જાતનો ખરો લાભ ન આપે એવા લાગ્યા પૈસા હોય તો સામું જુવે, એવા ગુરુઓ અને ધર્માચાર્યો જોઈ અખાને ખૂબ કંટાળો આવ્યો; પણ જ્ઞાન મેળવવાની તેની ભૂખ જોરદાર હતી, એટલે તે સાધુ-વૈરાગીઓમાં અને ધર્મના ઉપદેશકોમાં ખૂબ ભમ્યો છેવટે તેને સાચો ગુરુ મળ્યો—તેની પાસેથી તે જ્ઞાન મેળવી કૃતકૃત્ય થયો દંભ, ઢોંગ અને સ્વાર્થી જીવનમાં જ આખું જગત ભેર્યું હતું; છતાં તે જ જગતમાં કોઈ વિરલા સંતપુરુષ પણ હોય છે જ જો ખરું જ્ઞાન મેળવવું હોય, શાંતિ મેળવવી હોય, તો તેવા કોઈ સાચા ગુરુને મેળવી, હરિ, ગુરુ અને સંતની સેવા કરો, તો જીવન સફળ થશે, એવો ઉપદેશ અખાએ ખૂબ આપ્યા કર્યો છે

સંવત ૧૬૭૨થી ૧૭૩૦ સુધી અખાનો જીવનઅવધિ માનવામાં આવ્યો છે

પ્રેમાનંદ, સંવત ૧૬૯૨થી ૧૭૬૦

પ્રેમાનંદ ગુજરાતના કવિઓમાં શ્રેષ્ઠ ગણાય છે તે હતો તો આખ્યાન કરનારો માણભટ્ટ, પણ તેનાં આખ્યાનો એટલાં તો રસપૂર્ણ અને તેથી લોકપ્રિય થઈ ગયાં હતાં કે તેની ગણના કવિ તરીકે થતી આવી છે અને કવિઓમાં પણ તેને પ્રથમ સ્થાને મૂકવામાં આવે છે

આખ્યાનકારો તો પ્રેમાનંદની પહેલાં પણ થયા હતા અને પછી પણ થયા હતા; પરંતુ પ્રેમાનંદનાં આખ્યાનોમાં સામાન્ય સમાજને ત્વરિત થઈ પડે એવા ઘણા ગુણો છે તેનાં કોઈ કોઈ આખ્યાનમાં સારું કવિત્વ છે રસભરી લેખનશક્તિને લીધે મિશ્ર થઈ પડવાનો ગુણ તો ઘણાં આખ્યાનોમાં છે; એટલે પ્રેમાનંદને જે પ્રશંસા અને જે કીર્તિ આપવામાં આવે છે, એ પણ અહો યોગ્ય છે

હરહમેશના જીવનમાં જ્ઞાન અને વિનોદ આપનારાં કોઈ કોઈ સાધનોની જરૂર લોકોને લાગે છે આગલા વખતમાં સંસ્કૃત કથાઓને ગુજરાતીમાં કહી સંભળાવનારા બ્રાહ્મણો મારફત આ જરૂર પૂરી પડતી આવી કથા કરનારા પુરાણીઓ કહેવાતા કથા–વાર્તા માટે ઘણે ભાગે પુરાણોનો આશરો લેવામાં આવતો, એટલે કથાભટ્ટો—પુરાણીઓ કહેવાતા હળવેહળવે તે બધા બ્રાહ્મણોમાંથી જ કોઈ કોઈ એવા નીકળ્યા, કે જે સંસ્કૃત પરથી કથા કહેવાને બદલે, ગુજરાતીમાં કથા કહેવા લાગ્યા અને લોકોને વધારે આનંદ પડે માટે તે કથા ગાઈને કરવા લાગ્યા ગાવામાં સાથે તાલ માટે એક માણ—ત્રાંબાની મોટી ગાગર—રાખતા આંગળીમાં વેઢવીંટી પહેરતા અને તે વતી ગાગર પર તાલ આપી રણકાર ગજવતા આવી કથા ગાનારાઓ માણભટ્ટને નામે ઓળખાતા રાત્રે મોટા ચોકમાં મોટી મેદની એકઠી થતી. રાતની આવી કથામાં રસ લાગવાને લીધે, પુરાણીઓનાં કથાવાચન ઘટતાં ગયાં અને સારાસારા માણભટ્ટો તો પુરાણીની આજીવિકાને નડતરરૂપ પણ થતા

પ્રેમાનંદ આવો માણભટ્ટ હતો તેનાં આખ્યાનોમાં રસ અને સાહિત્યગુણ કાંઈક સારા પ્રકારનાં હતાં, એટલે તેનાં આખ્યાનો ખૂબ પ્રચાર પામતાં, વખણાતાં અને ઠેકઠકાણે ગવાતા

'દશમસ્કંધ,' 'મામેરુ,' 'નળાખ્યાન,' વગેરે સંખ્યાબંધ આખ્યાનો તેણે લખ્યાં છે 'સુદામાચરિત્ર,' 'હૂંડી,' 'શ્રાદ્ધ,' 'હરિશ્ચંદ્રાખ્યાન' 'ચંદ્રહાસઆખ્યાન,' 'ઓખાહરણ,' 'અભિમન્યુ,' 'સુધન્વા' વગેરે ઘણાં ગણાવાય તેમ છે; પણ હાલના જમાનામાં આવાં આખ્યાનો બહુ વંચાય એવો સંભવ ઓછો છે પહેલાના વખતમાં તો જીવનના ધાર્મિક પ્રસંગો સાથે આવાં આખ્યાનો વાંચવાના ક્રમને જોડી દેવામાં આવેલો હતો—લોકોને કંઈક શ્રદ્ધા પણ હતી; પણ હવેના વખતમાં જમાનો એવો ફરી ગયો છે કે શહેરોમાં તો ભાગ્યે જ કોઈ આવાં આખ્યાનો તરફ

આકર્ષીને ગામડાઓમાં ક્યાંક ક્યાંક વંચાતા હોય એવું બને— જો કે હવે તો ગામડાઓમાં પણ વિનોદ અને આનંદ મેળવવાના જૂના માર્ગો ભાગ્યે જ ટકી રહ્યા હશે

પ્રેમાનંદના આખ્યાનો હવે તો ઘણે ભાગે સાહિત્યના અભ્યાસીઓના જ વાંચવામાં આવે છે પ્રેમાનંદમાં રસ જમાવવાની આવડત બહુ સારી છે; શ્રોતાઓને તન્મય કરી વાર્તારસને વિવિધ રીતે કેમ ટકાવી રાખવો અને શ્રોતાઓને થોડે થોડે વખતે કેમ રીઝવવા, એ પ્રેમાનંદ સારી રીતે જાણે છે; એટલે પ્રેમાનંદ હમેશા લોકપ્રિય બની રહે છે; પરંતુ હવેના શ્રોતાઓ અને વાચકો મુગ્ધ બની જાય એવો સનાતન રસ કે ઊંચું કવિત્વ પ્રેમાનંદમાં બહુ ઝાઝું ન હોવાથી હવે તો તેની કૃતિઓમાંથી ઘણી થોડી જ ટકી રહેશે તેના સમયમાં આખ્યાનકાર તરીકે પ્રેમાનંદ સફળ હતો. શ્રોતાઓ પ્રસન્ન થઈ રહે એવાં આખ્યાનો એક પછી એક લખવાની તેની આવડત ખરેખર પ્રશંસનીય જ હતી ગુજરાતીમાં થોકબંધ લખાણું તેણે લખી નાખ્યાં છે એ પણ ખરું છે; પરંતુ તેનામાં કેટલીક ઊણપો પણ હતી; હસાવવા બેસે, ત્યારે તેને પાત્રતાનું ભાન રહેતું નહિ સારાંસારાં અને પૂજ્ય પાત્રોની પાસે કોઈક વાર એવા હલકા આચાર ને ઉદ્ગાર કરાવે કે આપણને ભૂંડા થયા વિના ન રહે આવી ક્ષતિ તેના લખાણમાં આવતી, તે માટે જવાબદારી તેના જમાનાની પણ હતી એ સ્વીકારવું જોઈએ; પરંતુ તે બધું સ્વીકાર્યા પછી પણ ખરી કદર કરવા બેસીએ ત્યારે તો કહેવું જોઈએ કે પ્રેમાનંદ મોટો અને ચમત્કારિક લખનારો હોવા છતાં તેના લખાણમાં ઊંચું, નિર્દોષ, સાચું, સાહિત્ય થડું થો. છે સાહિત્યના અભ્યાસની દૃષ્ટિએ પ્રેમાનંદને મોટો કવિ ગણવાને બાધ ન ગણીએ, તોપણ તેની કૃતિઓમાંથી કેટલાની ગણના એકાંતશુદ્ધ અને ઉચ્ચ સાહિત્યમાં કરવી, એ હમેશાં ચર્ચાસ્પદ જ રહેશે.

પ્રેમાનંદને નામે ત્રણ નાટકો છપાયાં છે તે નાટકો 'નળાખ્યાન'વાળા પ્રેમાનંદનાં ન હોઈ શકે, એવી જોરદાર શંકા

ઉઠાવવામાં આવી છે. નરસિંહરાવે 'પ્રેમાનંદનાં નાટકો' એ નામનો એક મોટો લેખ લખી આશંકા રજૂ કરી છે. નાટકોને પ્રેમાનંદનાં જ ગણનારાઓએ એ શંકાના સમાધાન માટે પુષ્કળ રદિયાઓ આપ્યા છે. બન્ને પક્ષો પોતપોતાના મતને વળગી રહેવાની દૃઢતાથી જ જાણે ચર્ચા કરતા હોય એવું જણાય છે, એટલે નિકાલ થવાનો સંભવ લાગતો નથી. ગુજરાતી સાહિત્યનો લેખપ્રવાહ, તેમાં થયેલી જુદીજુદી કૃતિઓ, ગુજરાતી જનતાના સંસ્કાર, પ્રેમાનંદનો પોતાનો જમાનો અને તેની આગળ-પાછળનું ગુજરાતીઓનું જીવન, ગુજરાતીમાં નાટકસાહિત્યનો અત્યંત તાભાવ, નાટકોને પણ અપાયેલું આખ્યાન એવું નામ, વગેરેનો વિચાર કરતાં સામાન્ય વાચકને એમ જ લાગે કે પ્રેમાનંદ જેવા આખ્યાનકારને આ નાટકો જેવી ચમત્કૃતિ ક્યાંથી સૂઝી?

આ પ્રશ્ન જુદીજુદી રીતે જુદાંજુદાં દૃષ્ટિબિંદુઓથી, બને તેટલી નિષ્પક્ષ સમતુલા જાળવીને ચર્ચવા જેવો અવશ્ય છે. 'પ્રારંભિકા'ના વાચકો માટે આટલું સૂચન જ બસ છે. નાટકો નળાખ્યાનવાળા પ્રેમાનંદનાં હો કે ન હો, નળાખ્યાનવાળા પ્રેમાનંદનાં નહિ તો કોઈ બીજા પ્રેમાનંદનાં હો—ગમે તેનાં હો, પણ તે નક્કી સારાં, સુવાચ્ય છે; ગુજરાતી સાહિત્યભંડારમાં શોભે તેવાં છે; અભ્યાસ કરવા-કરાવવા લાયક છે; ભણનારાઓને આનંદ આપે તેવાં છે. 'રોપદર્શિકા', 'દ્રૌપદીપ્રસન્નાખ્યાન', 'તપત્યાખ્યાન'—એવાં એ નાટકોનાં નામ છે.

પ્રેમાનંદના જીવન માટે પણ દંતકથાઓ પર જ આધાર રાખવાનો છે. નાનપણમાં તે ખુડથલ હતો; સદ્ભાગ્યે કોઈ સત્પુરુષની સાથે સુયોગ થઇ જતાં બુદ્ધિ ખુલી ગઈ અને તે સારો લેખક થઈ ગયો. આખ્યાનો લોકપ્રિય થવા લાગ્યાં, તેમતેમ પૈસે-ટકે અને જીવનમાં સુખ અને સરળતા વધતાં ગયાં. ભાષા માટે અભિમાન ખૂબ હતું એમ માનવામાં આવે છે. શિષ્યમંડળ અને પ્રશંસકમંડળ પણ મોટું હતું એમ કહેવાય છે. આયુષ્ય પણ

સારું ભોગવ્યું હતું જન્મ સંવત ૧૬૯૨માં અને અવસાન સંવત ૧૭૬૦માં થયાનું મનાય છે

શામળ સંવત ૧૭૪૦-૪૫થી ૧૮૦૫-૩૦

ચોક્કસ માહિતી માટે પૂરતી કાળજી રાખવામાં ન આવે કે ઘટતો શ્રમ લેવામાં ન આવે, તો ઘણીવાર ભૂલો જમાનાઓ સુધી ચાલ્યા કરે છે શામળના સંબંધમાં એવી ભૂલ ઘણો વખત ટકી રહી હતી તેને પ્રેમાનંદનો સમકાલીન ગણવામાં આવતો-તેને ને પ્રમાનંદને ઝઘડો થયેલો હતો, એમ એક વખત માનવામાં આવતું; પણ અભ્યાસ સંગીન થતો ગયો તેમ જણાતું ગયું કે એ બધી માન્યતા ખોટી જ હતી.

શામળ વાર્તાકાર હતો અને એક વખત પ્રેમાનંદ જેટલી જ પ્રતિષ્ઠા ભોગવતો હતો શામળની વાર્તાઓનો આધાર સંસ્કૃત વાર્તા કે દંતકથા કે લોકવાયકા પર હતો; પણ વાર્તાને આડકથા ઉખાણાં, સમોત્તરી વગેરેથી રસિક બનાવવાની કુશળતા—શામળની પોતાની જ હતી

આખ્યાનો ઘણે ભાગે શહેરોમાં પ્રચલિત હતાં; વાર્તાઓ મુખ્યત્વે ગામડાંઓમાં પ્રચલિત હતી ગામડાંઓમાં પણ લોકોમાં શોખ હોવો જોઈએ, સંસ્કાર હોવા જોઈએ, સારા-નરસાની કદર હોવી જોઈએ, સાધારણ સમજ પણ ઠીકઠીક હોવી જોઈએ-એમ શામળને મળેલી પ્રતિષ્ઠા પુરવાર કરે છે

શામળની વાર્તાનાં વખાણ સાંભળી એક પાટીદાર એવા તો પ્રસન્ન થઈ ગયા કે તેમણે શામળને પોતાના ગામમાં બોલાવી ત્યાં આવા માટે થોડી જમીન આપી અને વાર્તાઓ લખવા માટે ખૂબ અનુકૂળતા કરી આપી

પ્રેમાનંદનાં આખ્યાનો લોકો ટોળે મળી ખૂબ આનંદથી સાંભળતા, તેમ શામળની વાર્તાઓ સાંભળવા પણ લોકો ખૂબ ભેગા થતા; પરંતુ હવેના જમાનામાં શામળની વાર્તાઓ ક્રમ

થવાનો સંભવ નથી. ગામડાંમાં કોઈ કોઈ શોખીન હશે અને ક્યાંક વંચાતી હશે. શામળમાં પ્રશ્નોત્તરી ગોઠવવાની ચતુરાઈ છે, વાર્તારસ વહેતો રાખવાની આવડત છે. આડકથાઓ અને સામાન્ય બોધક ટુચકાઓથી શ્રોતાઓનો રસ ટકાવી રાખવાની કળા છે, વાર્તા ઉપર વાર્તા લખ્યા જવાની હોશિયારી છે. આવા ગુણો હોવા છતાં હાલના જમાનામાં શામળની વાર્તા માટે આકર્ષણ રહેવાનો સંભવ નથી. શામળના લખાણમાં ગામડિયાનું જાડાપણું છે અને સંસ્કારીમાં ગામડિયાપણું છે; વળી સાટે બોધક છપ્પા, પ્રાસ્તાવિક ઉપદેશ, વાર્તાનું અને પાત્રોનું વૈવિધ્ય, લખાવટમાં જુસ્સો—એવા એવા ગુણો પણ છે; છતાં હવે તેની વાર્તાઓ ભદ્ર લોકમાં વંચાય એવો સંભવ નથી. 'મદનમોહના' જેવીને અભ્યાસક્રમમાં રાખી ટકાવી રાખવામાં આવે, એ એક જુદી વાત છે. બાકી વાર્તાઓમાંથી તો સાહિત્યવાચનમાં ચાલુ રાખી શકાય, એવી બહુ જ થોડી છે. 'વિદ્યાવિલાસિની' જેવી કોઈક અપવાદરૂપ મળી આવે—બાકી તો 'ઉદ્યમકર્મસંવાદ', 'રાવણમંદોદરી-સંવાદ', 'અંગદવિષ્ટિ'ના જેવું લખાણ શાળાઓમાં ચલાવવાથી શામળને ટકાવી રખાય, અલ્પશિક્ષિત જનતામાં—ગ્રામજનતામાં—તેનો શોખ હોય અને તે ચાલુ રહે એ બનવાજોગ છે; પણ શહેરવાસીઓમાં, ભદ્ર લોકોમાં, સંસ્કારી વિદ્યાર્થીઓમાં, શામળને ચાલુ રાખવાનો મોહ શિથિલ થતો જશે. તેના સમયની ભાષાના અભ્યાસ માટે શામળની કોઈ-કોઈ કૃતિ પસંદ કરવામાં આવે, ત્યારે પણ ઘટતી સમજૂતી અને ટીકા આપવામાં આવે, તો જ અભ્યાસનો હેતુ સચવાય, એ ખાસ યાદ રાખવા જેવું છે.

શામળના લખાણમાં કેટલીક બાબતો ધ્યાન ખેંચે તેવી છે. ખાસ કરીને સ્ત્રીઓ સંબંધી તેનું લખાણ અધ્યયનયોગ્ય છે. શામળની સ્ત્રીઓ ખૂબ બહાદુર, સાહસિક, કાર્યકુશળ, કઠણ હૈયાની અને બળવાન શરીરવાળી હોય છે. લગ્નની બાબતમાં, નાતજાતની બાબતમાં, ગૃહજીવનની બીજી બાબતોમાં શામળના

વિચારો અને શામળનું લખાણ પ્રચલિત રીતરિવાજોથી જુદુ પડતુ છે

શામળના જીવન સબધે ખાસ કઈ જાણવાજેવુ નથી મૂળ અમદાવાદ પાસે જેતલપુરનો તે રહેવાશી હતો; તેની વાર્તાઓથી ખુશ થઈ નડિયાદ પાસે માતર પરગણાના ગામ સુંજ–સિહુંજ–ના પાટીદાર રખીદાસે તેને પોતાને ત્યાં બોલાવ્યો અને થોડી જમીન આપી પોતાને ગામ રાખી લીધો ત્યાં તેણે સખ્યાબધ વાર્તાઓ લખી લખાણમાં પહેલી સાલ સવત ૧૭૭૪ની છે અને છેલ્લી સવત ૧૮૨૧ની છે, એટલે જન્મ માટે સવત ૧૭૪૦–૪૫ અને મરણ માટે સવત ૧૮૨૫–૩૦ની અટકળ કરવામાં આવે છે

અન્ય લેખકો

સવત ૧૬૭૦થી ૧૮૨૫-૩૦ સુધીના ગાળામાં બીજા પણ કેટલાક કવિઓ થઈ ગયા છે 'ભગવદ્‌ગીતા'નુ ગુજરાતી પ્રથમ ભાષાંતર કરનાર નરહરિ, નરસિંહ મહેતાના જીવન વિષે લખનાર વિશ્વનાથ જાની અને ગુજરાતીઓમાં ખૂબ જાણીતા થયેલા મહિનાઓનો લખનાર રત્નો ભાવસાર–એ બધા આ સમયમાં જ થઈ ગયા છે બે પારસી કવિઓ રુસ્તમ અને નોશિરવાન પણ ઇતિહાસની અને ભાષાની દૃષ્ટિએ ખાસ જાણવા જેવા આ જમાનામાં જ થઈ ગયા છે

વલ્લભ મેવાડો: સવત ૧૭૦૦થી ૧૮૧૧

વલ્લભ મેવાડો માતાના ભક્ત તરીકે અને ગરબાના લેખક તરીકે આખા ગુજરાતમાં લગભગ બધા–પ્રેમાનદ જેટલો જ જાણીતો થયો છે માતાની ભક્તિ ગુજરાતમાં જૂના સમયથી પ્રચલિત હતી અને ગરબા પણ ગવાતા હોવા જોઇએ વલ્લભ મેવાડાના ગરબા લોકપ્રિય થઈ જવાથી આગળના બધા ભુલાઈ ગયા વલ્લભના ગરબાઓમાં રાગ અને તાલનો જે વેગભર્યો સુમેળ છે, ગરબાના લયમાં અને પ્રવાહમાં જે જુસ્સો અને જોમ છે, તે વલ્લભની ઉપજાવેલી નવી જ સૃષ્ટિ હોય એમ માની શકાય

નથી જૂના કાળથી ગરબાઓ તો ચાલુ હશે જ વલ્લભે તેમાં ઉત્સાહ, શૌર્ય, જુસ્સો વગેરે ઉમેર્યાં અને તેથી તેના ગરબા એટલા સરસ બન્યા કે તે જ ચાલુ રહ્યા અને આગળના ભૂલાઈ ગયા

માતૃભક્તિ ઉપરાંત વલ્લભે સમાજના અયોગ્ય રીતરિવાજ પર, કલિયુગમાં સમાજની અધોદશા કેવી થવાનો સંભવ છે એ પર, કજોડાં પર વગેરે પર ગરબા લખી કેટલીક ટીકા કરી છે અને જમાનામાં પેસી ગયેલી બદીઓ તરફ લોકોનું સારુ ધ્યાન ખેંચ્યુ છે

તે રહેવાશી અમદાવાદનો હતો, પણ બહુચરા માતામાં અનન્ય શ્રદ્ધા હોવાથી તે ચુંવાળમાં જ રહેતો આયુષ્ય થયું સારુ ભોગવ્યુ હતુ; જન્મ સંવત ૧૭૦૦મા હતો અને અવસાન સંવત ૧૮૧૧માં થયુ હતુ

પ્રકરણ ૩ દયારામયુગ

સંવત ૧૮૭૫થી ૧૯૦૦ સુધીનાં પોણોસો વર્ષમાં ગુજરાતમાં જાણે ભક્તિ અને જ્ઞાનની તૃષા ખૂબ વધી પડી હોય, એમ તે વર્ષોમાં કવિઓ અને ભક્તોએ ઉપદેશક પદો અને જ્ઞાનભક્તિનાં કાવ્યો લખવાની પ્રવૃત્તિ શરૂ કરી છે લોકોને બોધ આપી તેમને સન્માર્ગે દોરવા, જીવનને આનંદ માણવાનાં અને સુખ ભોગવવાના પ્રસંગો આપવા મનુષ્યજીવનને ભગવદ્ભજનથી અને પરોપકારી કાર્યોથી સફળ બનાવવાની સલાહ આપવા લેખકો પ્રેરાયા છે લેખકોને આ કામથી પ્રતિષ્ઠા મળી છે; કોઈ કોઈ પ્રસંગે ધન કે આજીવિકાનાં સાધન પણ મળ્યાં હશે, પણ ઘણે ભાગે તો આત્મસંતોષ એ જ તેમનો મોટામાં મોટો બદલો છે આ પોણોસો વર્ષમાં ઘણાઘણા કવિઓ ભક્તો, જ્ઞાનીઓ પોતપોતાની રીતે જગતને બોધ આપવા અને તે કામ કર્યાથી આત્મસંતોષ મેળવવા, પ્રવૃત્તિ સેવી રહ્યા છે

આવા લેખકોમાંથી ખાસ જાણવા લાયક પ્રીતમદાસ, દયારામ, ધીરો અને ભોજો છે

પ્રીતમદાસ સંવત ૧૭૭૫–૮૦થી ૧૮૫૪

પ્રીતમદાસ ભાટ હતો અને રામાનંદી સંપ્રદાયનો સાધુ થયો હતો નાનો હતો, ત્યારે ગામમાં રામાનંદી સાધુઓની જમાત આવી હશે, તેની સાથે ભળી ગયો જમાતના મહંતે તેને ભણાવ્યો અને વળતો બોધ પણ આપ્યો ભણી રહ્યા પછી તે પાછો પોતાને ગામ સંદેસર આવ્યો; ત્યાં મંદિરમાં જ સ્થાનક રાખ્યું અને ભક્તિમાં જ જીવન પૂર્ણ કર્યું સામાન્ય ગ્રામવાસીઓ સમજી શકે માટે તેણે 'ભગવદ્ગીતા', 'અધ્યાત્મ રામાયણ', ભાગવતનો 'એકાદશસ્કંધ' વગેરે જ્ઞાનપ્રચારનું સાહિત્ય ગુજરાતીમાં ઉતાર્યું તે

ઉપરાંત પદો, ભજનો વગેરે પણ ખૂબ લખ્યાં છે, તેની ભાષામાં ઝડઝમક, શબ્દાલંકાર ખૂબ સ્વાભાવિક રીતે આવી જાય છે; લખવાની ધાટી જોરદાર અને જુસ્સાભરી છે; રાગ અને ઢાળમાં મનોગમ મધુરતા લાવી શકે છે, તાલના સરસ ક્રમને લીધે ગાનારાને ખૂબ આનંદ મળે છે; વિચારો બોધ આપનારા હોવા સાથે સર્વને ગમે તેવા અને પ્રેરણા આપે તેવા છે—આવાઆવા ગુણોને લીધે તેનાં ઘણાં ઘણાં પદો લોકોમાં પ્રિય થઈ પડયાં છે

હરિનો મારગ છે શૂરાનો, નહિ કાયરનું કામ જોને
પ્રેમનો પંથ છે ન્યારો સર્વથી, પ્રેમનો પંથ છે ન્યારો
ભક્તિ જુગમાં કરે નર સોઈ, જાકે ધડ પર શીશ ન હોઈ

વગેરે એનાં ઘણાંઘણાં પદો જનસમુદાયમાં અને ભજન-મંડળીઓમાં ખૂબ ગવાય છે

પ્રીતમદાસનાં પદોમાં સુવિચાર, ઊંચી પ્રેરણા અને ઉત્તેજક ભાવ સાથે આછુંઆછું કવિત્વ ઠકઠેકાણે ચમકારા કરી રહેલું માલૂમ પડે છે શબ્દાલંકાર અને અર્થાલંકારને લીધે તેની સાદી અને સરળ ભાષા સાચા શણગારથી શોભી રહી છે; જીવનને વિશુદ્ધ કરવા, મનને ઉત્સાહપૂર્ણ કરવા, સન્માર્ગ માટે આગ્રહ રાખવા અને જીવતરને સફળ કરવા તેનું લખાણ એવું તો બોધક અને પ્રેરક છે કે તે શાળાઓના અભ્યાસક્રમમાં રાખવાથી શીખનાર અને શીખવનાર બધાને લાભકારક થયા વગર રહે જ નહિ

પ્રીતમદાસની કૃતિઓનો 'પ્રીતમની વાણી'—એવા નામથી એક સંગ્રહ 'સસ્તું સાહિત્યવર્ધક કાર્યાલયે' પ્રગટ કર્યો છે, એટલે હવે તે સાહિત્ય સુલભ થયું છે

પ્રીતમદાસના જન્મ સંબંધે તો કાંઈ ચોક્કસ માહિતી મળતી નથી; પણ તેનું અવસાન સંવત ૧૮૫૪માં થયું અને ત્યારે તેની ઉમ્મર ૭૫–૮૦ વર્ષની હતી એટલે તેનો જન્મ સંવત ૧૭૭૫–૮૦-ના અરસામાં થયો હોય એમ માની શકાય

દયારામ સવંત ૧૮૩૩ થી ૧૯૦૯

પ્રીતમદાસ જ્ઞાની અને ભક્ત હતો તેવો જ જ્ઞાની, ભક્ત અને કવિ, દયારામ પણ હતો પરંતુ બંનેની પ્રકૃતિ બહુ ભિન્ન હતી. પ્રીતમદાસ વૈરાગી, સાધુ, અકિંચન હતો; દયારામ સંસારી, ટાપટીપનો આનંદી, શોખીન અને ભોગવિલાસમાં રમનારો હતો. દયારામ વલ્લભસંપ્રદાયનો હતો તેનું સાંપ્રદાયિક જ્ઞાન ઊંચી પ્રતિનું હતું, પણ તે સાંપ્રદાયિક મર્યાદાઓમાં જ વિહાર કરનારું હતું સાહિત્યગુણમાં દયારામની કૃતિ પ્રીતમદાસની કૃતિ કરતાં વધારે શિષ્ટ અને સંસ્કારી છે તેની ગરબીઓમાં જુદાજુદા પ્રસંગની લાગણીનું મર્મસ્પર્શી લખાણ એટલું તો સુંદર અને એટલું તો મર્મવેધક છે કે તેની ગરબીઓ ગુજરાતી સાહિત્યમાં ખૂબ મૂલ્યવાન થઈ રહી છે

દયારામ ચાણોદનો રહેવાશી હતો, પણ જીવન ડભોઈમાં ગાળ્યું હતું તેણે કાંકડા અને રંગીલા જુવાન તરીકે જીવનની શરૂઆત કરી હતી તેની જુવાનીમાં જ કાવ્યશક્તિ પ્રગટ થઈ હતી તે અરસામાં તેના સદ્ભાગ્યે જીવરામ ભટ્ટ નામના મહાત્માનો યોગ થઈ ગયો તે મહાત્માના બોધથી દયારામનું જીવન ભક્તિપરાયણ બની ગયું તેનું સંગીતનું જ્ઞાન સારું હતું અને તેને ગાવાનો શોખ પણ સારો હતો સાથેસાથે તેને કવિત્વની બક્ષિસ મળેલી હતી એટલે દયારામનાં કાવ્યો સંગીત અને કવિત્વના સુમેળથી બહુ લોકપ્રિય થયાં છે તેની કેટલીક ગરબીઓ ગુજરાતી સાહિત્યની ઉત્તમ કૃતિઓમાં ગણના પામે છે તે ઉપરાંત પણ તેણે ઉપદેશક અને આખ્યાનવિષયક સાહિત્ય લખ્યું છે વલ્લભસંપ્રદાયના તત્ત્વજ્ઞાનનો તેનો ગ્રંથ 'રસિકવલ્લભ' બહુમાન્ય ગણાય છે 'પરીક્ષાપ્રદીપ', 'લોચનમનનો ઝઘડો', 'જે કોઈ પ્રેમઅંશ અવતરે', 'ચાલ વહેલી અલબેલી પ્યારી રાધે', 'પ્રકટ મળે સુખ થાય' વગેરે પણવિદ્યા પણ સારી પેઠે જાણીતા છે દયારામની ભાષામાં સંસ્કારભરી સરળતા અને પ્રાસાદિક ભાવપ્રવાહ સાથે ગીતમાધુર્ય અને દિલને હલાવી નાખે

તેવી રીતે લાગણીઓને સ્પર્શ કરવાની કુશળતા હોવાથી દયારામનું લખાણ આકર્ષક બને છે સારા સાહિત્યમાં તેની ગણના થાય છે અને તેથી ગુજરાતીના થોડા સારા કવિઓમાં તેને સ્થાન મળે છે

દયારામને પ્રવાસનો ઘણો શોખ હતો હિંદનાં, ચાર દિશાનાં ચારે તીર્થધામોમાં એ એકથી વધારે વાર જઈ આવ્યો હતો પ્રવાસના શોખ જેવો જ તેને ભાષાઓનો પણ શોખ હતો હિંદી અને સંસ્કૃત તો તે જાણતો; તે ઉપરાંત મરાઠી, પંજાબી અને કોઈક ઉર્દૂ અને તેલુગુ પણ જાણતો

તેનો જન્મ સંવત ૧૮૩૩માં અને અવસાન સંવત ૧૯૦૯માં થયેલ છે

ધીરો સંવત ૧૮૦૯ થી ૧૮૮૧

આ જ સમયમાં ધીરો અને ભોજો પણ થઈ ગયા છે ધીરો જાતિનો ભાટ હતો; તે વડોદરા તાબે સાવલીનો રહેવાશી હતો; જન્મ સંવત ૧૮૦૯માં અને અવસાન ૧૮૮૧માં તે જ્ઞાની હતો તેને વેદાંત અને યોગનો અભ્યાસ સારો હતો તેણે કાફીઓ લખી છે સંસારીઓને ઉપદેશ અને સત્ય જ્ઞાન આપવા તેણે કોયડા જેવા લખાણનો ઉપયોગ કર્યો છે ‘તરણા ઓથે ડુંગર રે, ડુંગર કોઈ દેખે નહિ’ના જેવા લખાણ જેને અવળવાણી એવા નામથી ઓળખવામાં આવે છે, તેવાં ધીરાનાં લખાણમાં પુષ્કળ છે

ભોજો સંવત ૧૮૪૧ થી ૧૯૦૮

ધીરો જેમ કાફી માટે વખણાય છે, તેમ ભોજો ચાબખાના લખનાર તરીકે જાણીતો છે ભોજો કાઠિયાવાડમાં અમરેલી નજીકના કોઈ ગામડામાં જન્મ્યો હતો, એમ માનવામાં આવે છે અમરેલી પાસે ફતેહપુરમાં તથા ગોંડળ પાસે વીરપુરમાં એમ બે જગાએ એ રહેતો અને કણબી હતો સાધુસંતો પાસેથી કે જતાઆવતા કોઈ મહાત્મા પાસેથી તેણે વેદાંત અને યોગ વિષે ઠીકઠીક જ્ઞાન મેળવ્યું હતું તેણે ખાસ અભ્યાસ કર્યો હોય એવું લાગતું નથી તેની

ભાવા અસલ ગામડિયા જેવી જ છે અને જીવન પણ ગામડાઓમાં અને ગામડિયાઓ વચ્ચે જ ગાળ્યું છે પરંતુ તે ભક્ત તરીકે ઓળખાય છે એટલે તેનું જીવન ભક્તિપરાયણ, પરમાર્થી અને સેવાભાવી તો હોવું જોઈએ સંસારમાં ખોટી રીતે ચાલનારાઓ ગુનેગાર જ છે અને તેવાઓને તો ચાબખાની સજા જ થવી જોઈએ, એમ માની તેણે જે ઉપદેશક પદો લખ્યાં છે, તેને 'ચાબખા' એવું નામ આપ્યું છે તેના ચાબખા લોકોમાં સારો પ્રચાર પામ્યા હતા ચાબખાએ ઉન્માર્ગગામીઓને ઠેકાણે લાવવાનું, દુષ્ટ દુરાચારીઓને સુધારવાનું અને સંસારના મોહમાં ફસાયેલાને સદ્‌બોધ આપવાનું કામ સારું કર્યું છે

આ ગાળામાં રામાયણવાળો ગિરધર, ચંડીપાઠના ગરબાવાળો રણછોડજી દીવાન, સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાયના નિષ્કુળાનંદ, બ્રહ્માનંદ, દેવાનંદ વગેરે સાધુઓ અને બીજા પણ કેટલાક જ્ઞાની, ભક્ત અને કવિ થઈ ગયા છે, કેટલાક લેખકો તો માત્ર બબ્બે-ત્રણ્ણે પદોના જ લખનારા હોવા છતાં, તે પદો એવાં તો અજબ સત્ત્વવાળાં છે કે તેવાં એકાદ પદથી જ તેઓ અમર થઈ ગયા છે 'ઓધવજી સંદેશો કહેજો શ્યામને'નો લખનાર રઘુનાથદાસ, તિથિઓનો લખનાર રામૈયો, 'કહી વાતનો ખરખરો, મન નાહ્યો'નો લખનાર ભૂખણ, 'ઊઠો આઈ બૂઠતો તારો'નો લખનાર રાવો ભક્ત વગેરે અનેક થઈ ગયા છે ગિરધર ભક્ત, બાપુસાહેબ ગાયકવાડ, ખુશાલ ભક્ત, નરભેરામ વગેરે ઉપદેશનું અને પ્રભુમય જીવનનું લક્ષ્ય રાખી જુદી જુદી જગાએ ભજનો ગાતા અને લોકોમાં ધાર્મિક શ્રદ્ધા અને પવિત્ર જીવન માટેનું વાતાવરણ ચાલુ રાખ્યા કરતા હમણાં પણ ગામડાંમાં ભક્તો ભજનની ધૂન લગાવતા હોય છે, પણ હવે જમાનો બદલાઈ ગયાથી, તેવા ભક્તોનો લાભ મેળવવા પ્રસંગો મળતા નથી આપણી જીવનપ્રણાલિકા બદલાઈ ગયેલી હોવાથી, આપણે તેવા ભક્તોની દરકાર પણ કરતા નથી

પ્રકરણ ૬ જીવનવિપર્યય

સવત ૧૮૫૯–૬૦ : ઈ સ ૧૮૦૩–૪

ઈ સ ૧૮૦૩–૪થી ગુજરાતની રાજકીય દશામા ખૂબ ફેરફાર થઈ ગયા અને તેની અસર લોકોના જીવન પર પુષ્કળ થઈ ભાષા અને સાહિત્યને પણ જુદો જ રગ ચઢવા લાગ્યો ઈ સ ૧૮૧૮થી અગ્રેજોનો અમલ શરૂ થયો અગ્રેજી ભાષા અને અગ્રેજી ભણુતર દેશમા દાખલ થવાં રાજ્ય કરનારા હોવાને લીધે અગ્રેજો તરફ પૂજ્યભાવ રહેવા લાગ્યો અને તેને પરિણામે તેમના સસ્કાર અને આચારવિચાર માટે મોહ ઉત્પન્ન થયો અગ્રેજો સાથે પરિચય થવા લાગ્યો, તેમતેમ આપણા મોટા લોકો અગ્રેજોના પ્રશસક અને પૂજક બનવા લાગ્યા જે કાંઈ અગ્રેજનુ કે નવુ, તે સારુ, અને જૂનુ તે ખરાબ અને તેથી સુધારવાલાયક, એવી આપણી મનોદશા થવા લાગી ઈ સ ૧૮૩૦–૩૫થી તો નવા ભણુતરને લીધે, નવા સહવાસને લીધે, નવા મોહને લીધે જે જીવનપ્રવાહ દેશમાં ફેલાવા લાગ્યા, તેથી શહેરોમાં, મોટા લોકોમાં, સરકારી અમલદારોમાં અને તે અમલદારોની જ્યાંજ્યાં અસર પહોંચે ત્યાં ત્યાં વિદેશીનો પ્રચાર ખૂબ થનો ગયો

તે જમાનામાં લોકોને અગ્રેજોનુ સીધુ જ્ઞાન તો થો_ હતું માત્ર અગ્રેજોનો આડકતરો પરિચય થવા લાગ્યો હતો; પણ મોટા લોકોને અગ્રેજો અને તેમની રીતભાત માટે એટલું બધુ માન ઉત્પન્ન થયુ હતુ કે અગ્રેજોના જીવનનુ, તેમની રીતભાતનુ અને તેમના સસ્કારોનુ અનુકરણ કરવુ, એ સુધારો ગણાયો અને તેવો સુધારો દાખલ કરનારા સુધારક ગણાવા લાગ્યા

દેશના જીવનમાં જે વિપર્યય દાખલ થયો હતો—થતો હતો—તેની અસર લેખકો અને કવિઓ પર થઈ પહેલાંના વખતમાં

ધાર્મિક સંસ્કાર, ધાર્મિક ઉપદેશ અને જીવનને પવિત્ર અને શિષ્ટ બનાવવાની ભાવના હતી, ત્યારે હવે જીવનને સુધરેલું, ઉપયોગી, અને સંસારી સંસ્કારોમાં રસ લેતુ કરવાની ભાવના ઉત્પન્ન થઈ

જૂના આચારવિચાર તજી જ દેવા જોઇએ, એવી સલાહ આપનાર નર્મદાશંકર, કરસનદાસ મૂળજી, મહીપતરામ, દુર્ગારામ મછારામ (૧૮૦૯—૧૮૭૬) વગેરે સુધારકો ગુજરાતને સુધારવા તનતોડ મહેનત કરી ગયા હતા ભાષણો દ્વારા, નિબંધો અને લખાણો દ્વારા, કવિતા દ્વારા, માસિકો અને ચોપાનિયાં દ્વારા લોકોને તેઓ બોધ આપતા હતા અને ઊંઘતા દેશને જગાડવા પ્રયત્ન કરતા હતા

આ સુધારકો બે પ્રકારના હતા થોડાક ઉગ્ર, ઉતાવળિયા, અને કડક હતા, તો થોડાક ધીમેધીમે સમજૂતીથી કામ લેનારા હતા નર્મદાશંકર, કરસનદાસ વગેરે બોલવામાં અને લખવામાં તડ અને ફડ કરનારા હતા; દલપતરામ, નવલરામ વગેરે લોકોને સમજાવી, શાંતિથી સુધારા તરફ આકર્ષણ કરનારા હતા.

મુંબઈમાં બુદ્ધિવર્ધક સભા અને અમદાવાદમાં ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીની સ્થાપના એ આ જમાનામાં શરૂ થયેલી નવી પ્રવૃત્તિનાં સીમાચિહ્નો હતાં

નર્મદાશંકરે બુદ્ધિવર્ધક સભા દ્વારા ભાષણો આપી, બુદ્ધિવર્ધક માસિકમાં અને પછી 'ડાંડિયા' નામના પત્રમાં લેખો લખી નર્મકવિતાના છૂટાછૂટા અંકો બહાર પાડી, સુધારાનો ઝંડો ફરકાવ્યો અને જૂના ચીલામાં ઊંડા ઊતરી ગયેલા દેશને નવા રસ્તા પર લાવવા ખૂબ દંડાળી સાહેબ કરી આગળ પડવાની હાકલ કરી નર્મદાશંકરની કવિતામાં સાચું કવિત્વ તો થોડુ જ હતું પણ લોકોની કેળવણી થોડી હતી, સામાન્ય જ્ઞાન પણ થોડુ હતું, અને સમજશક્તિ કે દીર્ઘદૃષ્ટિ જેવુ પણ ઝાઝુ હતુ નહિ એટલે નર્મદાશંકરના જુસ્સાથી, તેના ઉત્સાહથી, તેની કાર્યશક્તિથી લોકો

ખુશખુશ થઈ જતા અને તેની કવિતાના વખાણનારા બની, તેનો ફેલાવો કરવા તત્પર થઈ જતા નર્મદાશંકરની કવિતાથી લોકો એટલા બધા પ્રસન્ન થયેલા હતા કે મુંબઈમા અને સુરતમાં કવિ એટલે નર્મદાશંકર એમ જ લોકોની માન્યતા થઈ ગઈ હતી

નર્મદાશંકરની કવિતામા કાયમ ટકે તેવું કવિત્વ થોડુ જ છે છતાં, તેવી કવિતા કરનારા પણ તે સમયે બહુ થોડા હતા વળી, તેની કવિતામાં જુસ્સો અને સુધારાનો બોધ એવા હતા કે તે જમાનામાં સુધારાના પવનને લીધે, નર્મદાશંકરની કવિતા લોકોને અનુકૂળ વાચન પૂરૂ પાડતી જમાનો જ હજી અલ્પશિક્ષિત હતો એટલે નર્મદાશંકરનું લખાણ અસરકારક નીવડતુ આને લીધે તે જમાનામાં નર્મદાશંકરને કવિ ગણવામાં આવતા; પરંતુ હવે નર્મદાશંકરની કવિ તરીકેની આંકણીમાં ફેર પડી ગયો છે કવિ તરીકે નર્મદાશંકરની કિંમત ભલે બહુ ઓછી કરવામાં આવે, પણ ન્યાયની ખાતર કહેવું જોઈએ કે તે જમાનાના આગ્રહી, ઉત્સાહી અને અવિશ્રાંત કાર્યકર તરીકે તો તે હમેશાં માન્ય અને પૂજ્ય જ ગણાશે ઘણીઘણી બાબતોમાં પહેલ કરનાર નર્મદાશંકર છે, એ વસ્તુસ્થિતિ તો અન્યથા થઈ શકે તેમ નથી

ગદ્યલેખક નર્મદાશંકર પહેલા જ હતા–ગુજરાતીમાં જગતના ઇતિહાસને ઉતારનાર પણ તે પહેલા છે; ગુજરાતી કોશ કરનાર પણ તે પહેલા જ છે; ગુજરાતમાં નવજીવનનો ડંકો વગાડનાર પણ તે પહેલા જ છે વળી, સુધારા સબંધે પોતાના વિચારો ફર્યા, ત્યારે સુધારા સામે પોતાનો વિરોધ જાહેર કરવાની હિમ્મત બતાવી નીડરતા અને પ્રમાણિકતાનુ વિરલ દૃષ્ટાંત રજૂ કરનાર પણ તે જ હતા

નર્મદાશંકર શૂરવીર, આગ્રહી, ટેકીલા, ચોખ્ખાબોલા અને નીડર હતા; પણ તેમનામાં દીર્ઘદૃષ્ટિ, તીવ્ર બુદ્ધિ કે ઊંડો વિચાર કરવાની શક્તિ ઘણાં ઓછાં હતાં વાચન વિશાળ હતુ, પણ વિવેકદૃષ્ટિ સ્થૂલ જ રહી ગઇ હતી તત્કાળ જે સૂઝ્યુ તે ખરૂ માની,

તેનો ખૂબ આગ્રહ રાખતા અને તે પ્રમાણે આચરણ કરવા ઉતાવળા થઈ જતા

જૂના વિચારવાળાના દંભ અને દુરાચરણથી તે જેમ ઊકળી ઊઠ્યા હતા અને સુધારાના અગ્રણી થઈ બેઠા હતા, તેમ જ જ્યારે તેમણે સુધારકોમાં બદી અને દુષ્ટતા જોઈ, ત્યારે પણ તે ખૂબ ઉશ્કેરાઈ ગયા અને સુધારો કાંઈ સાર કે અર્થવગરનો છે એમ માની લઈ જૂના વિચારના પ્રશંસક અને પૂજક બની ગયા તેનો આ વિચાર પલટો પ્રમાણિક હતો પણ પહેલા જેમ તેમણે જૂના વિચારવાળા તરફ ઉતાવળિયો વિરોધ કર્યો હતો, તેમ હવે સુધારકો સામે તે ઉતાવળિયો વિરોધ કરી બેઠા નર્મદાશંકર શાંતિથી, ગંભીરતાથી દીર્ઘદૃષ્ટિથી વિચાર કરી શકે તેવી સૂક્ષ્મ બુદ્ધિ કે તીવ્ર સમજશક્તિ જ ધરાવતા નહોતા તે પ્રમાણિક હતા, હિંમતવાન હતા, નીડર હતા, ગુસ્સાથી ભરેલા હતા; પણ ઊંડી વિચારશક્તિ કે ભવિષ્યમાં નજર નાખી શકે તેવી તીક્ષ્ણ દૃષ્ટિ, કે ગંભીર શાંતિ તેમનામાં ન હોવાને લીધે તેમનું જીવન ક્ષણિક ઊભરાઓને જ વશ બની જતું કાંઈક નવું કરવાનો તેમનો જુસ્સો બહુ જબ્બર હતો જુદાજુદા પ્રકારની કવિતા લખનારા તે સર્વસમ પહેલા હતા આગળ કહ્યું તેમ કોશ, ગદ્ય, ઇતિહાસ, જીવનચરિત્ર, નિબંધ વગેરેના લખનાર પણ તે પહેલા હતા અત્યંત આગ્રહી, ઉદ્યોગી અને અશાંત કામ કરનારા હતા—ગુજરાતમાં નવજીવનનો સંચાર કરાવનાર કાર્યકરોમાં તે મુખ્ય હતા 'જય જય ગરવી ગુજરાત' એ ભાવના જગાડનારા હતા ખરેખર, તે એક મહાન ગુજરાતી હતા

તેમની કવિતાઓમાંથી 'ચરવીરનાં લક્ષણ' 'વીરરસકવિતા', 'હિંદુઓની પડતી,' 'સુરતની હકીકત' એવી થોડી કૃતિઓ ટકી રહે તેવી છે ગદ્ય લખાણમાં 'ગુજરાતીઓની સ્થિતિ' અને બીજા થોડા નિબંધો તથા 'ધર્મવિચાર' અભ્યાસ કરવા લાયક છે 'નર્મકથાકોશ', જેમાં પુરાણનાં અને બીજાં અગત્યનાં પાત્રોની પિછાન આપવામાં આવી છે, તે તો હજુ સુધી અજોડ જ રહેલ છે—આવી

આવી તેમની સેવાઓ ગુજરાત કદી ભૂલી શકે નહિ

તેમના સમયના સુધારકોમાં મુખ્ય કરસનદાસ મૂળજી (ઈ સ ૧૮૩૨–૧૮૭૧), મહીપતરામ રૂપરામ (ઈ સ ૧૮૨૯–૧૮૯૧), તથા દુર્ગારામ મ છારામને ગણાવવા જોઈએ કરસનદાસ મૂળજી અને મહીપતરામ તો વિલાયત જવાની પહેલ કરનારા હતા. જ્ઞાતિજનોનો વિરોધ હોવા છતાં તેઓએ પરદેશગમન કર્યું હતુ, એટલુ જ નહિ પણ સુધારાનાં બીજા કામોમાં પણ તેઓ સારો રસ લેતા હતા કરસનદાસ મૂળજી ખાસ તો 'લાયબલ કેસ' થી અમર થયા છે વૈષ્ણવી સપ્રદાયમાં કેટલીક બદીઓ પેસી ગઈ હતી, તે વિષે કરસનદાસે છડેચોક ટીકા કરી કરસનદાસે જાહેર કરેલી હકીકત ખોટી છે અને તેથી વૈષ્ણવના મહારાજની બદનક્ષી થઈ છે એમ ગણી વૈષ્ણવના મહારાજે કરસનદાસ પર નુકસાનીનો દાવો માંડ્યો આ કેસમાં સાક્ષી આપવા માટે અને બીજી રીતે ઘણા લોકોને જ્ઞાતિજન તરફથી ખૂબ કનડગત થતી હતી, છતાં થોડાક દૃઢનિશ્ચયી પુરુષોની નીડરતાને લીધે કેસ સાંગોપાગ ચાલ્યો આ કેસની સઘળી માહિતીવાળુ 'લાયબલ કેસ' એ નામનુ પુસ્તક પ્રગટ કરવામાં આવ્યુ છે સાહિત્ય સાથે એ કેસને કશો સબધ નથી, પણ સમાજ સાથે તો અવશ્ય છે; એટલે વિદ્યાર્થીઓએ તે વાંચી જવુ જોઈએ કરસનદાસે સારા નિબધ અને બૃહસ સારમા ઉપયોગી થાય તેવી બાબતો વિષે ભિન્નણ પુસ્તકો લખ્યાં છે ખાસ ધ્યાન ખેંચે તેવુ તો તેનુ ઇગ્લડના પ્રવાસનુ પુસ્તક છે, વિલાયતના પ્રવાસે જનારા તે પહેલા જ હતા, એટલે તેમના પુસ્તકમાં આપેલી માહિતીથી આખા ગુજરાતને સારો લાભ મળ્યો હતો

મહીપતરામ પણ સુધારક હતા; સ્થિર વૃત્તિના અને એકમાર્ગી કામ કરનારા હતા તેમણે પણ પુસ્તકો ઘણાં લખ્યાં છે 'સધરા જેસગ,' 'વનરાજ ચાવડો' 'સાસુવહુની લડાઈ' વગેરે તે સમયમા ખૂબ વચાતાં; ભવાઈઓની માહિતી તેમણે બહાર પાડેલુ 'ભવાઈ-

સંગ્રહ' નામનું તેમનું પુસ્તક ઉપયોગી માહિતીઓથી ભરપૂર છે

આ ખધાએ સુધારાનું જેવું કામ કર્યું છે, તેવું જ કામ કરનારા બીજા શાંત કાર્યકરો પણ હતા તેમની કાર્યપદ્ધતિ જરા જુદી હતી, પણ ઉદ્દેશ તો એક જ હતો દલપતરામ (ઈ સ ૧૮૨૦–૧૮૯૮) અને નવલરામ (ઈ સ ૧૮૩૬–૧૮૮૮) એ ગ્રાવુ સુધારકોમાં મુખ્ય હતા દલપતરામે 'હુન્નરખાનની ચઢાઇ,' 'જૈનચરિત્ર' અને 'કન્યાકેળવણી'ના તથા બીજી ગરબીઓમાં આપેલો બોધ બહુ કિમતી છે દલપતરામનું સામાન્ય જ્ઞાન બહુ વિશાળ હતું, પણ કવિત્વ સાધારણ પ્રતિનું અને બુદ્ધિશક્તિ પણ સામાન્ય કોટિની જ હોવાથી, તેમની કૃતિઓ સરળ, સદ્બોધથી ભરેલી અને મનરંજન કરનારી હોવા છતાં ઊંચા કવિત્વની કે ઉત્તમ સાહિત્યની ગણનામાં આવી શકે તેવી નથી સાધારણ જ્ઞાનવાળા પ્રજાજનને તો તે હમેશાં રોચક થઈ પડશે 'ફારબસવિલાસ,' 'વિજયક્ષમા,' 'હુંસકાવ્યશતક,' 'જમારબાવની,' 'સંપલક્ષ્મીસંવાદ,' 'અંગ ઉધારનો અનર્થ' વગેરે કવિતાઓ ખૂબ રસથી વાંચનારા ઘણા મળી આવશે

સમાજસુધારા માટે અને કન્યાકેળવણી માટે તો દલપતરામે રાતદિવસ કામ કર્યા જ કર્યું હતું આજના જમાનામાં તેની કદર કરનારા થોડા છે, એ દિલગીર થવા જેવું છે

દલપતરામ અંગ્રેજી ભણ્યા નહોતા, પણ ફારબસ સાહેબના સહવાસથી અંગ્રેજી સંસ્કારોની સારી માહિતી તેઓ પામ્યા હતા તેઓ અંગ્રેજોના સારા પ્રશંસક હતા અંગ્રેજી રાજ્યના ખરા વખાણનારા હતા તે જમાનો જ એવો હતો અંગ્રેજના રાજ્યમાં શરૂઆતથી જે શાંતિ અને સ્થિરતા મળવા માંડ્યાં હતાં, તેથી અંગ્રેજી રાજ્ય માટે પૂજ્યભાવ અને પ્રેમભાવ પ્રગટ થયાં હતાં આવા અંગ્રેજી રાજ્યમાં દરેક જણે પોતપોતાથી બનતું કરી દેશમાં જ્ઞાન, સંપત્તિ, સંપ વગેરેનો પ્રચાર કરવા મચી રહેવું જોઈએ એમ દલપતરામ માનતા, અને પોતે પોતાથી બનતું કરવા તૈયાર પણ હતા ગુજરાત

વર્નાક્યુલર સોસાયટીનુ કામ કરવા કોઈ લાયક માણસની જરૂર પડી, ત્યારે ફારબસ સાહેબે દલપતરામને તે કામ ઉપાડી લેવા સૂચના કરી. દલપતરામ તે વખતે સરકારી નોકર હતા સરકારી નોકરીમાં પગારનો વધારો, પેન્શન, હોદ્દામાં મોભો વગેરે ઘણા લાભ હતા, છતાં તે નોકરી છોડી ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી જેવી ખાનગી સંસ્થાની નોકરી દલપતરામે સ્વીકારી દેશસેવા કે સાહિત્યસેવા ખાતર આવો ત્યાગ કરનારા ઘણા થોડા હોય છે દલપતરામની આવી મૂગી સેવાઓની ગુજરાત કદર કરી શક્યુ નથી, એ ગુજરાતનુ કમભાગ્ય છે

નર્મદાશંકર અને દલપતરામ બન્નેના કરતા વધારે બુદ્ધિશાળી, અભ્યાસી અને વધારે ગંભીર વિચારક હોવા છતાં નવલરામ શાંત અને મૂગુ કામ કરનારા હોઈ, તે જમાનામાં બહુ આગળપડતા ગણાતા નહોતા એ સુધારાના વિચારમાં અને સાહિત્યની સેવામાં સંગીનતા અને ઉપયોગિતાની દૃષ્ટિએ જોઇએ તો નવલરામનો ફાળો નાનોસૂનો નહોતો જૂના રીતરિવાજો માટેનો તેમનો અણગમો 'બાળલગ્નબત્રીશી'માં અને 'ગરબાવાળી'ની કોઈ કોઈ ગરબીમાં પ્રકટપણે દેખાઇ આવે છે દુર્ગારામ મહેતાજી તથા કરસનદાસ મૂળજીના જીવનચરિત્રની નોંધ લેતાં તેમની સુધારા તરફની મનોદશા અને સુધારામાં તેમનો વિશ્વાસ આપણે જોઈ શકીએ છીએ નર્મદાશંકરના વિચારપલટા પર ટીકા કરતા નવલરામે સ્પષ્ટ શબ્દોમાં જણાવ્યું હતુ, કે 'સુધારો મરી ગયો નથી અને મરવાનો પણ નથી દેશમાં જેમજેમ શિક્ષણ અને કેળવણી વધતાં જશે, તેમ-તેમ સુધારો આગળ ને આગળ પ્રગતિ કર્યા જ કરશે.' નવલરામની આ આગાહી કેટલી બધી સફળ થઈ છે, એ આજનો જમાનો પુરવાર કરે છે

નવલરામે કવિતા થોડી જ લખી છે ઉપર જણાવી તે ઉપરાંત તેમણે કાલિદાસના મેઘદૂતનુ ભાષાંતર કર્યુ છે તે ભાષાંતર તરફ સાક્ષરોનું કેમ દુર્લક્ષ છે, એ સમજાતુ નથી કાલિદાસનો ભાવ

સારામાં સારા સમશ્લોકી ભાષાંતર જેટલો જ નવલરામ મેઘદૂત ઉતારી શક્યા છે એ ભાષાંતર વિસારી દેવા જેવું નથી, એમ દરેક વાચનાર કબૂલ કરશે નવલરામની કવિતા થોડી હોવા છતાં, તેમની કૃતિમાં કવિત્વ છે, સુવિચાર છે સદ્બોધ છે

નવલરામનું ગદ્ય નર્મદાશંકરના ગદ્ય કરતાં વધારે સંસ્કારી, વધારે જોરદાર, વધારે અર્થવાહક અને વધારે રસભર્યું છે. છતાં હવે તો તેમનું લખાણ સંપૂર્ણ સંગ્રહ તરીકે સુલભ નથી, એ શોચનીય છે તેમનાં ગ્રંથાવલોકનો સાહિત્યના વિદ્યાર્થીઓને બહુ માર્ગદર્શક બને તેવાં છે એટલું જ નહિ, પણ ગુજરાતીમાં પહેલા સંસ્કારી અવલોકનકાર તરીકે તે ખૂબ માનને પાત્ર છે સામાન્ય માહિતી આપતા લેખો—જેમનો સંગ્રહ જૂની નવલગ્રંથાવલિના ચોથા ભાગમાં કરવામાં આવ્યો હતો તે—ઉપયોગી માહિતીથી ભરપૂર છે; સામાન્ય વાચકને તે લેખો આનંદ અને બોધ આપનારા છે

તેમના શિક્ષણશાસ્ત્રને લગતા લેખો હમણાં જાણે તદ્દન ભુલાઈ ગયેલા જ લાગે છે નવલરામના લેખોને જૂનવાણી ગણી આજની નવીન પ્રગતિના પ્રશંસકો નવાં પુસ્તકોની શોધમાં નવલરામની સામે પણ જોતા નથી એવું લાગે છે ખરી રીતે તો શિક્ષકોને અને શિક્ષકોને તૈયાર કરનારા, ટ્રેનિંગ કૉલેજમાં કામ કરનારાઓને નવલરામના લખાણ આજ પણ પ્રેરક અને બોધક થાય તેવાં છે જૂની નવલગ્રંથાવલિના ત્રીજા ભાગમાં શિક્ષણ અને કેળવણીને લગતા લેખોનો સંગ્રહ કરવામાં આવ્યો છે નવલરામનાં નાટકો વિષે આ પુસ્તકના જ પ્રકરણ ૯માં નોંધ લેવામાં આવી છે

નવલરામના જેવા સંસ્કારી વિદ્વાન, સુમુત અને વિવેકી દૃષ્ટિવાળાનો અભ્યાસ હમણાં થાય છે, તેથી વધારે થાય એ ઇચ્છવા જેવું છે ✓

આ ત્રણ મુખ્ય લેખકો ઉપરાંત પણ આ જમાનામાં બીજા કેટલાક વિદ્વાનો અને કાર્યકરો લોકોપયોગી સાહિત્ય નગટ કરીને સારી સાહિત્યસેવા કરી ગયા છે તેમાંથી રણછોડભાઈ ઉદયરામ

(ઈ સ ૧૮૩૮-૧૯૨૩), હરગોવિંદદાસ કાંટાવાળા (ઈ સ ૧૮૪૪-૧૯૩૧), વ્રજલાલ કાલિદાસ શાસ્ત્રી (ઈ સ ૧૮૨૫-૧૮૯૩), ઈચ્છારામ સૂર્યરામ દેસાઈ (ઈ સ ૧૮૫૩-૧૯૧૨), એ તો ખાસ નોંધ લેવા લાયક છે રણછોડભાઈ ઉદયરામે કવિતા લખી છે, નાટકો લખ્યાં છે, છૂટકછૂટક લેખો લખ્યા છે, એમ અનેક રીતે તેમણે પ્રવૃત્તિ કરી છે તેમનો ઉદ્યોગ અને સાહિત્યશોખ અજબ પ્રતિનાં હતાં તેમની કૃતિઓમાંથી 'રણપિંગળ' અને જગતના જુદાજુદા દેશોના વ્યાપારની માહિતીવાળાં પુસ્તકો ખાસ નોંધ લેવા જેવા છે હરગોવિંદદાસ કાંટાવાળાએ 'પાણીપત' અને 'વિશ્વની વિચિત્રતા' એવાં બે નાનાં કાવ્યો લખ્યાં છે, વાર્તાઓ લખી છે, સામાન્ય માહિતીનાં બીજા પુસ્તકો પણ લખ્યાં છે તેમનો ઉદ્યોગ પણ ખરેખર અત્યંત વિસ્મયકારક હતો ખાસ સેવા તો તેમણે જૂનાં કાવ્યોને પ્રગટ કરીને કરી છે પહેલાં પ્રાચીન કાવ્ય ત્રિમાસિક અને પછી ગાયકવાડ સરકારના આશ્રયથી પ્રાચીન કાવ્યમાળા, એ પ્રગટ કરવામાં તેમણે જે શ્રમ લીધો છે, તે ખરેખર ગાંડમાર છે ઇચ્છારામ સૂર્યરામ દેસાઈએ પણ 'બૃહત કાવ્યદોહન' ના પ્રકાશનથી સરસ સેવા બજાવી છે હરગોવિંદદાસ તથા ઈચ્છારામ બંનેનાં પ્રકાશનકાર્યમાં આજે આપણને અનેક ક્ષતિઓ લાગે છે, પરંતુ તે જમાનામાં તે બંનેએ અથાગ શ્રમ લઈ, જે કાર્ય કર્યું છે તે ખરેખર વખાણવાલાયક છે અલબત્ત, જમાનામાં પ્રગતિ થતી જાય તેમતેમ નવું નવું સૂઝે—જૂનું દોષવાળું લાગે—એ સ્વાભાવિક છે તેવું થાય, ત્યારે જમાના પ્રમાણે સુધારાવધારા કરતા જવા જોઈએ પણ ભૂતકાળમાં થયેલા કામને, લેવાયેલા શ્રમને, બતાવેલા ઉત્સાહને અન્યાય તો ન જ કરવો જોઈએ

વ્રજલાલ કાલિદાસ શાસ્ત્રી સંસ્કૃતના પ્રખર પંડિત હતા માગધી ભાષાના પણ જાણનારા હતા, અને ગુજરાતી ભાષાના ઉત્સર્ગ/વતાર અને ગુજરાતી ભાષાનાં વ્યાકરણ વગેરેના અભ્યાસ માટે સારો શ્રમ લેનારા હતા તેમનાં લખેલાં 'ગુજરાતી ભાષાનો

ઇતિહાસ' અને 'ઉત્સર્ગમાળા' એ બે પુસ્તકો નાનાં હોવા છતાં બહુ મૂલ્યવાન છે

આ ઉપરાંત આ જમાનામાં કેટલીક નવીનવી પ્રવૃત્તિઓ થઈ છે નાનામોટા અનેક લેખકોએ કાવ્ય, વાર્તા અને બીજા લખાણો કર્યાં છે અને તેમાંથી કોઈ કોઈ તો નોંધ લેવા જેવાં પણ છે પરંતુ પ્રારંભિકામાં તો માત્ર ઉપરઉપરની માહિતિ આપવાનું રાખેલું હોઈ, વધારે વિગત આપી નથી છતાં 'કરણઘેલો'ની નોંધ લીધા વગર ચાલે જ નહિ નંદશંકર તુળજાશંકર (ઈ સ ૧૮૩૫-૧૯૦૫) તેના લેખક છે તે પુસ્તક ઈ સ. ૧૮૬૬માં પહેલીવાર પ્રગટ થયું છે પહેલી આવૃત્તિમાં ભૂતપ્રેતની વાતો તે જમાનામાં જે માન્યતા હતી, તે પ્રમાણે લખવામાં આવી હતી; પરંતુ પાછળથી તેમાં સુધારો કરવાની જરૂર જણાઈ હતી થોડીક ઐતિહાસિક હકીકતનો આધાર લઈ, તત્કાલની સમાજરચના, લોકોની ધર્મ, રાજ્ય, સંસાર તરફની મનોદશા અને લોકોમાં પ્રચાર પામી રહેલા સારાનરસા રિવાજો—એ સઘળાંની અસરકારક ભાષામાં પિછાન આપતું આ પુસ્તક લોકોમાં બહુ જ પ્રિય થઈ પડ્યું હતું લોકોને રંજન કરે તેવી આડકથાઓ, સ્થળ અને પ્રસંગનાં કેટલાંક સુંદર વર્ણનો, જુદાજુદા પ્રકારની નાનીમોટી માહિતીઓ વગેરેને લીધે 'કરણઘેલો' બધા જ વાચકોને ઘણા લાંબા વખત સુધી પ્રિય થઈ રહેલો હતો વિદ્યાર્થીઓ માટે શાળોપયોગી આવૃત્તિ કાઢી તેની ઉપયોગિતા ખૂબ વધારવામાં આવી હતી હજી ગઈ કાલ સુધી તે પુસ્તક સર્વપ્રિય પુસ્તકોમાં સ્થાન પામી રહ્યું હતું હવે જમાનો ફરી જતાં લોકોની મનોદશા અને જ્ઞાનમર્યાદામાં બહુ પલટો થયો છે, એટલે હવે 'કરણઘેલો' અસલ દીપ્તિ ટકાવી રાખે એવો સંભવ ઓછો છે તોપણ આપણી પહેલી સુંદર નવલકથા તરીકે તો તે હંમેશાં માન અને સદ્ભાવથી સંભારી રખાશે

પ્રકરણ ૫ અંગ્રેજી શિક્ષણનાં પહેલાં ફળ

ઈ સ ૧૮૫૭માં મુંબઈ યુનિવર્સિટીની સ્થાપના થઈ તે પહેલાં અંગ્રેજીના અભ્યાસ માટે થોડીઘણી સગવડ હતી, પણ યુનિવર્સિટી સ્થપાયા પછી તો અંગ્રેજી અભ્યાસ માટે દેશભરમાં ખૂબ આકર્ષણ વધી ગયુ અંગ્રેજી ભણેલાઓને સારી નોકરી મળતી, અને લોકોમા પ્રતિષ્ઠા મળતી; એટલે અંગ્રેજી ભણતર માટે મોહ ઉત્પન્ન થયો હતો અંગ્રેજી ભણેલાઓનુ માનસ અંગ્રેજી પ્રત્યે પક્ષપાતી અને અંગ્રેજો તરફ માનની નજરે જોનારુ બની જતુ હતુ

અંગ્રેજો આવ્યા તે પહેલાં દેશમાં સામાન્ય જ્ઞાનના પ્રચાર માટે અને ઊંચા શિક્ષણની પ્રાપ્તિ માટે કોઈ સગવડ હતી નહિ સંસ્કૃતના પંડિતો અને શાસ્ત્રીઓ, કે વૈદક કે જ્યોતિષના અભ્યાસી પોતપોતાને ઉપયોગી લાગે તેવું ભણતર ભણતા ઘણેભાગે બ્રાહ્મણો જ આવુ ભણતર ભણતા, ઇતર લોકો તો વ્યવહારજ્ઞાન અનુભવથી મેળવી લેતા પુરાણવાચન, માણભટ્ટ, લોકકથા વગેરે દ્વારા જ સામાન્ય જ્ઞાન મેળવાતું સર્વને આકર્ષક બને એવી શિક્ષણવ્યવસ્થા નહોતી. ઊલટું, બ્રાહ્મણો જે કાંઈ થોડુંઘણું ભણતા તેથી એકમાર્ગી અને અભિમાની થઈ જતા વગર ભણેલો પણ બ્રાહ્મણ હોય, તો જ્ઞાનનો દાવો કરી બેસતો પરિણામે દેશમાં એક તરફથી જ્ઞાનશૂન્યતા તેમ બીજી તરફથી જ્ઞાતિઅભિમાન વધી ગયાં હતાં દંભ, ઢોંગ, વહેમ અને મિથ્યાભિમાન વધી જવાને લીધે સંસારનું જીવન આદર્શ વગરનું અને ધ્યેય વગરનું બની ગયુ હતું સૌ પોતપોતાનાં કૂંડાળાંમાં એકરંગી જીવનમાં નિમગ્ન બની રહેતા અને તેમાંથી જો કોઈ આઘોપાછો ખસે, તો તેના તરફ અણગમો અને તિરસ્કાર બતાવાતાં

આવા જમાનામાં, અંગ્રેજ જેવા પરદેશી લોકો રાજ્યકર્તા તરીકે સત્તાધારી થયા, એટલે સર્વ દેશી લોકો નવી સત્તાને તાબે

થયા એટલું જ નહિ, પણ અંગ્રેજી ભણતરથી ઉત્પન્ન થયેલી નવી પ્રજા અંગ્રેજોના પ્રભાવથી એવી તો ઢળાઈ ગઈ, એવી તો મોહમાં પડી ગઈ, એવી તો પામર બની ગઈ, કે અંગ્રેજોની પ્રશંસક જ નહિ, પણ પૂજક બની ગઈ—અંગ્રેજોના જાણે દાસાનુદાસ જેવી બની ગઈ

અંગ્રેજોમાં લોકોને પ્રસન્ન રાખી, જીતી લેવાની હોશિયારી હતી. વળી અંગ્રેજી રાજ્યપદ્ધતિ દેશની જૂની પદ્ધતિ કરતાં એવી જુદી રીતની હતી, કે લોકોને ખૂબ રાહત અને શાંતિ મળ્યાં હતાં, એવો સંતોષકારક અભિપ્રાય દેશભરમાં ફેલાઈ રહ્યો હતો

આવા વાતાવરણમાં દેશના સર્વ લોકો એકસરખો લાભ લઈ શકે તેવી શિક્ષણપદ્ધતિ અંગ્રેજોએ દાખલ કરી ઉચ્ચ શિક્ષણનો લાભ આપવા માટે યુનિવર્સિટીની પણ સ્થાપના કરી યુનિવર્સિટીની પરીક્ષાઓ અંગ્રેજી દ્વારા જ લેવાતી, એટલે અંગ્રેજીનો અભ્યાસ વધ્યો અને અંગ્રેજી ભણેલાઓ અંગ્રેજી ભાષાના અને અંગ્રેજ રીતરિવાજના વખાણનારા બનવા લાગ્યા દેશભરમાં વાતાવરણ જ એવું થઈ ગયું, કે અંગ્રેજી ભાષા અંગ્રેજી પહેરવેશ, અંગ્રેજ રીતભાત, અંગ્રેજી વસ્તુઓ, જે કાંઈ અંગ્રેજી હોય તે બધું જ સરસ અને શીખવા, અનુકરણ કરવા, વસાવવા લાયક; અને દેશી એટલે અણઘડ, જંગલી, હલકું અને નિર્માલ્ય

આ મનોદશા વાજબી નહોતી એમ માનનારા પણ કોઈ કોઈ નીકળી આવતા સદ્‌ભાગ્યે યુનિવર્સિટીના ભણતરમાં સંસ્કૃતને સ્થાન મળ્યું હતું એટલે ઉચ્ચ શિક્ષણ લેનારાઓને સંસ્કૃતનો પણ અભ્યાસ કરવો પડતો આ અભ્યાસથી એક લાભ એ થયો, કે કોઈ કોઈ તીવ્ર બુદ્ધિવાળાને સત્યદર્શન થવા લાગ્યું દેશમાં પ્રચલિત રીતરિવાજો, આચારવિચારો, આહારવિહાર બધા માટે તિરસ્કાર ઉત્પન્ન કરનાર જે વાતાવરણ સુધારકોએ ફેલાવ્યું હતું, તે વાતાવરણ બદલાવું જોઈએ; આપણા રીતરિવાજો અને આચારવિચારો તદ્દન ચૈતન્ય કે મૂર્ખાઈ ભરેલા નથી, પણ તે બધાની પાછળ કાંઈક ઉચ્ચ

હેતુ રહેલા છે, એવી સમજ સસ્કૃતના અભ્યાસથી આવવા લાગી

નવા ભણતરથી જુવાન ભણેલાઓની મનોદશા જ એવી હતી, કે તેમાંના ઘણા તો જૂનાને નિંદનારા જ થઈ જતા સામાન્ય જનતાને તો જૂના માટે જ શ્રદ્ધા હોય અને તે જૂનાનું જ પાલન કર્યા કરે; તેથી સામાન્ય જનતા પર સુધરેલા વિચારો લાદવાના પ્રયત્ન અગ્રેજી ભણેલાઓ કરતા હતા પરતુ સદ્ભાગ્યે તેવા ભણેલાઓમાંથી પણ કોઈ કોઈ વિચારશીલ પંડિત જૂના-નવાનો મુકાબલો કરનારો નીકળી પડતો ગોવર્દ્ધનરામ માધવરામ ત્રિપાઠી (ઈ સ ૧૮૫૫થી ૧૯૦૭) આવા એક વિદ્વાન ચિતક હતા તેમણે દેશમાં પ્રસરી રહેલી સુધારાના વિચારોની સારાસારતા લોકો પાસે રજૂ કરી અને પછી જૂના અને નવાના દષ્ટાંતો આપી શું પસદ કરવુ એ લોકોને સમજાવ્યુ

નવા ભણેલાઓમાં કોઈ કોઈ તો વળી એવા જૂનવાણી રહ્યા હતા, કે જે જૂનુ તે જ સારુ, એમ આગ્રહથી માની પુરાણપ્રેમી જ બની રહ્યા હતા મણિલાલ નભુભાઈ દ્વિવેદી (ઈ સ ૧૮૫૮ થી ૧૮૯૮) સસ્કૃતના સારા અભ્યાસી હતા-યુનિવર્સિટીના શિક્ષણ દ્વારા જ આ જ્ઞાન મેળવેલું હતું; છતાં તે સુધારાના રીતરિવાજોથી બહુ વિરુદ્ધ હતા તેમ સાટે નરસિંહરાવ ભોળાનાથ (ઈ સ ૧૮૫૯-૧૯૩૭) અને રમણભાઈ મહીપતરામ (ઈ સ ૧૮૬૮-૧૯૨૮) નવા વિચારોને સ્વીકારનારા અને સુધરેલા આચારને સેવનારા હતા ભણેલા અને તેથી સારી પાયરી પામેલા આવા લોકોની અસર વધારે થાય, એ સ્વાભાવિક જ હતું મનુષ્યમાત્રને નવીનતા-નો મોહ ઝટ લાગી જાય છે કેટલાક લોકો અગ્રેજોના અનુકરણના રસિયા બન્યા હતા અને કેટલાક જૂનાં બંધનોમાંથી મળતી મુક્તિથી સ્વતત્રતાના બહાના હેઠળ સ્વચ્છદી બની રહ્યા હતા ગોવર્દ્ધનરામ જેવા વિચારકને આ વાતાવરણે બહુ ચિતનશીલ બનાવ્યા સુધારાની અવશ્ય જરૂર હતી જૂના રિવાજોમા ક્યાંક ક્યાંક પેસી ગયેલા અનર્થો સમજવા જોઇએ અને દૂર કરવા જોઇએ

એ, અને સુધારકો કેવી ઉતાવળ કરી બેસે છે, દેશોદ્ધારને માટે કેવા આદર્શોની જરૂર છે વગેરે અનેક બાબતો તેમણે સરસ્વતીચંદ્ર નામની નવલકથાદ્વારા ગુજરાત આગળ મૂકી

સરસ્વતીચંદ્રનો પહેલો ભાગ ૧૮૮૭માં બહાર પડ્યો, ત્યારે ગુજરાતી સમાજમાં જાણે નવું ચેતન આવ્યું હોય, એટલી બધી તેની અસર થઈ હતી સરસ્વતીચંદ્ર એકલી વાર્તા કે નવલકથા નથી તે તો સમાજ માટે ચિંતા કરનારા ગંભીર વિચારકની મનોદશાનું ચિત્ર છે જૂના રિવાજોમાં સારાસારા અંશો કેટલા બધા છે, રૂઢિઓના આંધળા અનુકરણથી પણ સમાજનાં બંધનો કેવાં શુભપરિણામી બને છે, રાજાઓ, ધનપતિઓ, વિદ્વાનો અને બાવા સાધુઓ માટે કેવા ઊંચા આદર્શો કલ્પાયા છે, જગતમાં દુષ્ટતા તો ડગલે ને પગલે વ્યાપી જ રહેલ છે, ને દુષ્ટતાને પિછાનવા, તેથી ચેતવા, તેનો સામનો કરવા, કેટલી સાવધાનીની જરૂર છે, વગેરે અનેક બાબતોનો ઉલ્લેખ, અને કેટલીકની ચર્ચા સરસ્વતીચંદ્રમાં કરવામાં આવી છે સરસ્વતીચંદ્રમાંની ચર્ચા વિદ્વત્તાથી ભરેલી હોવા સાથે માર્ગદર્શનમાં અને ઉચ્ચ પ્રેરણામાં ખૂબ મદદરૂપ થાય તેવી છે અનેક ઇતર વિષયોને સ્પર્શનારી હોવા છતાં તે નવલકથા વાચનરસ તો પૂરેપૂરો ટકાવી રાખે છે કેટલાકને ત્રીજા ભાગનું સંસ્કૃત પ્રકરણ અને ચોથા ભાગની ચિંતનભરી ચર્ચા વાર્તારસમાં વિઘ્નરૂપ લાગે છે આ વાંધો નવલકથાના સ્વરૂપ માટે, કે વાર્તારસના રસિયા માટે કદાચ સ્વીકારી શકાય, પણ તેથી સરસ્વતીચંદ્રના ગુણોમાં કશી ઊણપ આવે એમ નથી ગુજરાતના વિચારવંત વર્ગ પાસે ગોવર્ધનરામે ગુજરાતના જીવનની જુદીજુદી રૂપરેખા દોરી, ભવિષ્યમાં દૃષ્ટિ ફેંકી, સમસ્ત ગુજરાતમાં જે ઉત્સાહ, જે પ્રેરણા અને જે આનંદ પ્રસાર્યાં છે, તે ખરેખર ઊંચામાં ઊંચી પ્રશંસાને પાત્ર છે લખાણદ્વારા લોકોને કેમ કેળવવા, વધારે સમજદાર બનાવવા અને છતાં લોકોનો વાંચવાનો મોહ ટકાવી રાખવો, એ બતાવવામાં સરસ્વતીચંદ્રે ખૂબ યશસ્વી કામ કર્યું છે ગુજરાતી

સાહિત્યમાં સરસ્વતીચંદ્ર અજોડ અને વિશિષ્ટ પ્રતિના ગ્રંથ તરીકે હમેશાં સન્માન પામશે એમાં શંકા નથી

સરસ્વતીચંદ્રમાં મૂળ વાત તો બહુ ટૂંકી છે લખેશરી શેઠિયાનો બુદ્ધિશાળી પુત્ર યુનિવર્સિટીનું શિક્ષણ પામી, દેશ અને દેશજનના વિચાર કરનારો થયો છે પોતાનો પૈસો દેશના દુખી લોકોને માટે કેવી રીતે વપરાય એવા તે વિચાર કર્યા કરે છે, અને એવા કામ માટે એકલવાયું જીવન હોય તો જ સારું, એમ માની લગ્ન કરી તે સંસાર માંડવા તૈયાર નહોતો

અણધારી રીતે એક સુશીલ કુમારિકાનો પરિચય થતાં, કુદરતી આકર્ષણને વશ થઈ, લગ્ન પછી પણ દેશકાર્ય થઈ શકશે એવી આશામાં લપટાઈ, લગ્ન કરવા તે તૈયાર થયો; પરંતુ ભાવનાઘેલા જુવાનિયાની પેઠે નજીવી બૈરકશાહી ટીકાથી મગજ ફેરવી બેઠો, લગ્નનો વિચાર માંડી વાળ્યો, પોતાનું ઘર પણ તજી ગયો; દુનિયાનો અનુભવ લેવા અજાણ્યામાં રહેવાનું પસંદ કરી નીકળી પડ્યો દેશી રાજ્યનો, કેટલાક સારાં અને કેટલાક સડેલા કુટુંબોનો, ગરીબ જનતામાંથી થોડીક વ્યક્તિઓનો, બાવાસાધુઓનો અને કંઈક ગ્રામજનતાનો થોડો અનુભવ મેળવ્યો અને દેશના ભવિષ્ય વિષે ખૂબ કલ્પનાઓ કરી; પરંતુ તે બધા અનુભવને પરિણામે તે સમજ્યો, કે ગરીબ થઈ રખડવાથી ધારેલું દેશકાર્ય થઈ શકશે નહિ એટલે ફરી માબાપની સાથે રહેવા તેણે નિર્ણય કર્યો, લગ્ન કર્યા અને કલ્યાણગ્રામની સ્થાપના કરી, પોતાનાં નાણાંનો સદુપયોગ કરવા તે નવૃત્ત થયો

સરસ્વતીચંદ્રમાં મુખ્ય વાત તો એટલી જ છે પરંતુ વાર્તા-રસ ટકાવી રાખવાની આવડત છે; તેણે ભાષાને નવીન જ અવતાર આપ્યો છે; વર્ણન, વિચાર અને પ્રસંગો કળાકારની પીંછીથી આલેખાયેલાં છે; પાનેપાને કવિત્વની ઝાંખી થયા જ કરે તેવી તેની મનોરંજક શૈલી છે; સંસારના વિધવિધ દશ્યો, સુખ-દુખ અને સાચા-ખોટા પ્રસંગોના અનેક કિસ્સાઓ, ગુજરાતનાં ગૃહજીવન, રાજ્ય-

ખટપટ, જ્ઞાનચર્ચા વગેરે અનેક બાબતો પર થયેલું લખાણ દરેક વાચકને આનંદ આપનારું અને ઊંચે લઈ જનારું છે. ચર્ચામાં કોઈ વાર પાંડિત્ય આવી જાય છે, પ્રસંગોમાં કોઈ વાર મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન થયેલું લાગે છે, અને કલ્પનાના વિહારો કોઈ વાર વધારે પડતા ઊંચા અને તેથી અપ્રાપ્ય લાગે છે; છતાં શ્રદ્ધા રાખી, અભ્યાસની દૃષ્ટિ રાખી વંચાય, તો જીવનને નવો જ રંગ લગાડી દેવાની ઊંચી શક્તિ તે પુસ્તકમાં છે. ગોવર્ધનરામ વાર્તાલેખક, ગંભીર વિચારક અને ચિંતનપ્રેરક ઉપદેશક હોવા ઉપરાંત ઊંચા કવિ અને મહાન સમાજસુધારક હતા, એમ તે પુસ્તક બતાવી આપે છે.

ગોવર્ધનરામે 'સરસ્વતીચંદ્ર' ઉપરાંત બીજું ઘણું લખ્યું છે. 'લીલાવતીની જીવનકલા' અને 'દયારામનો અક્ષરદેહ' એ બે ચરિત્રનાં પુસ્તકો હોવા છતાં બન્ને દ્વારા ગૃહજીવનના અને કવિ જીવનના જે આદર્શો રજૂ કરવામાં આવ્યા છે, તે ખૂબ અભ્યાસ કરવાલાયક છે; વાંચનારના જીવનને અત્યંત ઊંડી અસર કરે તેવા છે. 'સ્નેહમુદ્રા' અને 'સાક્ષરજીવન' તો ગુજરાતી સાહિત્યની ઊંચામાં ઊંચી કૃતિઓમાં ગણના પામે છે. 'સ્નેહમુદ્રા' કાવ્ય છે; તેમાં પણ દેશોદ્ધાર અને તત્ત્વચિંતનનું તથા સૃષ્ટ પદાર્થોના રહસ્ય દર્શનનું એવું ગંભીર અને ઉત્કૃષ્ટ વર્ણન છે, કે તેની બરોબરી કરી શકે એવું એકે પુસ્તક હજી સુધી ગુજરાતને મળ્યું નથી. તેમાં કોઈ-કોઈ જગાએ રસક્ષતિ જેવું લાગે, કોઈકોઈ જગાએ લખાણ કષ્ટ બોધ્ય લાગે, કોઈ કોઈ જગાએ રચિભંગ જેવો પ્રસંગ લાગે; આવા આવા કેટલાક દોષો તે કાવ્યમાં માલૂમ પડે છે, પણ તેથી તે નીરસ છે, દુર્બોધ્ય છે, ક્લિષ્ટ છે એમ સમજી, તેને પઠનપાઠનમાંથી બાતલ કરવું એ તો સાહિત્યના અભ્યાસમાં ભારી અલેખ પડવા વા જેવું છે. અંગ્રેજીનો અભ્યાસ કરતી વખતે 'બ્રાઉનિંગ,' શેક્સ-પિયર,' 'એમર્સન' વગેરેને સમજવા માટે શ્રદ્ધાપૂર્વક શ્રમ કરનારા વિદ્યાર્થીઓ અને વિદ્વાનો 'સ્નેહમુદ્રા' માટે શ્રદ્ધા રાખી શકતા

નથી, એ આશ્ચર્યકારક છે 'સ્નેહમુદ્રા'માં કુદરતનો પરિચય, તત્ત્વચિંતન, દેશપ્રેમ, દંપતીપ્રેમ વગેરેના આલેખનમાં સુંદર કવિત્વ અને ઉદાત્ત ભાવની ઉચ્ચતાનો જે અનુભવ થાય છે, તે અત્યંત વિરલ જ છે

'સાક્ષરજીવન' તો ગુજરાતી સાહિત્યના ઉત્તમોત્તમ ગ્રંથોમાં પણ અગ્રસ્થાને મુકાય છે સાક્ષરતા એટલે શું, ખરા સાક્ષરો કેવા હોય, જગત સાક્ષરો પાસેથી કેવી ઊંચી આશા રાખે છે, સાક્ષરો જ ખરા દેશહિતચિંતક અને ખરા દેશોદ્ધારક છે વગેરે પૂર્વ અને પશ્ચિમના મહાન નરોનાં દૃષ્ટાંતો આપી સમજાવ્યું છે સાક્ષરોનો ધર્મ સમજાવનાર અને તેની ખરી કિંમત કરનારું તે પુસ્તક કમભાગ્યે અધૂરું જ રહ્યું છે આવા પુસ્તકને અધરું ગણી વિદ્વાનો પણ વિસારી મૂકે, તો ગુજરાતીમાં સારા પુસ્તકોના અભ્યાસને ઉત્તેજન કયાંથી મળે ?

આ ઉપરાંત પણ ગોવર્ધનરામે પુષ્કળ લખેલું છે તમણે ગુજરાતના કવિઓની પિછાન કરાવી છે; સમકાલીન ચર્ચા ઉપાડી લઈ, અંગ્રેજી તથા ગુજરાતીમાં અનેક લેખો લખ્યા છે આવાં ઊંચાં લખાણો ઉપરાંત ખાસ યાદ રાખવા જેવું તો એ છે, કે તે માત્ર લેખબહાદુર જ નહોતા, જીવનમાં ઊંચા આદર્શને અનુસરનારા પણ હતા યુનિવર્સિટીમાંથી પસાર થયેલા વિદ્વાનોમાં એ પ્રથમ પંક્તિના ચિંતક, ઊંચા પ્રકારના સમાજસેવક, લોકપ્રિય અને લોકોપકારક લેખક, કવિત્વમય હૃદયવાળા અને ઉત્કૃષ્ટ શક્તિપૂર્ણ મગજવાળા સાધુ પુરુષ હોઈ, તેઓ સાહિત્યાકાશમાં અચળ અને નિર્મળ તેજથી પ્રકાશ્યા કરશે

યુનિવર્સિટીમાંથી બહાર પડેલા બીજા પણ કેટલાક પંડિતો ગોવર્ધનરામની સાથેસાથે જ સાહિત્યસેવા કરનારા હતા મણિલાલ નભુભાઈ, નરસિંહરાવ ભોળાનાથ, કેશવલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવ (ઈ સ ૧૮૫૯ થી ૧૯૩૭) અને રમણભાઈ મહીપતરામ તે સમયના

સાહિત્યવીરો છે દરેકનું કામ જુદું હોવા છતાં, ગુજરાતી સાહિત્યને સમૃદ્ધ કરવામાં દરેકનો હિસ્સો ઘણો મોટો છે

મણિલાલ નભુભાઈ

મણિલાલ નભુભાઈ, આગળ જણાવ્યું છે તેમ, પુરાણપ્રેમી હતા. સુધારાના વિચાર અને આચાર તેમને આકર્ષી શક્યા નહોતા; ઊલટું તેમને તો બધા હોપરૂપ, ઉન્માર્ગગામી, અનર્થકારી લાગ્યા હતા અને તેથી જૂના આચારોને વળગી રહેવા તેમણે ખૂબ ઉપદેશ આપ્યો છે તેમણે જૂના આચારોનાં રહસ્ય સમજાવવા લેખો લખ્યા છે, અને 'નારીપ્રતિષ્ઠા', 'બાળવિલાસ' વગેરે પુસ્તકો દ્વારા ગુજરાતને સત્યદર્શન માટે ખૂબ પ્રેરણા આપી છે મણિલાલ તત્ત્વજ્ઞાની હતા; તેઓ શાંકરમતના રહસ્યદર્શક તરીકે વિદેશમાં સારી પ્રતિષ્ઠા પામ્યા હતા વેદાંતના તત્ત્વજ્ઞાનને સૂફીમતનો રંગ આપી, તેમણે કેટલીક સુંદર કવિતાઓ કરી છે 'પ્રેમજીવન' અને 'અભેદોર્મિ' ના નામથી બહાર પાડેલી કવિતાઓ પર તત્ત્વજ્ઞાનદર્શક ટીકાઓ મણિલાલે પોતે જ લખી છે—આ બન્નેમાંનાં કાવ્યો તથા બીજાં છૂટક કાવ્યો બધાં ભેગાં કરી, 'આત્મનિમજ્જન' એવા નામથી તેમનો કાવ્યસંગ્રહ છપાયો છે પ્રીતિ-પ્રેમ વધુ જાય જગ વાણી,' 'અમે તો વૈરાગી,' 'પ્રેમની ઝળક છાઈ રે,' 'આંખ ભલે શું થાય?' 'છોડી જાતું ગાફેલ ગાશરા' વગેરે કાવ્યોમાં કવિત્વ, તત્ત્વજ્ઞાન અને પ્રેમરસ ગાઢ સંમિશ્રણ થયેલું હોઈ, તે કાવ્યો ઘણા લાંબા વખત સુધી ખૂબ પ્રચાર પામી રહ્યાં હતાં

મણિલાલની કીર્તિ તેમનાં કાવ્યોના કરતાં, તેમની ઈતર સેવાથી વધારે ટકી રહેશે પહેલાં 'પ્રિયંવદા' અને પછી 'સુદર્શન' દ્વારા સમાજસેવા અને સાહિત્યસેવાની જે લેખમાળા તેઓ પ્રગટ કરી રહ્યા હતા, તેથી આખા ગુજરાતમાં સદ્‌વિચાર અને સત્ય જ્ઞાન માટે ખૂબ પ્રવૃત્તિ થઈ રહી હતી 'નારીપ્રતિષ્ઠા' અને 'બાળવિલાસ', ઉપરાંત 'ગુલાબસિંહ' નામની નવલકથા, 'ચારિત્ર્ય' નામનો નિબંધાત્મક ગ્રંથ, 'કાન્તા' નામનું સ્વતંત્ર નાટક, 'માલતીમાધવ'

અને 'ઉત્તરરામચરિત'નાં ભાષાંતર વગેરે અનેક પુસ્તકો મણિલાલે લખ્યાં છે આ બધાંથી પણ ખૂબ મહત્ત્વની સેવા કરનાર ગ્રંથ 'સિદ્ધાંતસાર' મણિલાલનુ સર્વશ્રેષ્ઠ પુસ્તક છે આર્ય તત્ત્વજ્ઞાનનાં દર્શનનો પરિચય આપનારુ તે પુસ્તક ઉત્તમ માહિતી પૂરી પાડે છે એટલું જ નહિ, પણ તેમાં ભાષાની ગૌરવભરી શૈલી એવી તો ઉત્કૃષ્ટ છે, કે મણિલાલની કીર્તિને તે ગ્રંથે અમર બનાવી છે

નરસિંહરાવ ભોળાનાથ

મણિલાલનો પહેલો કાવ્યસંગ્રહ ૧૮૮૭માં બહાર પડ્યો, તે જ વર્ષમાં નરસિંહરાવનું પ્રથમ કાવ્યપુસ્તક 'કુસુમમાળા' પણ પ્રગટ થયું 'પ્રેમજીવન' સમકાલીન યશ મેળવવા ઠીક ભાગ્યશાળી બન્યું હતું, પણ 'કુસુમમાળા' તો ગુજરાતી કવિતાને નવીન અવતાર આપનાર પુસ્તક ગણાયું–સ્વીકારાયું છે અંગ્રેજી અને સંસ્કૃતના અભ્યાસથી મળેલા નવા સંસ્કારથી નરસિંહરાવનાં કાવ્યોએ તદ્દન નવું સ્વરૂપ મેળવ્યું હતું વિષયોમાં નવીનતા હતી, ભાષામાં સંસ્કૃત અભ્યાસની અસર હતી, છંદ અને અલંકારના પ્રયોગમાં જૂના-નવાનો સારો ઉપયોગ થયો હતો આવા ગુણોથી તે કાવ્યો આહ્લાદક અને મોહક બન્યાં હતાં, એટલું જ નહિ પણ તેઓ ગુજરાતી કવિતાનો નવો જ પ્રકાર રજૂ કરનારાં હતાં નવી કવિતાના પહેલા પુસ્તક તરીકે ગુજરાતે તેને ખૂબ વધાવી લીધુ હતુ નરસિંહ, મીરાં આદિ જૂના કવિઓથી જુદાપણું તો હતુ જ, પણ નર્મદ–દલપત જેવા ગઈ કાલના કવિઓથી પણ આ કવિમાં એવું જુદાપણું હતુ, કે ગુજરાતી કવિતાએ નવો અવતાર ધારણ કર્યો એમ 'કુસુમમાળા'ના પ્રકાશનથી સર્વને લાગ્યું

નરસિંહરાવનું કાવ્યલેખન મંદ હોવા છતાં વર્ષો સુધી ચાલુ રહ્યું હતુ 'હૃદયવીણા', 'નૂપુરઝંકાર', 'સ્મરણસંહિતા'–એ ત્રણે કાવ્યસંગ્રહોમાં નવજીવનના વિચારો છે, નવસાહિત્યના ઉદ્ગારો છે, નવાં ઘડતરનાં ચિહ્નો છે નરસિંહરાવ નવી કવિતાના આદ્યકવિ છે, નવી કવિતાના પિતા છે

કવિ તરીકે ખૂબ યશ અને અમર નામ મળેલું હોવા છતાં નરસિંહરાવે કવિ કરતાં વધારે યશસ્વી કામ અવલોકન દ્વારા અને ભાષાશાસ્ત્રના અભ્યાસ દ્વારા કર્યું છે નવલરામ પછી પુસ્તકોના અવલોકનમાં શાસ્ત્રીય દૃષ્ટિ અને સાહિત્યની સેવા બંને સિદ્ધ કરનાર નરસિંહરાવ જ છે તેમના સ્વભાવમાં અમુક પ્રમાણમાં ઉગ્રતા હતી, કડક સ્પષ્ટવક્તાપણું હતું, અત્યંત આત્મવિશ્વાસ હતો અને કોઈક અહંતા પણ હતી; એટલે અવલોકનો સ્વચ્છ અને નિર્મળ રહી શક્યાં નથી, પણ તેથી તેમની અવલોકનશક્તિની ઉચ્ચ કોટિ સ્વીકાર્યા વગર ચાલે નહિ કેટલાક પ્રસંગસૂચિત નિબંધ પણ તેમણે લખ્યા છે તેમના ગદ્ય લેખો 'મનોમુકુર' એવા નામે ચાર ભાગમાં પ્રગટ પણ થયા છે

અવલોકનકાર કરતાં પણ ભાષાશાસ્ત્રના અભ્યાસી તરીકે નરસિંહરાવની શક્તિ અને નરસિંહરાવની સેવા ગુજરાતને બહુ ઉપકારક નીવડ્યાં છે નવી કવિતાના તે જેમ પિતા છે, તેમ જ ભાષાશાસ્ત્રના અભ્યાસના પણ લગભગ પ્રથમ પંડિત જ છે વ્રજલાલ કાળિદાસ શાસ્ત્રીએ થોડું સંગીન કામ કરેલું છે ખરું; પરંતુ નરસિંહરાવનાં વ્યાખ્યાનોથી ભાષાશાસ્ત્રના અભ્યાસને મળેલી પ્રેરણા બહુ વ્યાપક અને બહુ અસરકારક થઈ એમ ચોક્કસ છે તે વ્યાખ્યાનો અંગ્રેજીમાં અપાયાં હતાં બે ગ્રંથોમાંના એકનું ભાષાંતર મુંબઈની ફારબસ સભાએ પ્રગટ કરી, ગુજરાતી વાચકોની સારી સેવા બજાવી છે

કેશવલાલ ધ્રુવ

ભાષાશાસ્ત્રના બીજા અભ્યાસી કેશવલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવ, મૂગા અને શાંત કામ કરનારા હતા જૂના સાહિત્યના પ્રકાશનમાં જે ધીરજ, ઉદ્યોગ, કુશળતા અને કળા જોઈએ, તે કેશવલાલમાં સારા પ્રમાણમાં અને ઊંચા પ્રકારનાં હતાં સંસ્કૃતમાંથી ભાષાંતર કરવામાં પણ તેમણે અજબ શક્તિ બતાવી છે ભાષાંતરકારમાં પણ કવિત્વ અને સર્જકબુદ્ધિ જરૂરનાં છે, એ તેમનાં ભાષાંતરો પરથી

આપણા જાણવામાં આવે છે 'મુદ્રા રાક્ષસ,' 'ગીતગોવિંદ,' 'વિક્રમોર્વશી'ના તથા 'શ્રીહર્ષ' અને 'ભાસ'નાં કેટલાંક નાટકોના ભાષાંતરકાર તરીકે તેમની સેવા બહુ ઉત્કૃષ્ટ પ્રતિની છે બાણની 'કાદંબરી' પ્રગટ કરવામાં અને પદ્મનાભના 'કહાનડદે પ્રબંધ'ના પ્રકાશનમાં કેશવલાલે જ સઘળો શ્રમ લીધેલો છે અત્યંત માયાળુ દોષરૂપ ગણાય તેટલી બધી નિરભિમાન વૃત્તિ, ઠરેલ, નરમ, સદ્‌ભાવપૂર્ણ સ્વભાવ અને સાહિત્યના કામમાં અશ્રાંત ઉદ્યોગ વગેરે ગુણોથી કેશવલાલ બહુ માન્ય અને પ્રિય બની રહ્યા હતા

રમણભાઈ મહીપતરામ

રમણભાઈ મહીપતરામની સાહિત્યસેવા વિવિધ પ્રકારની હોવા છતાં તે ખાસ તો હાસ્યરસના પ્રથમ લેખક તરીકે જ પંકાયા છે 'ભદ્રંભદ્ર'માંનો કટાક્ષ અંતભાગમાં વ્યક્તિગત તથા જરા અતિ તીવ્ર થઈ ગયો છે; છતાં સમકાલીન સમાજના એક કટાક્ષ તરીકે તે પુસ્તક હમેશાં યાદગાર રહેશે 'હાસ્યમંદિર', 'નવી ઈસપ નીતિ' વગેરેમાંના લેખોમાં તેમની વિકૃત પરિસ્થિતિમાંથી હાસ્ય ઉપજાવવાની કળા સારી પેઠે ખીલી નીકળી છે તત્કાળોપયોગી ચર્ચા કરવામાં અને વ્યાખ્યાનો અને લેખો દ્વારા માહિતીપૂર્ણ સાહિત્ય રજૂ કરવામાં પણ રમણભાઈ સારો શ્રમ લેતા હતા 'કુસુમમાળા'માંનું કાવ્યતત્ત્વ કેવું સુંદર અને ઉચ્ચ છે, એ બતાવી રમણભાઈએ સમકાલીન અભિપ્રાયને ઘડવામાં સારી મદદ કરી હતી કાવ્યશાસ્ત્રની ચર્ચા ગુજરાતીમાં શરૂ કરનાર રમણભાઈ હતા આ બધા ઉપરાંત તેમણે થોડી છૂટક કવિતાઓ તથા એક નાટક પણ લખ્યું છે કવિતાઓ સીધા ઉદ્‌ગાર, સાદા વિચાર અને આછા કવિત્વથી સુવાચ્ય બની છે, અને નાટક તો ગુજરાતી સ્વતંત્ર નાટકોમાં બહુ ઊંચું સ્થાન ભોગવે છે 'રાઈનો પર્વત' પાત્રવિકાસમાં, પ્રસંગોની કુશળતાભરી યોજનામાં, ભાષા અને

વિચારની સાહજિકતાભરી સરળતામાં, કાવ્ય અને સંવાદમાં ખાનગી સફળતાભરી ચાતુર્યમાં અને એકંદરે નાટ્યસંયોજનમાં પ્રથમ વર્ગની યોગ્યતામાં સારામાં સારું કળાવિધાન સાધવી શકેલ હોવાથી, ગુજરાતીમાં સારામાં સારા પાંચ–સાત નાટકોમાંનું એક સાફ નાટક છે

રમણભાઈની લોકસેવા એટલા મોટા ક્ષેત્રમાં પ્રસરેલી હતી, કે તે સાહિત્યસેવામાં આટલું કામ કરી શક્યા, એ અચંબો પમાડે તેવી બીના છે સ્વભાવે પરગજુ અને માયાળુ, તદ્દન સાદા અને સરળ હોવાથી, તેમનો સમય રોકનારા લોકોનો પાર ન રહેતો. અનેક બાજુથી ખૂબ બોજો ચામેર થતી હોવા છતાં રમણભાઈ ગંભીરતા અને શાંતિની સાથે સમયસૂચકતાથી અને સુવ્યવસ્થાથી હમેશ બધાને જ ઉપયોગી થતા, બધાને પોતાની સેવાનો લાભ આપતા.

તેમનાં સઘળા લખાણોના સંગ્રહ ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીએ બહાર પાડ્યા છે, એટલે અભ્યાસીઓ માટે સારી અનુકૂળતા થઈ છે

આ સમયમાં સાહિત્યની સેવા કરનારા બીજા નાના-મોટા અનેક કાર્યકરો થયા છે વિધવિધ વિષયનાં પુસ્તકો પણ ઠીક લખાયાં છે તે બધામાંથી અહીં તો માત્ર 'કાદમ્બરી'ની નોંધ જ બસ થશે 'કાદમ્બરી'-સંસ્કૃત સાહિત્યમાં સમાસપ્રચુર અને પ્રલંબિની શૈલીનું એક સારામાં સારું પુસ્તક છે અન્ય ભાષામાં તેનો તરજુમો કરવો એ ગદ્ય મુશ્કેલ છે તેનું ગુજરાતીમાં ભાષાંતર કરવામાં છગનલાલ હરિલાલ પંડ્યાએ સારી સફળતા મેળવી છે. ભાષાંતર અત્યંત સુંદર થયું છે, એટલું જ નહિ, પણ તે ભાષાંતરથી ભાષાનું નવીન પ્રકારનું સ્વરૂપ પ્રગટ થયું છે નર્મદ, દલપત અને નવલરામના ગદ્યનું જે સ્વરૂપ હતું, તેથી 'સરસ્વતીચંદ્ર' અને નરસિંહરાવના ગદ્યનું સ્વરૂપ સારી પેઠે બદલાઈ ગયું છે ગદ્યવિકાસના આ ક્રમમાં 'કાદમ્બરી' ખૂબ મદદરૂપ થઈ છે તે જ

પ્રકારની મદદ ભોળાનાથ સારાભાઈની ‘ઈશ્વરપ્રાર્થનામાળા’એ પણ કરી હશે ભાષાનો આ વિકાસ ધ્યાન ખેંચે તેવો છે

યુનિવર્સિટીની પદવી લઈ, ઉચ્ચ જ્ઞાન મેળવી, તેનો પ્રચાર કરી ગુજરાતી સાહિત્યની સેવા કરનારા બીજા પણ થયા છે હરિલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવ (ઈ સ ૧૮૫૬–૧૮૯૬), આનંદશંકર બાપુભાઈ ધ્રુવ (ઈ સ ૧૮૬૯–૧૯૪૨), ઉત્તમલાલ કેશવલાલ ત્રિવેદી (ઈ સ ૧૮૭૨–૧૯૨૬), નર્મદાશંકર દેવશંકર મહેતા (ઈ સ ૧૮૭૧–૧૯૩૫), કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરી (જન્મ ઈ સ ૧૮૬૮)–એ બધાએ વિદ્વત્તાથી અને સાહિત્યસેવાથી ગુજરાતને સારો લાભ આપ્યો છે હરિલાલ ધ્રુવે કવિતા કરી છે, પણ કવિતા કરવા કરતાં પણ જુવાન કવિઓને ઉત્તેજન આપવાનું તેમનું કામ સાહિત્યસેવામાં વધારે ઉપયોગી થયેલું છે ‘ચંદ્ર’ નામના માસિક દ્વારા નવીન કવિઓને ઉત્તેજન અને પ્રખ્યાતિ આપવાનું કામ તે બહુ ઉદાર ભાવથી કરતા અને તેથી નવા કવિઓને ઉત્પન્ન કરવામાં આડકતરી રીતે તેઓ સાધનરૂપ બન્યા હતા

આનંદશંકરની પ્રખર અને અજોડ વિદ્વત્તા અને અથાક ઉદ્યોગને લીધે ગુજરાતી સાહિત્યને ખૂબ લાભ મળ્યો છે ‘વસંત’ માસિક દ્વારા લેખો લખી, સામાયિક ચર્ચા અને ઉત્કૃષ્ટ સમીક્ષા કરી, અગાધ વાચનનો અને ઊંડી તત્ત્વગ્રાહી શક્તિનો ગુજરાતને ખૂબ લાભ આપ્યો છે આપણાં દર્શનોનો સરળ પરિચય, શુદ્ધ સાહિત્યની પ્રતિભા અને પ્રભાવશાળી સમાલોચના અને દેશીવિદેશી વિચારોની મુકાબલાભરી સુંદર માહિતી, ઉપરાંત અનેક તાત્વિક અને સાહિત્યગૌરવભર્યા લખાણથી ‘આપણો ધર્મ’ ગુજરાતી સાહિત્યમાં જમાનાઓ સુધી અદ્વિતીય ગ્રંથ ગણાયા કરશે ‘નીતિશિક્ષણ’, ‘ધર્મવર્ણન,’ ‘શ્રીભાષ્ય’ વગેરે જુદાજુદા પ્રકારનાં અનેક પુસ્તકો અને લેખોથી તેમણે ગુજરાતી સાહિત્યની સારી સેવા બજાવી છે

ઉત્તમલાલ ત્રિવેદીની વૃત્તિ કમભાગ્યે બીજી દિશામાં આકર્ષાઈ,

એટલે તે સાહિત્યમા ઘણું થોડું કરી શકયા સ્થિર ગંભીર વિચારક, સમતુલા સાચવી દરેક પ્રશ્નનો નિર્ણય કરવાની અજબ શક્તિ ધરાવનાર, નિષ્પક્ષપાત ચિંતન અને સ્પષ્ટ વિચારપ્રદર્શન માટે શ્રી ચામા ઊંચી લાયકાતવાળા ઉત્તમલાલ સ્વસ્થ, શાંત, એકનિષ્ઠ કાર્ય કરતા હતા તિલકની ગીતાનું ગુજરાતીમાં તેમણે ભાષાંતર કર્યું છે તે ભાષાંતર એવું તો સુંદર અને યથાયોગ્ય થયું છે, કે એ એક જ કૃતિથી ઉત્તમલાલને ઉત્કૃષ્ટ પ્રતિના સાક્ષરનો જશ પ્રાપ્ત થયો છે તેમણે બીજા બે–ત્રણ પુસ્તકો લખ્યાં છે, પણ તે તો ભુલાઈ જવાયા છે 'સમાલોચક' મા તથા 'વસંત' માં આવેલા તેમના લેખોનો સંગ્રહ થવાની બહુ જરૂર છે

નર્મદાશંકર દેવશંકર મહેતા શક્તિશાળી અને સંસ્કારપુનિત હોવા છતા તેમનું જીવન બીજી રીતે વ્યવસાયી હતું. એટલે તે સાહિત્યસેવા થોડા જ કરી શકયા છે તેઓ સાહિત્યમાં 'અખાનુ જીવન,' 'તત્ત્વજ્ઞાનનો ઇતિહાસ,' 'શાક્તસંપ્રદાય વગેરે લખીને કાંઈકાંઈ ઉપયોગી સેવા કરી ગયા છે; પરંતુ તેમની શક્તિના પ્રમાણમાં તે સાહિત્યને ઉચિત લાભ આપી શકયા નથી

કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરી ફારસી અને બંગાળીના સારા પંડિત છે અને તેમણે તે બંને ભાષામાંથી બચ્ચે-ચાર સારાં પુસ્તકો ના ભાષાંતર કરી ગુજરાતી સાહિત્યને સારો લાભ આપ્યો છે ગુજરાતી સાહિત્યની પિછાન કરાવનારાં બે પુસ્તકો તેમણે અંગ્રેજીમાં લખ્યાં છે, જે બંનેનાં ગુજરાતીમા ભાષાંતર થયાં છે ગુજરાતી સાહિત્યનું ગુજરાતી સમાજનું અને ઇતર પ્રકારનું જાહેર કામ કરવામાં હમેશાં તત્પરતા બતાવી, એકનિષ્ઠાથી અને શુભ વૃત્તિથી બધા કામમાં સહકાર આપી, તેમણે ખૂબ યશ અને પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત કર્યાં છે

મુંબઈ યુનિવર્સિટી સ્થપાયા પછી તુરતમાં શિક્ષણનો લાભ મેળવી, તેનો લાભ ગુજરાતને આપનારા આ બધા વિદ્વાનોએ, ગુજરાતી સાહિત્ય અને ગુજરાતી સમાજની ઊંચી સેવા બજાવી છે

યુનિવર્સિટીના પદવીધરો જે ઊંચુ સાહિત્ય આપી રહ્યા હતા, તે ઘણે ભાગે શહેરવાસી ભદ્ર લોકોમાંના શિક્ષિત વર્ગમા જ પ્રચાર પામતુ હતુ શહેરની અલ્પશિક્ષિત જનતા અને ગામડાંમાં વસતા વિશાળ જનસમુદાયને તે સાહિત્ય સ્પર્શ પણ કરી શકતુ નહોતું તે વર્ગને ઉપયોગી થાય તેવુ સાહિત્ય પણ ઠીકઠીક લખાયું છે સામાન્ય અલ્પશિક્ષિત જનતાને અસર કરે અને તેને સુધારવામા મદદરૂપ થાય, તેવુ ઉપદેશક અને ઉપકારક સાહિત્ય રચનારાઓમાં શ્રીમત્ નૃસિંહાચાર્ય (ઈ સ ૧૮૫૪-૧૮૯૭), નારાયણ હેમચંદ્ર (ઈ સ ૧૮૫૫-૧૯૦૪), અમૃતલાલ પઢિયાર (ઈ સ ૧૮૭૦-૧૯૧૯), ઇચ્છારામ સૂર્યરામ (ઇ સ ૧૮૫૭-૧૯૧૨) ખાસ નોંધ લેવા લાયક છે શ્રીમત્ નૃસિંહાચાર્યના 'ભામિનીભૂષણ'ના ભાગો, અમૃતલાલ પઢિયારનાં 'સ્વગ'નાં પુસ્તકો, ઇચ્છારામ સૂર્યરામપ્રકાશિત 'ચંદ્રકાંત' અને નારાયણ હેમચંદ્રનાં સંખ્યાબંધ પુસ્તકોએ જનસમુદાયને જ્ઞાન અને ઉપદેશની લહાણી કરવાનુ બહુ સુંદર કામ બજાવ્યુ છે

પ્રકરણ ૯ નવી કવિતા

ગોવર્ધનરામ, મણિલાલ, રમણભાઈ—એ બધાએ કવિતાઓ લખી છે અને તે બધી જ યુગપરિવર્તનના રંગથી રંગાયેલી છે; છતાં નવા યુગની કવિતા પર અસર કરી શકે તેવું સત્ત્વ તેમની કવિતામાં નહોતું ગુજરાતી કવિતાને નવો અવતાર આપનાર અને નવ ગુજરાતને નવીનતાથી આકર્ષનાર અને અસર કરનાર તો નરસિંહરાવની કવિતા જ હતી તેમની કવિતા સંખ્યામાં થોડી હોવા છતાં, તેની છાપ અને તેની અસર નવા યુગમાં પુષ્કળ થયેલ છે મણિશંકર રત્નજી ભટ્ટ, બળવંતરાય ઠાકોર, હરિલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવ જેવાને પણ પ્રેરણા અને પ્રકાશ નરસિંહરાવ તરફથી મળેલાં હતાં; મણિલાલ નભુભાઈ કે મસ્ત કવિ બાલાશંકર ઉલ્લાસરામ જેવાને અસર થવા માટે તો અવકાશ નહોતો; પણ ૧૮૯૦–૧૮૯૫માં અને તે પછી થયેલા કલાપી, બોટાદકર, ખબરદાર, લલિત—એ બધા પર મુખ્યત્વે નરસિંહરાવની અસર થયેલી દેખી શકાય છે ગોવર્ધનરામ–મણિલાલની કાંઈક અસર કોઈકોઈમાં માલૂમ પડે છે, પણ સમગ્રરૂપે બોલતાં નવી કવિતાના સર્જક અને પ્રેરક તો નરસિંહરાવ જ હતા

નરસિંહરાવથી મળેલો નવો અવતાર કાંઈ સદાસર્વદા તો ટકી રહે જ નહિ સાહિત્ય માત્ર અને તેમાં કવિતા ખાસ યુગેયુગે દેહ બદલ્યા કરે છે નરસિંહ–મીરાં વખતની કવિતા તે આપણી કવિતાનો જૂનામાં જૂનો અવતાર તે પછી પ્રેમાનંદ, અખો, શામળ, પ્રીતમદાસ, દયારામ, નર્મદ, દલપત, નવલરામ—એ બધાએ કાવ્યદેહનાં રૂપાંતર કરવામાં ભાગ લીધો છે આ બધા પછી નરસિંહરાવે ગુજરાતી કવિતાને નવો અવતાર આપ્યો નરસિંહરાવ

પછી પણ વધારે સુંદર, વધારે આકર્ષક, વધારે અલંકૃત અને વધારે હૃદયંગમ સ્વરૂપ ન્હાનાલાલ કવિએ આપ્યું

મણિશંકર રત્નજી ભટ્ટ

નરસિંહરાવની પ્રથમ પ્રસાદી મળ્યા પછી, તેમના જ સમયમાં અને ન્હાનાલાલ કવિ તરીકે પ્રખ્યાતિ પામ્યા તે પહેલાં, ત્રણ-ચારેક સમર્થ લેખકોનો લાભ ગુજરાતને મળેલો છે મણિશંકર રત્નજી ભટ્ટ (ઈ સ ૧૮૬૭–૧૯૨૪) લઘુ કાવ્યના નવીન પ્રતિના પ્રકારમાં કળાવિધાનનું ઊંચું કૌશલ્ય બતાવ્યું કલ્પના અને ભાવનર્તનમાં ચમત્કારી અસર કરવાની નવી જ જાતની આવડત પ્રગટ કરી, મનોવિકારનાં કપોતકપક્ષમાં આંદોલનોના ઝણઝણાટની છાપ ઉપજાવવાની અને કવિત્વમય વાતાવરણ ફેલાવી દેવાની કળાપૂર્ણ હોશિયારી બતાવી, થોડી પણ એટલી સરસ કવિતાઓ આપી છે, કે ચાળીસ-પચાસ કવિતાના લેખક હોવા છતાં, ગુજરાતી સાહિત્યમાં તે અમરતા મેળવી ચૂક્યા છે 'વસંતવિજય' અને 'ચક્રવાકમિથુન' ગુજરાતી કવિતામાં ઊંચો આનંદ આપતાં, છંદ, ભાષા, અલંકાર અને રચનાસૌંદર્યથી શોભતાં ઉત્તમ કાવ્યો છે

બળવંતરાય કલ્યાણરાય ઠાકોર

તેવા જ બીજા લખનાર બળવંતરાય ઠાકોર (જન્મ ઈ સ ૧૮૬૯) પણ 'આરોહણ', 'ખેતી' અને કેટલાક સુંદર સોનેટોના લખનારા પંડિત કવિ તરીકે સારો સત્કાર પામ્યા છે બળવંતરાયમાં ભાવ અને કલ્પનામાં કોમળતા કે કમનીયતા કરતાં પાંડિત્ય અને બુદ્ધિવૈભવ વધારે છે; એટલે તેમની કવિતા, કેટલીક અત્યંત સુંદર હોવા છતાં, એકંદરે બહુ લોકપ્રિયતા પામી શકતી નથી. વિદ્વત્પ્રિય તો તે અવશ્ય છે તેમણે અપનાવેલો પૃથ્વી છંદ અનુયાયી જુવાન કાવ્યલેખકોમાં સારો સ્વીકાર પામ્યો છે નવા પ્રયોગો કરવાની ભવિષ્યદૃષ્ટિ બળવંતરાયની કીર્તિમાં વધારો કરનારી બાબત છે

કલાપી

ગુજરાતને કાવ્યપ્રેમી અને કાવ્યપ્રશંસક બનાવનાર કલાપીએ (ઈ સ ૧૮૭૪ થી ૧૯૦૦), નરસિંહરાવ અને ન્હાનાલાલ–બે વચ્ચેના ગાળામાં કવિ તરીકે સારો યશ મેળવ્યો છે હરિલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવે થોડી કવિતાઓ કરી છે, પણ તે તો ભુલાઈ ગઈ લાગે છે વેચાતી ન મળે અને વાચન માટે સુલભ ન હોય, તો તેવી કવિતાઓ સહેજે વિસરાઈ જાય 'કુંજવિહાર' નામથી બહાર પડેલા તેમના કાવ્યસંગ્રહમાં દેશોન્નતિ માર્ગની, દશાવતારની અને કેટલીક વર્ણનાત્મક કવિતા અભ્યાસ કરવા લાયક છે યુરોપના પ્રવાસ પછી લખેલી 'યુરોપપ્રવાસપુષ્પાંજલિ' પણ કાવ્યસંગ્રહમાં ગણનાયોગ્ય છે; છતાં તે બધી હમણાં વિસારે પડી છે કવિતાઓ વિસરાય તો ભલે, પણ હરિલાલે નવા ઊછરતા કવિઓને ઉત્તેજન અને પ્રકાશન આપવાનું જે કામ કર્યું હતું, તે તો ભુલાવું ન જોઈએ 'ચંદ્ર' નામના માસિક દ્વારા કલાપી, બોટાદકર, લલિત જટિલ, ત્રિભુવન પ્રેમશંકર અને બીજા ઘણાઘણા લેખકોને ઉત્તેજન મળ્યું હતું કલાપીને 'કેકારવ' બહાર પડવા પહેલાં, કવિ તરીકે જાણીતા કરવામાં 'ચંદ્ર'નો હિસ્સો ઘણો મોટો હતો કલાપીએ યુનિવર્સિટીનું શિક્ષણ લીધેલું નહોતું, પણ તેનું અંગ્રેજી વાચન અને જ્ઞાન વિશાળ હતું; કાવ્યસાહિત્ય સાથે પરિચય સારો હતો મણિલાલ નભુભાઈ, હરિલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવ અને મણિશંકર રત્નજી ભટ્ટ–એ ત્રણની કલાપી ઉપર સારી અસર હતી કલાપીનું તરુણ બહુ લાગણીવાળું હતું સ્વભાવ બીજાની ચિંતા કરનારો હતો વિરલ પ્રકારના અનુભવો વાળું તેનું જીવન હતું ઉગ્રતા અને નરમાશના વિચિત્ર સંમિશ્રણવાળી પ્રકૃતિ હતી; ભાવમાં જેવી કોમળતા હતી, તેવી જ ભાષામાં પણ તે લાવી શક્યા હતા તેઓ નિત્યજીવનની નાનીનાની અનેક બાબતોને કવિતામાં એવી સરળતાથી ઉતારી શક્યા છે કે વાચક એકદમ જ મુગ્ધ થઈ જાય ભાષાના માધુર્ય સાથે છંદના પ્રવાહી ઓઘનો સરસ મેળ

કરી શકતા, એટલે તેમનાં કાવ્યો વાચકોની જીભ પર અને સ્મૃતિ પર એકદમ વસી જતાં સામાન્ય વાચકને તેમનાં કાવ્યો ગમી જતાં એટલું જ નહિ, પણ સાહિત્યના રસિક જાણકાર અને વિદ્વાન પંડિતોને પણ તે રુચિકર બનતાં 'કન્યા અને ક્રૌંચ' 'વીણાનો મૃગ,' 'મહાત્મા મૂળદાસ,' 'આપની યાદી,' 'તુળસી' વગેરે સુખ્યાત કાવ્યોવાળો 'કેકારવ' ગુજરાતી સાહિત્યમાં હમેશાં મધુરા ટહુકા પૂર્યા કરશે, એ નિર્વિવાદ છે ('તુળસી' કાવ્યનું નામ કેકારવમાં 'બિલ્વમંગળ' રાખવામાં આવ્યું છે અને તે ફેરફારને લીધે કાવ્યમાંની કેટલીક લીટીઓ પણ બદલવી પડી છે તે કાવ્ય કલાપીએ પોતે 'તુળસી' નામથી જ છપાવ્યું હતું—નામફેર અને આનુષંગિક શબ્દફેર કરવાથી કાવ્યનો અસલ ભાવ અને શ્રદ્ધાપૂરનું અસલ જોમ ઘટી જાય છે; એટલું જ નહિ, પણ કલાપીના કલાપીત્વનો પણ હ્રાસ થતો જણાય છે આ નામફેર અને પાઠફેર કોણે અને શા માટે કર્યો હશે, એ પ્રશ્ન હજી સુધી કોઈએ ઉપાડ્યો નથી 'કાવ્યમાધુર્ય'માં તે કાવ્ય અસલ સ્વરૂપમાં જ છપાયું છે, એ વાચકની જાણ માટે નોંધવું જરૂરનું છે)

ન્હાનાલાલ (૧૮૭૭–૧૯૪૬)

નરસિંહરાવે ગુજરાતી કવિતાને નવું સ્વરૂપ, નવો દેહ આપ્યાં કલાપીએ મધુરા ઝંકાર કરતા પ્રવાહી છંદોમાં, લાગણીના મૃદુતાભર્યા કપોલકલ્પના અને હર્ષ–શોકના પ્રસંગોના ભાવભર્યા વર્ણન કરી કવિતાને લોકપ્રિય બનાવી ત્યારપછીના આપણા નવા કવિ ન્હાનાલાલે (જન્મ ઈ સ ૧૮૭૭, અવસાન ઈ સ ૧૯૪૬) ગુજરાતી કવિતાના સમગ્ર સ્વરૂપને મનોહર બનાવી દીધું તેમણે સમજાવ્યું કે કવિતા એટલે કલ્પના; કવિતાની ભાષા એટલે સામાન્ય ભાષાથી જુદી પડતી ભાવ–અર્થઘન, પ્રકાશપૂર્ણ, માધુર્ય અને પ્રસાદથી ભરેલી; શબ્દાલંકારની સમૃદ્ધિ દાખવતી કવિતા લખવી, એટલે એક કાવ્ય આજે અને બીજું બીજે વરસે લખીએ તો ય ચાલે એવું ગુજરાતી કવિઓએ [illegible]

કલાપી સિવાય બીજા લેખકોમાં મસ્તતા સારી પેઠે માલૂમ પડે છે —પછી તે અવકાશને અભાવે હોય, ઊભરાને અભાવે હોય કે પ્રસંગો અને કારણોને અભાવે હોય. આ બધાથી ન્હાનાલાલનો લેખપ્રવાહ વધારે વિપુલ અને વધારે વેગવાળો છે.

પ્રેમ અને લગ્નના ઊંચા આદર્શ ન્હાનાલાલની કવિતાનો એક પ્રધાન સૂર છે. 'પરણવું એટલે પ્રભુતામાં પગલાં માંડવાં' એમ લખનારો કવિ, 'મન માને તે વર અને બીજા તે પર' એવું સમજાવવામાં પણ શિથિલ નથી; લગ્ન એ કરાર નથી, લગ્ન એ ખાલી સંસ્કાર પણ નથી; દિવ્ય પ્રેરણાથી આકર્ષાતાં હૃદયોનું સમર્પણ એ લગ્ન છે. લગ્નની આ ઉન્નત અને પવિત્ર ભાવના કવિતા દ્વારા ગુજરાતમાં લોકપરિચિત કરાવનાર ન્હાનાલાલને કોઈએ પ્રેમના પેગમ્બર કહ્યા છે, એ વાજબી જ છે.

ન્હાનાલાલની કવિતામાં પ્રસાદ છે, પ્રકાશ છે, પ્રતિભા અને પ્રતાપ છે; છતાં તેમાં એક જાતની એકતાનતા—એકરૂપતા—પણ છે. વિષયોનું વૈવિધ્ય પુષ્કળ હોવા છતાં, લેખનધાટીમાં એનું ન્હાનાલાલત્વ વસી રહ્યું છે, કે તે વાચકને રોચક અને આકર્ષક લાગે, છતાં એકતાનતા પણ જણાઈ જ આવે. ગામડાંના લોકોની વાત હોય કે અકબરશાહ—નૂરજહાંની વાત હોય, દેવી બાલનો હોય કે પારધી બાલનો હોય, સંઘમિત્રા હોય કે મહાભારત હોય. વિવિધ પ્રતિના વિષયો હોવા છતાં લેખનધાટી બધી જ એકરૂપિણી છે. ન્હાનાલાલે છંદમાં ખૂબ સ્વતંત્રતા લઈ, સરવાળા—બાદબાકી દાખલ કર્યાં છે, એ તો સમજી, નિભાવી શકાય તેવું છે—કોઈ કોઈ ફેરફાર તો અનુકૂળ જ નહિ, પણ મોહક છે, એટલે તે અનુકરણીય બન્યા છે; પણ તેમની ડોલનશૈલી કોઈ સમજી, સ્વીકારી, અપનાવી શક્યું નથી. ન્હાનાલાલને પોતાને હાથે તો તે સફળતા મેળવી શકી છે; પણ તેમાં કોઈ નિયમ કે માપ નહિ હોઈ, બીજા લેખકો તેને ઉપયોગમાં લઈ શકતા નથી. મણિશંકર રત્નજી ભ૰ જેવાએ પણ પ્રયોગ કરી જોયો હતો, પણ તેઓ ફાવ્યા નહોતા. ન્હાનાલાલના

સમાપ્રમાં જે નૈસર્ગિક સત્વ અને સ્વાભાવિક ડોલન આવી રહે છે તે બીજા કોઈને સિદ્ધ થઈ શક્યું નથી ડોલનશૈલી ન્હાનાલાલના એકલાની વિશિષ્ટતા રહી છે

અલંકારની પુરાણી શાસ્ત્રોક્ત પ્રણાલિકામાં નવી રીતો ન્હાનાલાલે દાખલ કરી છે તેમની કલ્પના અલંકારપર પરાનાં મોજાં એવાં ઉપરાઉપરી અને એવા વેગથી ઉત્પન્ન કર્યાં કરે છે, કે એકને શબ્દમય બનાવે, ત્યાં બીજે, ત્રીજે-એમ અલંકાર ધસારાપૂર્વક બહાર નીકળવા ઉછાળા મારી રહે છે કેટલીક વાર તો આ ધમાલને પરિણામે એકબીજાનું વિસ્મરણ કે સંમિશ્રણ અજબ ગોટાળો ઉત્પન્ન કરે છે કવિત્વની ઊંચી બક્ષિસ પામેલા કોઈ-કોઈ ઉત્તમ કવિમાં માલૂમ પડતી આવી અસ્પષ્ટતા ઘણી વાર આહ્લાદક બને છે—પૂરેપૂરી રીતે સમજાય નહિ અને સમજાવી શકાય પણ નહિ, છતાં વાંચનારને વાચનમાં જ આનંદનો અનુભવ થયા કરે છે

ન્હાનાલાલની કાવ્યસૃષ્ટિની નવીનતા દરેકે દરેક કૃતિમાં એક કે બીજે રૂપે દૃષ્ટિગોચર થયા જ કરે છે 'વસન્તોત્સવ' અને 'જયા-જયન્ત,' 'ઇન્દુકુમાર' અને 'મહાભારત,' 'નૂરજહાં' અને 'અકબરશાહ,' 'વિશ્વગીતા' અને 'સારથિ' તથા 'કેટલાંક કાવ્યો'માંનાં કેટલાંક કાવ્યો ગુજરાતી કાવ્યદેહને નવીન અવતાર આપી ખૂબ સુંદર, આકર્ષક અને મનોરંજક બનાવનાર ન્હાનાલાલે સાહિત્યના સર્જનમાં વિશિષ્ટ નામના મેળવી છે

અનેક વિશિષ્ટતાઓમાં તેમનાં ગીતો એક ઓર વધારો કરે છે હૃદયને આર્દ્ર બનાવી, ભાવોનો ઉલ્લાસમય થનગનાટ જગાવી, મગજને સુપ્રસન્ન કરી, ન્હાનાલાલનાં ગીતો શબ્દમાધુર્ય, લયમાધુર્ય અને તાલમાધુર્યથી ઊંચા આનંદનો અનુભવ આપે છે ગીતોમાં અપ્રયત્ન કળાવિધાન એવું સ્વાભાવિક રીતે જ આવી રહે છે કે સાંભળતાંવેંત જ અંતરમાં વસી જઈ, તે પરમ સાહિત્યાનંદનો વરસાદ અનંત ધારાથી વર્ષાવ્યા કરે છે નરસિંહનાં પ્રભાતિયાં,

મીરાંનાં ભજનો અને દયારામની ગરબીની પેઠે ન્હાનાલાલના ગીતો પણ સહજ નૈસર્ગિક શક્તિની અનુપમ કૃતિઓ છે.

ખબરદાર

ન્હાનાલાલના સમકાલીન કવિ–લેખકોમાં ખબરદાર (જન્મ ઈ. સ. ૧૮૮૧) ખૂબ માન અને પ્રતિષ્ઠા પામ્યા છે. તેમનો કાવ્યપ્રવાહ ઝપાટ ઝરણાની પેઠે અસ્ખલિત વહ્યા જ કર્યો છે. ખબરદારની સર્જકશક્તિ વાતાવરણને બહુ સફળ રીતે અને ત્વરાથી ઝીલી શકે છે. એટલે ખબરદારની સાહિત્યકૃતિનાં રૂપરંગ વાતાવરણ પ્રમાણે પલટાતાં રહ્યાં છે. તેઓ દલપતરામની અસરથી ગ્રસાયેલા હતા, ત્યારે 'કાવ્યરસિકા,' નરસિંહરાવની અસરથી અંકિત થવા લાગ્યા, ત્યારે 'વિલાસિકા,' દેશમાં સ્વરાજ્ય અને રાષ્ટ્રીયતાના મોજાં પ્રસરી રહ્યાં, ત્યારે 'ભારતનો ટંકાર,' ગાંધીજીનો જમાનો આવ્યો, ત્યારે 'રાસચંદ્રિકા'–આમ સમયસમયના વાતાવરણને ઝીલી, તેના રંગથી રંગાઈ સાહિત્યસર્જન કરવા તે હમેશાં ઉત્સુક રહ્યા છે. સાહિત્યની સૃષ્ટિમાં જે કાંઈ 'ગુણગૌરવવંતુ' દૃષ્ટિગોચર થાય, તેનાથી મુગ્ધ થઈ તેના ગુણોને અપનાવી ને ગુણોને પોતાની કૃતિમાં વણી દેવાની કુશળતા ખબરદારની કૃતિને નવનવીન અને મનોરંજક બનાવે છે; પરંતુ તે મનોહરતા કેટલો વખત ટકી રહેશે, એ તો ભવિષ્ય જ કહી શકે. ખબરદારમાં સામાન્ય સત્ત્વ પુષ્કળ પ્રમાણમાં હોવા છતાં, બુદ્ધિ અને કલ્પના, કવિત્વ અને આદર્શ, રસની સમજ અને ભાવના, ઉમળકા વગેરે સાધારણ પ્રતિનાં જ છે; એટલે તેમની ખાસી કૃતિઓ સાહિત્યનિધિનાં અમૂલ્ય રત્ન તરીકે ભાગ્યે જ ગણાશે. 'ગુણવંતી ગુજરાત' જેવાં થોડાં કાવ્યો અમર કીર્તિ અવશ્ય ભોગવશે. અલબત્ત, યુગવિજયી તો તેમની ઘણી જ કૃતિઓ હતી. 'પ્રકાશિકા,' 'ભારતનો ટંકાર' જેવી કૃતિઓ અવશ્ય લાંબો વખત ટકશે; 'દર્શનિકા'ના વખાણનારા હોય છે તેટલા રહેશે કે કેમ એ શંકા જેવું છે; સમકાલીન કીર્તિ પ્રાપ્ત કરવામાં તો ખબરદાર ઘણા જ ભાગ્યશાળી છે.

૩. બોટાદકર

બોટાદકર અને લલિત, એ બે બીજા કાવ્યલેખકો ખબરદાર કે ન્હાનાલાલ જેટલા વિપુલ પ્રવાહી ન હોવા છતાં, તે બંનેએ ગુજરાતી સાહિત્યમાં સારો ફાળો આપ્યો છે બોટાદકર (ઈ સ ૧૮૭૦–૧૯૨૪) અને લલિત (જન્મ ઈ સ ૧૮૭૭)–બંને ગૃહજીવનના કવિ છે બોટાદકરે દાંપત્યપ્રેમ અને હિંદુ સંસારનાં ઘરોમાં આદર્શરૂપ મનાયેલી સંપ અને સુખવર્ષી સ્થિતિનો સરસ ચિતાર આપ્યો છે કુટુંબીજનના પરસ્પર સ્નેહભાવ કેવા સુખદ હોય છે અને સ્વજનના સહવાસથી સંસાર કેવો સુખમય બને છે, એ વિષેનાં કેટલાંક સુંદર કાવ્યો અને વિશેષે કરીને રાસો લખી, બોટાદકરે ગૃહજીવનની ઊજળી બાજુ બતાવી, હિંદુ સંસારના સુંદર આદર્શોને કાવ્યમય બનાવ્યા છે બોટાદકર સંસ્કૃતના સારા પંડિત હતા અને તેથી કેટલીક વાર સંસ્કૃત શબ્દોનો વધારે પડતો ઉપયોગ કરી બેસે છે કોઈક વાર તો આખી લીટી એક જ સમાસની બનેલી હોય છે આવું છતાં તેમની ભાષા સૌથી સમજાય તેવી તથા વિચારો સર્વગમ્ય હોવાથી તેમનાં કાવ્યો એકદમ કંઠે રહી જાય છે ભાવ અને પ્રસંગો સહુના અનુભવમાં એકદમ આવી જાય તેવા હોવાથી વાચકો સંપૂર્ણ આસ્વાદ લઈ શકે છે અને કોઈ વાર તદ્દન અજાણ્યો સંસ્કૃત શબ્દ આવી જાય છે, તોપણ વાચક તેને વિનાસંકોચે નિભાવી લે છે

‘લલિત’—જન્મશંકર મહાશંકર બુચ

જીવનની શરૂઆતમાં દુઃખ અને પ્રતિકૂળ સંજોગોમાથી પસાર થવું પડ્યું હતું, એટલે તેમની કવિતા લખવાની શરૂઆત વિષાદ, ગ્લાનિ, અસંતોષ અને વિરાગી વૃત્તિથી થઈ હતી; પરંતુ હળવે-હળવે વિષાદનાં વાદળો દૂર થતાં ગયા અને જીવનના આનંદનો અનુભવ થવા લાગ્યો, તેમતેમ કાવ્યકૃતિમાં પણ ફેર પડતો ગયો, અને સ્નેહી અને સ્વજનના સહવાસનો આનંદ તથા કુટુંબજીવનના

લહાવા માટેના આદર્શ કવિતામાં લખાવા લાગ્યા સ્ત્રીઓના ત્યાગભર્યા જીવનની પુરુષો પર કેવી અસર થાય છે, સ્ત્રીઓનો સહવાસ પુરુષોના જીવનને કેટલો ઉત્સાહપ્રેરક અને શાંતિદાયી થાય છે, સ્ત્રીઓ પ્રેમ અને સ્વાર્પણના કેવા સ્વર્ગીય આદર્શોને સેવનારી હોય છે—એ વિશે લખતાં લલિત હળવેહળવે, પણ મક્કમપણે નારીપૂજા તરફ વળ્યું લે છે અને 'માતૃજાતની જયકાર ગુંજાવો', 'નારી તું નારાયણી', 'સજાત જોડાં જાતમાંથી'—જેવી શિષ્ટ ભાવના ગુજરાત પાસે શ્રવણમધુર અને ભાવમધુર ગીતો દ્વારા રજૂ કરે છે તેમનું લખેલું 'જન્મભૂમિનું જયમંગળ' તત્ત્વજ્ઞાનનાં અસરમાં એકાદ કડીમાં જરાક કઠોળાઈ ગયેલું છે, છતાં સંભવ છે, કે કોઈવાર 'વંદેમાતરમ્'ની પેઠે પુનરુદ્ધાર અને પ્રતિષ્ઠા પામે—તેમનો એક વિચાર—'જાતને સ્વદેશ કાજ કાં ન હોમીએ', એ એક વખત ગુજરાતમાં ઠેકઠેકાણે ગવાઈ રહ્યો હતો

આ બધા ૧૮૮૫થી ૧૯૩૦–૩૫ સુધીના આપણા સમર્થ કવિઓ. રામમોહનરાય જશવંતરાય દેસાઈ (જન્મ ઈ સ ૧૮૭૪) છે 'સુમંત' વીશ–પચ્ચીશ જ કાવ્યોના લેખક હોવા છતાં આ જમાનામાં સમર્થ લેખક તરીકે ગણાતા આવ્યા છે, તેમનો કાવ્યસંગ્રહ 'તરંગાવલિ'–બહાર પડ્યો છે ત્રણ-ચાર સુંદર કાવ્યો તેમણે લખ્યાં છે, પરંતુ જગત તો જથ્થાને જ દેખી શકે છે, એટલે એવા નાના નાના સર્જકો ભુલાઈ જ જવાય છે

એવા જ એક બીજા કવિ—'વિધવા', 'કુમારિકા', એ બે નાનાં કાવ્યો તથા કેટલાંક રાષ્ટ્રીય ગીતોના લખનાર—સ્વસ્થતવિનોદી—આ દુર્લભ મણિલાલ દેસાઈ પણ ભુલાઈ જવાયા છે તેમના જીવનમાં પલટો થઈ જવાથી, સાહિત્યસેવા અટકી પડી—એ કે તેઓ દેશસેવા તો પૂર્ણ કરી રહ્યા છે

બીજા લેખકો

આ લેખકો ઉપરાંત અનેક જણે સુંદર કાવ્યો લખી સાહિત્ય

સમાજમા સારુ સ્થાન મેળવ્યું હોય, એવા પણ કેટલાક લેખકો નોંધવા લાયક છે 'ભૂલી પથ ભમું દિનરાત, મને સત બતાવોજી વાટ'ના લેખક કેશવ હ શેઠ (જન્મ ઈ સ ૧૮૮૮), જેમણે ચાર-પાંચ કાવ્યસંગ્રહ અને બીજું પણ સાહિત્ય લખવાની સારી પ્રવૃત્તિ કરી છે તે, ગિરનારનાં વન અને ઋતુઓનાં વર્ણન નવીન છટાથી લખનાર અને રતનબા'નો ગરબો તથા બીજા કેટલાંક રાષ્ટ્રીય અને બાળગીતો લખનાર ત્રિભુવન ગૌરીશંકર વ્યાસ (જન્મ ઈ સ ૧૮૮૮), 'એક જ દે ચિનગારી'ના લેખક હરિહર ભટ્ટ (જન્મ ઈ સ. ૧૮૯૫)ના જેવા લેખકોનાં કાવ્યો ભુલાઈ જવાશે, તો ગુજરાતી કાવ્યસંગ્રહમાં લુપ્ત જ રહી જશે

સામાન્ય જનસમુદાયમાં પ્રિય બની જનારા, શેરીના ફેરિયા અને ગાનારામાં પ્રચલિત થયેલા, વેપારી મંડળમાં કે ગાયનનો અને ગાવાનો શોખ ધરાવનારને રંજનકારક થઈ પડનારા કોઈ-કોઈ લેખક બહુ લોકપ્રિય અને ધ્યાન ખેંચનારા બની રહે છે; છતાં તેવાઓની કશી નોંધ અહીં લેવામાં આવી નથી 'મણિકાન્ત કાવ્યમાળા'ના લેખક એક એવા શેરીના શોખીનોમાં ખૂબ પ્રિય બન્યા હતા આવી સહેલી, સરળ કવિતાઓ સાહિત્યમા સ્થાન પામે તેવી નથી હોતી, છતાં અલ્પશિક્ષિત સમાજમાં ઘડીભર ગાનાનંદ અને કાવ્યાનંદ આપી લોકપ્રિય બની રહે છે શીઘ્રકવિતા પાદપૂર્તિ, ઉખાણાં વગેરેમાં કોઈ કોઈ વાર સારું કવિત્વ દૃષ્ટિગોચર થાય છે; પરંતુ તેવી વિગતો સાહિત્યના બૃહત્ ઇતિહાસમાં પણ નોંધ લેવા લાયક ગણવી કે કેમ, એ પ્રશ્ન થઈ પડે; પ્રારંભિકામાં તો આટલો ઈશારો જ બસ છે

પ્રકરણ ૭ નવલકથા

વાર્તા સાંભળવી, એ મનુષ્યસ્વભાવની આદિ પ્રકૃતિઓમાંની એક પ્રકૃતિ છે ઘણા જૂના કાળથી નાની-મોટી વાર્તાઓ અને કથાઓ માનવી કહેતો આવ્યો છે વાર્તાઓ અને કથાઓના સંગ્રહો મળતા આવ્યા છે; કેટલીક વાર્તાઓ તો બહુ પ્રિય થયેલી હોવાથી જમાનાના જમાના સુધી પ્રચલિત રહી હોય છે 'યાદ રાખવું સહેલું પડે અને કહેનાર, સાંભળનારને ગમી જાય, માટે શરૂઆતમાં વાર્તાઓ પદ્યમાં–કવિતામાં–કહેવાતી. 'પંચતંત્ર' જેવી ગદ્યમાં કોઈ કોઈ જ હતી 'દશકુમાર,' કાદમ્બરી' જેવી લાંબી વાર્તા પણ ગદ્યમાં છે, પણ ઘણું કરી બધું જૂનું સાહિત્ય પદ્યમાં છે, તેમ વાર્તાઓ પણ પદ્યમાં જ લખાઈ છે ગુજરાતીમાં પણ તેવું જ થયું છે–ઘણા જૂના કાળથી વાર્તાઓ કવિતામાં જ કહેવાઈ છે –છાપખાનાનો જમાનો આવતા સુધી તો સાહિત્યનું સઘળું લખાણ પદ્યમાં જ થતું; ગદ્ય લખાણ તો છાપખાનાં દાખલ થયાં ત્યારથી જ પ્રચારમાં આવ્યું અંગ્રેજ પ્રજા સાથે સંબંધ જોડાવાથી દેશના સાહિત્ય, સમાજ અને એકંદર જીવન પર નવીનવી અસરો થવા લાગી હતી. તેના પરિણામે જે જે નવું સાહિત્ય ઉત્પન્ન થયું તેમાં વાર્તાઓ અને નવલકથાઓને પણ પ્રેરણા અને ઉત્તેજન મળ્યાં છે

'કરણઘેલો' ગુજરાતીની પહેલી સુંદર નવલકથા લખવાની પ્રેરણા એક અંગ્રેજ તરફથી જ મળી હતી અંગ્રેજીમાં ઐતિહાસિક નવલકથાઓ છે, તેવી ગુજરાતીમાં લખવા નંદશંકરને એક અંગ્રેજ મિત્રે સૂચના કરી, તે પરથી કરણ વાઘેલાનો સમય પસંદ કરી કેટલાક આડવિષયોને પણ સમાવી, નંદશંકરે 'કરણઘેલો' એ નામ આપી એક નવલકથા લખી

'કરણઘેલો'-માં કેટલીક ચર્ચા અસ્થાને છે, ભૂતપ્રેતની વહેમભરી

વાતો છે, ઐતિહાસિક હકીકતોમાં ભૂલો છે, તેમાં કળાવિધાન જેવું કાંઈ છે જ નહિ વગેરે દોષો છે, એમ ટીકા કરવામાં આવે છે નવલકથાનો આદર્શ નક્કી કરી, 'કરણઘેલો'ની પરીક્ષા કરવા બેસીએ, ત્યારે તેમાં જે દોષો માલૂમ પડે, તેને દોષો તરીકે સ્વીકારવા જરા પણ બાધ ન જ હોય; પરંતુ આપણે એ પણ યાદ રાખવું જોઈએ, કે જ્યારે 'કરણઘેલો' લખાયો, ત્યારે નવલકથાના સ્વરૂપ વિષે આજનું ધોરણ કોઈના ખ્યાલમાં પણ નહોતું તે પુસ્તક તે જાતનું પહેલું જ પુસ્તક હતું તેમાં કેટલીક રસમય હકીકત સરળ, રસભરી ભાષામાં આપવામાં આવી હતી; સ્થળ, સમય અને પ્રસંગનાં કેટલાંક સુંદર વર્ણનો હતાં; જનસમુદાયમાં પ્રચાર પામેલી કેટલીક બાબતોની રસિક ચર્ચા હતી, વાર્તારસ અસ્ખલિત વહેતો હતો કોઈકોઈ જગ્યાએ વિષયાંતર થઈ ગયેલું હોવા છતાં મૂળકથા માટે ઉત્કંઠા ટકી રહેતી હતી નર્મદ-દલપતની ભાષાથી 'કરણઘેલો'-ની ભાષાનું સ્વરૂપ જુદું હતું ભાષામાં સંસ્કાર વધારે હતા; લખાવટમાં આકર્ષકતા વધારે હતી; નાના-મોટા બધાને તે એકસરખી રીતે ગમી જતી હતી. આવા ગુણોને લીધે 'કરણઘેલો' લોકપ્રિયતા મેળવી શક્યો હતો સામાન્ય વાચકોમાં તેમ જ શાળાઓમાં તે બહુ પ્રચાર પામ્યો હતો

'કરણઘેલો'ના અનુકરણરૂપે કે તે પરથી સૂચન ગ્રહણ કરીને બીજી કેટલીક વાર્તાઓ લખાઈ છે, પણ 'કરણઘેલો' જેટલી લોકપ્રિયતા મેળવવા જેટલું સત્ત્વ કોઈનામાં નહોતું 'રત્નલક્ષ્મી', 'મુદ્રા અને કુલીન,' 'રાણકદેવી,' 'સધરા જેસંગ,' 'વનરાજ ચાવડો' વગેરે કેટલીક વાર્તાઓ લખાઈ છે—ગુજરાત કાઠિયાવાડની જૂની વાતો તથા મણિલાલ નભુભાઈકૃત 'ગુલાબસિંહ' જેવી કોઈ કોઈ બહુ પ્રશંસા પણ મેળવી શકી હતી; પરંતુ તેમાંની કોઈ લાંબુ આયુષ્ય ભોગવી શકી નથી 'કરણઘેલો' ઈ સ ૧૮૬૬મા પહેલીવાર પ્રગટ થઈ ત્યારપછી બીજી સારી નવલકથા લખાતાં લગભગ વીશ વર્ષ નીકળી ગયાં ઈ સ ૧૮૮૭માં 'સરસ્વતીચંદ્ર'નો પહેલો ભાગ

બહાર પડયો, ત્યારે નવલકથાનું સુધરેલું સ્વરૂપ ગુજરાતને મળ્યું

'સરસ્વતીચંદ્ર' પણ નવલકથા નથી, એમ ઘણાઘણાં ગોકા કરવામાં આવે છે તેનું કારણ એમ આપવામાં આવે છે, કે તેમાં કળાવિધાન કશું નથી નવલકથા કળાકૃતિ હોવી જોઈએ આવું કહેનારાને પણ 'સરસ્વતીચંદ્ર'ના પહેલા બે ભાગ માટે તો કશું કહેવાનું મળે એમ નથી ત્રીજા ભાગમાંનું સંસ્કૃત પ્રકરણ કથામાં કોઈ રીતે બંધબેસતું આવે તેમ નથી એ ખરું છે, તેમ જ ચોથા ભાગમાંની કેટલીક ચર્ચા પણ નવલકથાના સ્વરૂપને વિકૃત કરનારી બની જાય છે; છતાં સમગ્ર સ્વરૂપે જોતાં આદર્શ નવલકથામાં જે જે તત્ત્વો હોવાં જોઈએ તે બધાં તત્ત્વો 'સરસ્વતીચંદ્ર'માં સંતોષકારક પ્રમાણમાં માલૂમ પડે છે ઉદ્દેશ ઊંચો છે; વસ્તુની કલ્પના મનોહારી જ નહિ પણ ઉત્તમ આદર્શથી મનને આહ્લાદ આપનારી, ઉન્નતિને પંથે લઈ જનારી, પાવનકારી, ભવ્ય અને દિવ્ય વાતાવરણમાં રમાડનારી અને તદ્દન નવી જ પ્રતિની હોઈ, સર્વ વાચકોને આકર્ષનારી અને સંતોષ આપનારી છે વસ્તુની કલ્પના જેવી ભવ્ય છે, તેવી જ સંકલના શક્તિ પણ સમર્થ અને સત્ત્વશાળી છે પાત્રાલેખન, પ્રસંગવર્ણન અને સંવાદચાતુર્યમાં ઊંચી જાતની કુશળતા છે વાર્તારસ એવો અખંડ પ્રવાહે વહ્યા કરે છે, કે તેમાં કોઈ કોઈ જગ્યાએ આવતાં વિષયાંતર કે સ્ખલન વાચકને રસક્ષતિ કે રસભંગ જેવાં લાગવાને બદલે ઊલટાં બોધમાં વિનોદ આપનારાં બને છે ભાષા તો તત્કાલીન કે પૂર્વકાલીન કરતાં બહુ જ જુદા સ્વરૂપની છે સંસ્કારી, સમર્થ, અર્થભરી અને પ્રસાદયુક્ત ભાષા, એ 'સરસ્વતીચંદ્ર'ના અનેક ગુણોમાંનો એક મુખ્ય ગુણ છે સંસ્કૃત શબ્દોનો ઉપયોગ વધારે થયો છે, પણ તેથી ગુજરાતીપણું કમી થયું નથી ગુજરાતી ભાષાનું આવું સામર્થ્ય અને સૌંદર્ય પહેલીવાર છગનલાલ હરિલાલ પંડ્યાએ 'કાદંબરી'ના ભાષાંતરમાં બતાવ્યું હતું 'કાદંબરી વિદ્વાનવર્ગમાં-સુશિક્ષિતવર્ગમાં પ્રચલિત અને પ્રિય પુસ્તક હતું, પણ 'સરસ્વતીચંદ્ર તો વિશાળ ગુજરાતી સમાજમાં પ્રચલિત અને

પ્રિય થયુ હતુ–'સરસ્વતીચંદ્ર' ગુજરાતી ભાષાને નવતર સ્વરૂપ આપ્યુ, એટલુ જ નહિ, પણ વાચકોની ઉત્કંઠાને પ્રજ્વલિત કરી ગુજરાતના વિચારક્ષેત્રમાં ઉત્તમ સંસ્કારોનાં બી વરસાવી ગુજરાતને એવું તો મુગ્ધ બનાવી દીધુ હતુ, કે ૧૮૮૭થી ૧૯૧૦–૨૫ સુધી ગુજરાત જાણે 'સરસ્વતીચંદ્ર'મય જ બની રહ્યું હતું]

'સરસ્વતીચંદ્ર'ના સીધા અનુકરણરૂપે એકાદ પ્રયત્ન થયો હતો સમાજમાં અને દેશમાં શરૂ થયેલી નવી જાગ્રતિ અને તેથી ઉત્પન્ન થયેલા નવા વિચારો નવલકથા દ્વારા ચર્ચવાની દિશા 'સરસ્વતીચંદ્ર' દ્વારા સૂઝી હતી તેણે ગુજરાતીઓમાં અજબ મનોમંથન ઉત્પન્ન કર્યું હતું તેને પરિણામે ઘણાઘણા લેખકોને પ્રેરણા મળી હતી અને અનેક વાર્તાઓ લખાઈ હતી; પરંતુ ગોવર્ધનરામની બુદ્ધિ અને સર્જકશક્તિને વિસરાવે એવું સામર્થ્ય કોઈ લેખક બતાવી શક્યો નથી. જે જે પ્રયત્નો થયા હતા, તે બધા તત્કાલજીવી જ રહ્યા 'ઉષાકાન્ત', 'મૃદુલા', 'જ્યોત્સ્ના' વગેરે કેટલીક કૃતિઓમાં ભોગીન્દ્રરાવ દિવેટિયા પર ગોવર્ધનરામની સીધી અસર માલૂમ પડે છે ભોગીન્દ્રરાવની (ઈ સ ૧૮૭૫ થી ૧૯૨૭) લેખનશક્તિ ઠીકઠીક વેગવાળી હતી; 'આસિસ્ટંટ કલેક્ટર', 'સિતારનો શોખ' 'મોહિની', 'અજામિલ' વગેરે કેટલીક નવલકથાઓ તેમણે લખેલી છે બીજા પણ કેટલાક લેખકોએ નવલકથા લખી, વાચકોની ઉત્કંઠાને સંતોષવા પ્રયત્ન કરેલ છે તત્કાલીન લોકપ્રિયતા મેળવવામાં કોઈ કોઈ નવલકથાએ સારો જશ મેળવ્યો છે 'અલકમજ્યોતિ,' યામિની,' 'વિક્રમની વીસમી સદી,' 'હિન્દ અને બ્રિટાનિયા,' 'ઔરંગઝેબ અને રાજપૂતો,' 'મેવાડની જાહોજલાલી,' 'ઝાંસીની રાણી,' 'અઢારમી સદીનું હિંદુસ્તાન' વગેરે કેટલીક ટકાવી રાખવા જેવી છે 'ગુજરાતી' સાપ્તાહિક તરફથી વાર્ષિક ભેટ તરીકે અપાતી નવલકથામાંની હિંદના ઇતિહાસને લગતી નવલકથાઓ અને ડાહ્યાભાઈ રામચંદ્ર તરફથી પ્રગટ થયેલી 'મેવાડના ઇતિહાસને લગતી વાતો' આપણી નવલકથાના ભંડારમાં સાચવી રાખી, ગુજરાતી સાહિત્યમાં રસ

લેનારને સુલભ થાય તેવી વ્યવસ્થા કરવી જોઈએ નવલકથાના લખનારા એક પછી એક નીકળ્યા જ કર્યા છે અને ગુજરાતી સાહિત્યમાંનુ તે અગ હમેશાં જ પુષ્ટ રહ્યું છે; છતાં વીર્યવતી, યુગમાં આંદોલન કરનારી, નવલકથાના સ્વરૂપને નવીન અવતાર આપનારી નવલકથા તો ગુજરાતને વીશ-વીશ વર્ષને અંતરે જ મળી શકી છે 'સરસ્વતીચંદ્ર' પછી બીજી સમર્થ નવલકથા ૧૯૧૯માં મળી '<u>ગુજરાતનો નાથ</u>' બહાર પડતાં ગુજરાતમાં કાંઈક નવુ જ વાતાવરણ ફેલાવા લાગ્યું તે જ લેખકની બે નવલકથાઓ ક્યારની લખાઈ ચૂકી હતી 'વેરની વસૂલાત' 'સરસ્વતીચંદ્ર'ના વાતાવરણની છાપવાળી હતી; '<u>પાટણની પ્રભુતા</u>'એ નવા લેખકના નિસર્ગપ્રાપ્ત સામર્થ્યને પ્રગટ કર્યું; '<u>ગુજરાતનો નાથ</u>'થી તો તે સામર્થ્ય દિગ્વિજયી થઈ ગયુ

'ઘનશ્યામ' તખલ્લુસથી નવલિકાઓ લખનાર તરીકે કનૈયાલાલ મુનશી (જન્મ ઈ સ ૧૮૮૭) જાણીતા તો થઈ ચૂક્યા હતા પહેલી બે નવલકથા પણ તે જ તખલ્લુસથી લખાઈ હતી. '<u>ગુજરાતનો નાથ</u>' અને તે પછીની નવલકથાઓ, નાટકો વગેરેથી મુનશીએ <u>સાહિત્યસર્જક</u> તરીકે અને ગોવર્ધનરામ <u>પછીના સમર્થ</u> નવલકથાકાર તરીકે સારી પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત કરી છે

<u>મુનશીની ભાષા</u> સાધારણ ભણેલા શહેરીના જેવી છે સરળ સહેલી, ટૂંકાં ટૂંકા વાક્યોમા જ વિચાર મઝાકથી દેનારી, સામાન્ય વ્યવહારમાં હરહમેશ વપરાતી સામાન્ય ભાષા છે ભાષા સરળ હોવા છતાં તેમાં બળ અને વેગનો પ્રવાહ એકધારો છે; તે ખાડ બર કે પ્રયત્નરહિત છે એટલે વાચકોને એકદમ ગમી જાય છે

ભાષાના આ આકર્ષક ગુણ ઉપરાંત મુનશીની નવલકથાઓમા બીજો તેવો જ ગુણ-કાર્યવેગ, કાર્યોત્સાહ અને કાર્યસિદ્ધિનો છે વાર્તારસ અસ્ખલિત વહેતો રાખવા માટે એક પછી એક કાર્યનો સ્વયમેવ ઉદ્ભવ થતો હોવો જોઈએ અને તેવી કાર્યપરંપરા મૂળ કથા સાથે એકરસ હોવી જોઇએ મુનશીની નવલકથાઓમાં કાર્ય

પરંપરાનુ ચક્ર પૂર્વાપર એવા ગાન સંબંધથી સંકળાયેલુ અને એવા લેસથી ફરતુ રહે છે, કે મંદતા કે નિષ્ક્રિયતા ક્યાંય પેસી શકતાં જ નથી અલબત, આ ગુણ વસ્તુસંકલનાની ઉત્કૃષ્ટ શક્તિને લીધે જ તેનામા આવ્યો છે

પાત્રના આલેખનમાં અને કુદરતના વર્ણનમાં પણ મુનશીની કુશળતા ઊંચા પ્રકારની છે પાત્રોની પિછાન આપવાના પ્રસંગો તે ખૂબ કળામય રીતે ઉપસ્થિત કરે છે—ઘણે ભાગે તો પાત્રો પોતાના વર્તન-વિચાર દ્વારા જ વાચકને સુપરિચિત બની જાય છે પ્રકૃતિના સૌંદર્યને કળાકારની દૃષ્ટિથી જોઈ, ખરાં તત્ત્વોને પકડી કાઢી, તેને આબેહૂબ રીતે શબ્દમય કરવાની આવડતને લીધે અને પ્રસંગોને સમયાનુસાર આલેખવાની સૂક્ષ્મ વિવેકબુદ્ધિને લીધે મુનશીની નવલકથાઓ એકદમ લોકપ્રિય બની રહે છે

નવલકથાના વસ્તુ અને સંયોજન નવીન પ્રકારનાં અને વૈવિધ્યથી ભરેલા હોઈ મુનશીની નવલકથાઓ જેમજેમ પ્રગટ થતી ગઈ, તેમતેમ ખૂબ પ્રચાર પામતી ગઈ મુનશીમાં સંવાદોને સીધી રીતે, સંક્ષેપમા અને વાચકનો રસ અદ્ધર જ રહ્યા કરે તેવી રીતે ચાલુ રાખવાની સરસ શક્તિ છે

તેમનામાં વિસ્મિત કરી નાખે તેવી સમયસૂચકતા છે, સંજોગોનો ત્વરિત ઉકેલ કરવાની આવડત છે વાણી સીધી, હૃદયમા સોંસરી પેસી જાય તેવી, અર્થની વિશદતાથી હમેશાં સભર ભરેલી, યુક્તિ, ચાતુર્ય અને લાગણીને સફળતાથી વ્યક્ત કરનારી, સરળ અને અખંડિત પ્રવાહબંધ વહેતી અને બળ અને વેગથી ભરેલી હોવાથી, આજ સુધીમાં વપરાયેલી ગુજરાતી વાણીથી એકદમ જુદીપડતી લાગી આવે છે

આવાઆવા ગુણોને લીધે મુનશીની નવલકથાઓ ગુજરાતીમા યુગવિધાયક બની છે

નવીન યુગના સર્જક તરીકે મુનશીમાં કેટલાક વિરલ પ્રતિના ગુણો છે; તેમાંના ખાસ બે ગુણો એકદમ જ તરી આવે એવા છે

એક, જુવાનોની મનોદશા સમજી, તેમનાં ઉત્સાહભર્યાં પ્રતિબિંબ પાડવાનો યુવકમાનસની પિછાન મુનશીને પ્રકૃતિથી જ સિદ્ધ થયેલ છે જુવાનોને જીતી લેવામાં મુનશીને આ ગુણે સારો વિજય અપાવ્યો છે, તેવો જ વિજય અપાવનાર મુનશીનો બીજો ગુણ ગુજરાતની અસ્મિતાનો સળગતો જ્વાળામુખી છે ગુજરાતને અસ્મિતાનું પહેલું ભાન આપનાર કવિ નર્મદાશંકર નર્મદાશંકર પછી તે લાગણી પર વળી ગયેલી રાખ ઉડાડી, અસ્મિતાઅંગાર ફરી સતેજ કરનાર રણજિતરામ રણજિતરામના સહવાસથી હો, કે સ્વતંત્ર રીતે જાગેલી હો, પણ ગુજરાતની અસ્મિતાની જ્વાલા ભડકારૂપે ગુજરાતમાં ફેલાવનાર મુનશી.

જુવાનોને આકર્ષવામાં મુનશીનો વાસ્તવવાદ ઠીક કારણરૂપ બન્યો છે ચેતન અને અચેતન પદાર્થોનાં વર્ણનમાં, પાત્રોના સંવાદમાં અને પરસ્પરના વર્તનમાં, હાલમાં જેને વાસ્તવ પદ્ધતિ કહેવામાં આવે છે, તેનો મુનશીએ સ્વીકાર કર્યો છે; એટલે જુવાનોને આકર્ષવામાં, ઉત્તેજિત કરવામાં અને સંતોષવામાં મુનશી સારી પેઠે ફાવી ગયા છે મુનશીની પહેલાંના લેખકોમાં વાસ્તવિક વર્ણન-વિવેચન નહોતાં એમ તો કહી શકાય જ નહિ પરંતુ આજ સુધી વાસ્તવિકતામાં પણ અમુક મર્યાદા સચવાતી; કલ્પના અને ભાવનાના રંગો પૂરવામાં આવતા, ત્યારે પણ અમુક ઉચ્ચ આદર્શનું, લેખનશુદ્ધિની ઉચ્ચતાનું અને ચારિત્ર્યની પવિત્રતાનું ધ્યાન અવશ્ય રાખવામાં આવતું લેખકે આવું ગુરુપદ સાચવવાની જરૂર નથી; સાહિત્યમાં ચોખલિયાપણાને સ્થાન નથી; વર્ણનોમાં વાસ્તવિક પ્રસંગોને યથાસ્થિત આલેખવામાં કાંઈ ખોટું નથી, એવો મત હાલના વાસ્તવવાદીઓ ધરાવે છે મુનશીનાં લખાણમાં વાસ્તવવાદ પળાયો છે અને તેથી જુવાનોમાં જો કે પ્રિયતા અને પ્રશંસા મળ્યાં છે, તોપણ સમગ્ર વાતાવરણમાં કલુષિતતા, ચારિત્ર્યશિથિલતા અને સંયમહીનતા દાખલ થઈ ગયાં છે મુનશીનાં સઘળાં લખાણોમાં વાસ્તવવાદની વિકૃત સમજે ખૂબ

અનર્થ કર્યો છે, એવું ભાન હળવેહળવે ઉદય પામતું જાય છે

મુનશીની અસ્મિતાનો જુસ્સો જુવાન વર્ગને તેમ જ પીઢ વર્ગને ખૂબ જ પ્રસન્ન કરનારો છે નર્મદાશંકરે ઉપાડેલી 'જય જય ગરવી ગુજરાત' એ ગજ નાના પડછંદા પાડતી હોય, તેવી ત્રણ-ચારેક નવલકથાઓ મુનશીએ લખી છે નબળા, માયકાંગલા, નમાલા લોકોનું કામ જ નથી; ગુજરાતમાં કાક, જયસિંહ, કીર્તિદેવ જેવા શૂરવીર, અહંતાથી ઉભરાતા અને અસ્મિતાની જ્વાલા ચોતરફ ફેલાવતા મહાન નરો થઈ ગયા છે, એ યાદ રાખી ભૂતકાળની કીર્તિ ફરી મેળવવી જોઈએ મુનશીની આ અભિલાષાને જુવાનિયાઓએ ઠીકઠીક ઝીલી છે ગુજરાતની અસ્મિતા માટે મોહીમ ફરી ગ પલાવનારા તો હજી બહુ તૈયાર થયેલા લાગતા નથી, પણ પોતાની અસ્મિતાને પ્રગટાવવા જુવાનવર્ગ કાંઈક તૈયાર થયો છે, એમ તો ખરુ બીજા તૈયાર હોય કે નહિ, પણ મુનશી પોતે તો જીવનની દરેક ક્ષણે પોતાની અસ્મિતાના પ્રકાશથી ઝળહળી રહેલા જ માલૂમ પડ્યા છે

નવલકથાના ક્ષેત્રમાં દશ-બાર વરસ મુનશીએ એકચક્રી રાજ્ય કર્યું તત્કાલીન વાતાવરણ એવું થઈ ગયું હતું, કે જુવાનિયાઓ મુનશીની કળા અને મુનશીની સિદ્ધિને સર્વશ્રેષ્ઠ ગણતા હતા 'સરસ્વતીચંદ્ર'ના કરતાં પણ 'ગુજરાતનો નાથ' ચડિયાતું પુસ્તક છે 'સરસ્વતીચંદ્ર' તો નિર્માલ્ય, આડંબરી, રસવિકાસમાં ઔચિત્યની સમજ વગરનું અને નવલકથા તરીકે તો નાલાયક પુસ્તક છે, એવી ટીકા કરવામાં આવતી હતી; તેમ છતાં કહેવું જોઈએ, કે 'સરસ્વતીચંદ્ર'નો ઊંચો અને ઉમદા ઉદ્દેશ, તેમાંની શાસ્ત્રીય ચર્ચા, લેખકની માનવસ્વભાવને સમજવાની અલૌકિક શક્તિ, ગુજરાતી સંસારનું જ્ઞાન અને સંસારને સમજી, સુધારવાના રસ્તા વગેરે અનેક સદ્ગુણથી ભરેલા 'સરસ્વતીચંદ્ર' જેવા પુસ્તકની સાથે સરખાવી શકાય તેવું હજી સુધી તો એકે પુસ્તક ગુજરાતીમાં લખાયુ જ નથી અમુક પૂર્વગ્રહમાં સપડાયેલા અને મિથ્યા દષ્ટિને

સાચી દષ્ટિ માની લેવાની ભ્રમણામાં પડેલા વાચકો હજી સુધી નહિ જોઈ શક્યા હોય તો હળવેહળવે જોઈ શકશે જ, કે 'સરસ્વતીચંદ્ર'નાં બુદ્ધિવૈભવ, સંસ્કારઉચ્ચતા અને ઉદાર અને ઉદાત્ત હેતુ ખરેખર અદ્વિતીય છે

ગોવર્ધનરામ અને મુનશી એ બન્ને એવા જુદાજુદા સ્વભાવવાળી વ્યક્તિઓ છે, કે તેમની કૃતિઓ પણ જુદાજુદા સંસ્કારવાળી જ હોય સાહિત્યસર્જક તરીકે બન્નેનો મુકાબલો કરવો, એ સાહિત્યસેવકોને આનંદ આપનારી સેવા છે; પરંતુ પ્રારંભિકામાં માત્ર માહિતી જ આપવાનું રાખ્યું છે, એટલે અહીં તો અંગુલિનિર્દેશ જ—થોડી માહિતી જ બસ થશે થોડો વખત તો ગોવર્ધનરામની કીર્તિને ઝાંખપ લગાડે તેવો પ્રકાશ મુનશીની કીર્તિને મળ્યો હતો 'વેરની વસૂલાત,' 'પાટણની પ્રભુતા,' 'ગુજરાતનો નાથ'—એ ત્રણેયથી મળેલી કીર્તિ ઘણી ઊજળી હતી ત્યારપછી પણ થોડેથોડે અંતરે નવલકથાઓ, નાટકો અને પ્રાસંગિક લેખો અને ભાષણોથી મુનશી સાહિત્યાકાશમાં ઠીકઠીક ઝળકી રહ્યા હતા; પરંતુ ભરતી પછી ઓટ પણ આવે છે જ, એમ મુનશીની કીર્તિનો પ્રકાશ હળવેહળવે ઓછો થવા લાગ્યો આ પરિણામ માટે માત્ર કુદરતી વાતાવરણ અને વસ્તુસ્થિતિ જ જવાબદાર છે

મુનશીની લગભગ બધી જ કૃતિઓમાં માલૂમ પડતી એક બે બાબત તરફ પ્રારંભિકાના વાચનારાઓનું પણ લક્ષ ખેંચવાની જરૂર છે એક ઐતિહાસિક વ્યક્તિઓ અને પ્રસંગોમાં દાખલ કરેલી વિકૃતિ ઇતિહાસમાં અમુક નિશ્ચિત સ્વીકાર થયો હોય, તેવી બાબતમાં ફેરફાર કરવો, એ કોઈ પણ રીતે વાજબી ગણી શકાય જ નહિ મુનશીએ એકથી વધારે પ્રસંગોમાં આવા ફેરફાર કર્યા છે એ જાણીતી વાત છે

તેની જ બીજી બાબત એ છે, કે મુનશી માનવમાત્રને સ્ખલનશીલ જ માને છે સંયમ, ઉદાર અને ઉન્નત આદર્શ, પવિત્ર અને વિશુદ્ધ આશય કે નિર્વિકારી નિર્લેપ જીવન કોઈ પણ માણસ

સંપૂર્ણ રીતે પાળી શકે જ નહિ—માણસ માણસ છે, માટે તેનામાં અમુક ઊણપો હોય જ—હોવી જોઈએ જ આ માન્યતાને લીધે ઘણા પાત્રોની મનોદશા હલકી આલેખવામાં આવી છે આવા રંગે રંગાયેલી કૃતિ આદર્શ તરીકે ગણના પામી શકે જ નહિ ક્ષણિક પ્રશંસા મેળવે, થોડા વખત કીર્તિ પ્રકાશિત રહે; પરંતુ સમય જતાં, વાતાવરણ બદલાતાં, પ્રશંસા બંધ પડે, કીર્તિનો પ્રકાશ ઝાંખો થવા લાગે; શુદ્ધ અને પવિત્ર આદર્શો જ સનાતન કીર્તિ આપી શકે છે

મુનશીની નવલકથાઓ સાહિત્યરસિકોમાં સારી પ્રશંસા મેળવી રહી હતી અને ખૂબ વંચાતી હતી, તે અરસામાં જ એક બીજા લેખકે નવલકથાની પ્રવૃત્તિ શરૂ કરી દીધી હતી નવલકથામાં ઘણું કરી રાજારજવાડાઓ, મોટા લોકો અને વિશેષ વ્યક્તિઓની જ વાત આવે છે સામાન્ય જનતા કે સાધારણ લોકો વિષે લખાણ આવતું હોય, તો તે બહુ થોડા પ્રમાણમાં અને ગૌણ પ્રસંગ તરીકે જ આજ સુધી આ પ્રમાણે જ બનતું હતું કોઈ સામાજિક વાર્તા કે નવલકથા લખાઈ હશે, તોપણ તેમાં મોટા લોકોને વધારે સ્થાન અને માન મળેલાં હશે આ વસ્તુસ્થિતિમાં મુનશી પછીના નવલકથાકારોએ સારો ફેર કરી દીધો રમણલાલ વસંતલાલ દેસાઈએ (જન્મ ઈ સ ૧૮૯૨) 'જયંત,' 'શિરીષ,' 'કોકિલા,' 'હૃદયનાથ' જેવી સાદી, સીધી, ભદ્રલોકોના જીવનનો ચિતાર આપતી, નવલકથાઓથી લખવાની શરૂઆત કરી 'દિવ્યચક્ષુ' બહાર પડતાં, તે લેખક તરફ સૌનું ધ્યાન ખેંચાયું 'દિવ્યચક્ષુ'માં મોટા લોકોની વાત છે, પણ તે વાતને સામાન્ય જનતા અને રાષ્ટ્રીય વિચારોનાં આંદોલનો સાથે એવી એકરૂપ કરી દીધી છે, કે અત્યાર સુધીની બધી નવલકથાઓમાં તે જુદી જાતની જ ભાત પાડી રહી છે રમણલાલની પછીના લખનાર ઝવેરચંદ મેઘાણીની અને ઇતર લેખકોની નવલકથાઓમાં ઘણું ભાગે ગુજરાતી જીવન, શહેરના ભદ્ર લોકો તથા ગ્રામજનતા વિષે લખાણ થયેલું છે; અને નિત્યના સાધારણ વ્યવહારમાંથી કથાઘટનાનાં

સૂત્રો વણેલાં હોય છે, એટલે વાચક જાણે રોજના જીવનમાં જ ઘૂમી રહ્યો હોય એવો અનુભવ મેળવે છે

કથાભાગ અને રસપોષણના સાતત્યમાં રમણલાલ મુનશીના જેટલી જ કુશળતા ભોગવે છે વસ્તુની પસંદગીમાં સંસાર-સમાજના જુદી પ્રતિના થરો લીધેલા હોઈ, રમણલાલ પણ મોટો વાચકવર્ગ મેળવી શકયા છે વાર્તાઓમાંના પ્રસંગો, પાત્રો અને કથનપદ્ધતિમાં રચના અને યોજના ભિન્ન પ્રકારનાં હોવાથી, તેમની નવલકથાઓ સારો ફેલાવો પામી શકી છે

રમણલાલની કથાઘટનામાં વેશપલટા, ચમત્કાર અને અણધારેલા પરિણામો લાવવાની વિસ્મયજનક પદ્ધતિ ઠેકઠેકાણે માલૂમ પડે છે આવા પ્રસંગો ગમે તેટલી કુશળતાથી યોજાયા હોય, તોપણ કળાવિધાનમાં ન્યૂનતા લાવ્યા વગર રહે જ નહિ ચમત્કૃતિ, દૈવી મદદ, ગૂઢ વ્યવહાર અને અકસ્માતને તાબે કરે તેવા અજાયબ પ્રસંગો, રસજમાવટમાં ઉપયોગી ટેકાઓ તરીકે અપનાવવામાં આવતા હશે; પણ તેથી કળાકૃતિ તરીકેની કોટિ ઉતરતી પ્રતિની થઈ જાય છે, એ રમણલાલ જેવા ધીર પ્રકૃતિના લેખકને સમજાયું લાગતું નથી

રમણલાલ 'દિવ્યચક્ષુ'થી પ્રખ્યાતિ પામ્યા અને 'ભારેલો અગ્નિ,' 'પૂર્ણિમા,' 'છાયાનટ,' 'શોભના,' 'ઠગ,' 'ગ્રામલક્ષ્મી' વગેરે અનેક નવલકથાથી તે પ્રતિષ્ઠા જાળવી અને વધારી શકયા છે

મુનશી 'જયસોમનાથ'થી કથાલખાણ જાણે સંકેલી લેતા હોય એવું લાગે છે રમણલાલની સર્જકશક્તિ હજી સારી કૃતિઓ આપી શકશે એમ લાગે છે

રમણલાલની પછી થોડા સમયમાં જ બીજા સમર્થ નવલકથાકાર મળી ચૂકયા છે 'સૌરાષ્ટ્રના રસધાર'થી જાણીતા થયેલા ઝવેરચંદ મેઘાણી (જન્મ ઈ સ ૧૮૯૭), જૂની વાતો, લોકકથા અને સાધુસંતો, બહારવટિયાઓ વગેરેની જીવનકથા કહેતા કહેતા હળવેહળવે નવલકથાકાર બનતા ગયા છે લોકસાહિત્યના રસિક

અભ્યાસી હોવાને કારણે અને દેશમાં વ્યાપવા લાગેલા જનપદ-વિકાસના વાતાવરણને લીધે, ઝવેરચંદ મેઘાણી ગ્રામલોકો અને શહેરમાં આવી વસેલ ગ્રામજનતા માટે મમત્વ ધરાવતા થયા અને નવલકથાના પ્રસંગો અને પાત્રોમાં તે મમત્વ મૂર્ત સ્વરૂપે પ્રગટ થયું 'સમરાંગણ,' 'રા'ગ ગાજળિયો, 'જયગુજરાત' રાજા રજવાડાઓની કથા કહેનારી નવલકથાઓ હોવા છતા તેમાંનુ સઘળુ વાતાવરણ ગ્રામીણ અને જાનપદિક જ છે કાઠિયાવાડના જૂના ઈતિહાસને અને ગુજરાતના પ્રાચીન સમયના વાતાવરણને વર્તમાન વાચકની પાસે રજૂ કરી, મેઘાણીએ સારો યશ મેળવ્યો છે સાંસારિક અને સામાજિક જીવન અને તેમાં પણ ઘણે ભાગે શહેરના સાધારણ કોટિના મધ્યમવર્ગના નીચલા થરોના લોકોનાં જીવન આલેખ્યા છે; ગામડાના લોકો શહેરમાં આવે છે, ત્યારે કેવા જીવનપલટા અનુભવે છે તે બતાવી, તેવા ગ્રામ લોકોનાં નિત્યજીવનને આબેહૂબ રીતે ચીતરવામાં મેઘાણીએ સારી સફળતા મેળવી છે અને તેથી તેની નવલકથાઓ સારી લોકપ્રિયતા પ્રાપ્ત કરી શકી છે 'વેવિશાળ', 'તુલસીક્યારો', 'પ્રભુ પધાર્યા' અને સમકાલીન સામાજિક જીવન નિરૂપતી બીજી નવલકથાઓથી મેઘાણીએ આપણા નવલકથા સાહિત્યમાં સારો ઉમેરો કર્યો છે

કાઠિયાવાડના જૂના ઈતિહાસના તથા લોકસાહિત્યના શોખીન ગુણવંત આચાર્ય મેઘાણીના જેવા જ લેખક થવા જોઈતા હતા; પરંતુ કંઈક નિસર્ગદત્ત બક્ષિસની ઊણપને લીધે અને ખાસ તો શિક્ષણ અને પ્રયત્નમાં રાખેલી બેદરકારીને લીધે, ગુણવંત આચાર્ય શરૂઆતમાં આપેલી આશા પૂરી કરવા ભાગ્યશાળી થયા નથી 'ત્રિલોચન,' 'ભૂતકાળના પડછાયા,' 'સોરઠી સંધ્યા' વગેરેએ કાંઈક ચમકાર બતાવ્યો હતો; પણ તે વિકસાવી કે ટકાવી શક્યા નહિ કચ્છ–કાઠિયાવાડના ઇતિહાસમાં શોધખોળ કરી શ્રમસાધ્ય માહિતી મેળવી, જુદીજુદી વાર્તાઓ લખવામાં સારો ઉત્સાહ અને શક્તિ બતાવ્યાં, પણ સમાજવાદનો રંગ કાંઈક વધારે પડતો

લાગી ગયો. સમાજની નીચામાં નીચી પાયરીના લોકો વિષે લખવાનું પસંદ કર્યું. તેવા લખાણમાં પણ સંસ્કાર, ઉચ્ચ આશય, ઉદાર આદર્શ, ઉમદા ભાવના વગેરે લાવી, ખરી સાહિત્યકૃતિઓ સરજવા જેટલું સામર્થ્ય હોત તો તો તેવું લખાણ પણ રુચિકર બનત; પરંતુ સાધારણ, અતિ સાધારણ કોટિથી આગળ જઈ શક્યા નહિ; એટલું જ નહિ, પણ સમાજવાદ કોઈને સ્વપ્નમાં પણ નહોતો સૂઝ્યો તે જમાનામાં, સમાજવાદના વિચારો અને આચારોનાં આરોપણ અને નિરૂપણથી વાર્તાઓમાં કૃત્રિમતા અને અસ્વભાવિકતા આવી ગયાં. આ દોષ હોવા છતાં, ગણુવત આચાર્યની નવલકથાઓમાંથી 'દરિદ્રનારાયણ,' 'ઇન્કિલાબ,' 'હરિયાલાલ,' 'દેશદીવાન' જેવી નવલકથાઓ અવશ્ય સુંદર છે અને લેખકને જશ અપાવે તેવી છે.

નવલકથા સાહિત્યના સર્જકોમાંથી પ્રારંભિકાના વાચકને માટે તો ઉપર જણાવ્યા તેટલાની જ પિછાન પૂરતી છે. વિશેષમાં એ પણ ઉમેરવાની જરૂર છે, કે નવલકથા કાંઈ આટલી જ લખાઈ નથી કે તેના લેખક માત્ર ઉપર જણાવ્યા તેટલા જ નથી. લોકોને નવલકથા વાંચવી બહુ ગમે છે અને તેથી નવલકથાઓની માગણી સારી રહે છે, એટલે નવલકથાઓ લખાયા પણ કરે છે. સાધારણ જનતાને તો શોખ પૂરતું જ કામ હોય છે, એટલે તેવાની ભાવનાને અને વાચનરુચિને સંતોષ મળે તેવી વાતાઓ મોકળે હાથ લખાય છે. આવી નવલકથા કમાણીના—આજીવિકાના—ઉદ્દેશથી જ લખાય છે. વાચકો નો શોખ પૂરો કરી શકે તેવી નવલકથા પ્રચાર પણ પામે છે; પરંતુ આવી નવલકથાઓમાં સાહિત્યગુણ કે સંસ્કારસૌષ્ઠવનું નામ નિશાન પણ હોતું નથી. પહેલા વરસાદનાં છત્રવટાની પેઠે તેવી નવલકથાઓ અલ્પાયુષી જ હોય છે. ગુજરાતીમાં તેવી નવલકથાના લખનારા અનેક થયા છે અને કોઈ કોઈ લેખકે સંખ્યાબંધ નવલકથાઓ પણ લખી છે. તેની નવલકથાઓમાંથી પણ કોઈ કોઈ વાંચવા-વિચારવા જેવી હોવા સંભવ છે, પણ મોટો ભાગ તો

મિસાગી હેવા લાયક જ હોવાનો સભવ છે

આ પ્રકરણમાં ચારપાંચ જ નવલકથાકાર વિષે પિછાન આપવામાં આવી છે; તેમાં પણ પ્રથમ પક્તિના નવલકથાકાર તો ત્રણ જ—ગોવર્દ્ધનરામ, કનૈયાલાલ મુનશી, રમણલાલ મેઘાણીમા નવલકથાકારના ઘણા ઘણા ગુણો હોવા છતાં, તેની સાહિત્યકોટિ સાધારણ પ્રતિની હોવાથી, તેની નવલકથાઓ સરસ અને સુદર હોવા છતા, સાહિત્યકૃતિઓમાં જે ઊચી યોગ્યતા હોવી જોઈએ તે મેળવી શકી નથી ગુણવત આચાર્ય જૂના ઇતિહાસ અને વર્તમાન લોકવાદ અને સમાજવાદને ભેળસેળ કરી સારી વાર્તા ઉપજાવી શકે છે, એટલો એને જશ છે; બાકી, ભાષા, સસ્કાર, લેખનધાટી વગેરેમાં બેદરકારી જ નહિ, પણ ધ્યેયશૂન્યતા પણ રહેલી હોવાથી તેની નવલકથામાંની કોઈક જ સાહિત્યક્ષેત્રમાં પ્રવેશ મેળવી શકે તેવી છે

ઉપર એક વાર કહ્યું છે તેમ ગુજરાતી ભાષામાં નવલકથાઓ તો પુષ્કળ લખાઈ છે, અને આ પ્રકરણમા નોંધવામાં આવી છે તે ઉપરાંત પણ સારી નવલકથાઓ હોવા સભવ છે નવલકથા સાહિત્યનો અભ્યાસ કરી, તે વિષય પર સ્વતત્ર પુસ્તક લખનાર નીકળે એ હવે તો બહુ આકાક્ષાથી ઇચ્છવા જેવું છે વાચકોને યાદ આપવાની જરૂર છે, કે મણિભાઈ તત્રી નામના એક ગૃહસ્થે વર્ષો પહેલાં આવો એક પ્રયાસ કર્યો હતો નવલકથાસાહિત્યનો સપૂર્ણ ઇતિહાસ લખનારો હવે તો તુર્તમાં જ નીકળવો જોઈએ

પ્રકરણ ૮ નવલિકા

નવલકથા અને નવલિકા એ અંગ્રેજોના સમાગમના પરિણામે આપણા સાહિત્યમાં દાખલ થયેલાં સાહિત્યરૂપો છે ગુજરાતી સાહિત્યદેહ તેથી સારી પેઠ પુષ્ટ થયો છે તે અંગો નવીન પ્રકારનાં હોવાથી તેની વ્યાખ્યા કળાવિધાનનું શાસ્ત્ર વગેરે માટે ઘણે ભાગે અંગ્રેજી શાસ્ત્રીય દૃષ્ટિને જ પ્રમાણરૂપ માનવામાં આવે છે ભાષા સાહિત્યના અભ્યાસી માટે અંગ્રેજી સાહિત્યશાસ્ત્રનો અભ્યાસ અત્યારે આવશ્યક ગણાય છે એટલે નવલકથા અને નવલિકાનાં પ્રયોજન, સંયોજન કળાવિધાન વગેરે માટે અંગ્રેજી શાસ્ત્રના મતો અને સિદ્ધાંતો સમજવા-સમજાવવાની જરૂર છે, પરંતુ પ્રારંભિકાના વાચકો માટે તેવી ઝીણવટ વધારે પડતી જ ગણાય એમ માની આટલો ઈશારો જ કરવામાં આવ્યો છે

મનુષ્યસ્વભાવમાં વાર્તાશ્રવણનો મોહ નૈસર્ગિક જ છે અને તેથી નાનીમોટી વાર્તાઓ તો ઘણા જૂના કાળથી જ કહેવાતી-લખાતી આવી છે સંસ્કૃતમાં 'ગુણાઢ્યની વાતો', 'કથાસરિત્સાગર', 'પંચતંત્ર' 'હિતોપદેશ' વગેરે પુષ્કળ સાહિત્ય છે ગુજરાતીમાં પણ નાનીમોટી વાતો ઘણા જૂના કાળથી લખાતી આવી છે મોટી વાતોમાં આડકથા તરીકે નાની વાતોનો ઉપયોગ પણ થતો આવ્યો છે

વાર્તાઓ ઉપદેશ આપવાના વિનોદ આપવાના માનવ પ્રકૃતિના ગુણદોષ પ્રગટ કરવાના, સંસારમાં અવનવા સંજોગોથી થતા લાભ-ગેરલાભ બતાવવાના અને એવા એવા ઇતર હેતુથી લખાય છે નાના રમૂજી ટુચકાઓ સ્વતંત્ર રીતે કે નાનીમોટી વાતાઓમા, આનંદ કે ઉપદેશ ખાતર લખાય છે આવી નાની વાર્તાઓ અને ટુચકાઓમાં, હળવે હળવે કળાની સમજ દાખલ

થતી ગઈ, અને નવલિકાનુ સ્વરૂપ વિકસવા માટે, નિશ્ચિત આકાર ધારણ કરવા લાગ્યું

હાલ નવલિકાને નામે ઓળખાય છે તે પ્રતિના લખાણના પૂર્વ અવતાર તરીકે નાનીનાની વાર્તાઓ જ હતી માસિકોમા અને સાપ્તાહિકોમાં તેવી વાતો પ્રગટ થતી 'સુંદરીસુબોધ,' 'સમાલોચક,' 'વાર્તાવારિધિ' વગેરે માસિકો નાનીનાની વાર્તાઓ, આકર્ષક અને મનોરંજક વાચન તરીકે, વખતેવખતે છાપતાં–'વાર્તાવારિધિ' તો વાર્તાઓ માટે જ હતું

આવી વાર્તાઓમાં અદ્ભુત અને ચમત્કારી પ્રસંગોથી કથાના રસને વધારે રુચિકર અને આકર્ષક બનાવવા પ્રયત્ન થતા ગયા, હળવેહળવે કળાવિધાન પર પણ લક્ષ જતું ગયું 'સમાલોચક'માંની મુનશીની વાતો નવલિકાના સર્વ ગુણો ધરાવતી હતી; પણ છતાં 'નવલિકા' એવું સ્પષ્ટ નામ તો 'ધૂમકેતુ'ની કૃતિઓના પ્રગટ થવા સાથે જ પ્રચારમાં આવ્યું નવલિકાના પહેલા લેખક તરીકે– જો ભાષાંતરની ગણતરી ન કરીએ, કે સાદી વાર્તાના સંગ્રહ ધ્યાનમાં ન લઈએ તો–મલયાનિલ ગણાવા જોઈએ તેમની વાતોનો સંગ્રહ બહુ મોડો બહાર પડ્યો, તેમની વાર્તાઓ માસિકોમાં જ પડી રહી અને વળી તે નાની ઉંમરમાં જ ગુજરી ગયા એટલે તે ભુલાઈ ગયા છે; ગુજરાતીમાં નવલિકાના પહેલા લેખક ન હોવા છતા, નવલિકા-સાહિત્યના પ્રારંભ સાથે ધૂમકેતુ(જન્મ ઈ સ. ૧૮૯૨)નું જ નામ જોડાઈ ગયું છે

નવલિકાને સ્વતંત્ર સાહિત્ય તરીકે રજૂ કરનાર ધૂમકેતુ જ છે માનવસ્વભાવમાં રહેલા જુદાજુદા કોમળ ભાવોનુ નિરૂપણ ધૂમકેતુની વાતોમા ઔચિત્યથી અને રસિકતાથી થયુ છે અમુક એક ભાવના, લાગણી કે કલ્પનાની વિવૃદ્ધિ અને વિકાસ કરવામાં કુદરત કેવી રીતે મદદરૂપ થાય છે, નિસર્ગપ્રાપ્ત વૃત્તિઓ મનને કેવી રીતે મંથનમાં નાખે છે, આપણને સાધારણ લાગતા અમુક બનાવ પાછળ કેવી મનોવૃત્તિ કામ કરી રહી હોય છે, વગેરેનુ સા ઃ

નિરૂપણ કરવા વાર્તાપ્રસંગો ઉપસ્થિત કરી, ભાવનાનું સૂક્ષ્મ નિરીક્ષણ–પરીક્ષણ કરતા જઈ, વાર્તાનું ઘડતર ઘટતી મર્યાદામાં અને છતાં સંપૂર્ણ રીતે સફળ થાય તેવી દૃષ્ટિથી એવી કુશળતાથી કર છે, કે ધૂમકેતુની નવલિકાઓ કળાકૃતિના સુંદર નમૂના બની રહી છે

મુનશીની વાતો મનુષ્યસ્વભાવની મૂર્ખાઈ ભરેલી અહંતા, અઘટિત આત્મગૌરવ, છૂપી રહેલી અધમતા, વતનની હસવા લાયક વિચિત્રતાના જેવી અપૂર્ણતા અને ક્ષતિઓ બતાવી, કટાક્ષ અને મજાક માટે લખાયેલી માલૂમ પડે છે ત્યારે ધૂમકેતુની વાતો ભાવરંગી વાતાવરણ ઊભું કરી, વાચકને ચિંતનપ્રેરક વિચારોમાં નાખે છે, કે આનંદકારક કલ્પનાવિહારોમાં રમાડે છે મુનશીનાં પાત્રો ઘણે ભાગે શહેરી અને ભદ્ર લોકોમાંથી પસંદ કરેલાં છે ધૂમકેતુની પાત્રપસંદગી વિશાળતર ક્ષેત્રમાંથી થઈ છે ગ્રામજનતા, અર્ધશિક્ષિત કે અલ્પશિક્ષિત સમુદાય અને શહેરનિવાસી હોવા છતાં, ઊતરતી ગણાતી પાયરીમાં જીવન ગાળનારા લોકો—એ ધૂમકેતુનું પાત્રપસંદગીનું ક્ષેત્ર છે આવું છતાં ધૂમકેતુનાં પાત્રોના સંસ્કાર અને તે પાત્રોનો ઉઠાવ તો શહેરી વાતાવરણના જ છે

નવલિકાના બીજા સફળ લેખક રામનારાયણ પાઠક (જન્મ ઈ સ ૧૮૮૭)-દ્વિરેફ–માનસશાસ્ત્રની ગૂંચો બતાવવા તથા તેનો ઉકેલ કરવાની મનુષ્યબુદ્ધિના પ્રયત્નોનું સ્વરૂપ સમજાવવા વાર્તાઓ લખી હોય એમ લાગે છે પાત્રો ઘણે ભાગે શહેરી જનતા અને ભદ્ર લોકોમાંથી જ પસંદ કરાયાં છે; ગ્રામજનતામાંથી પાત્રો લેવાયાં છે ખરાં, પણ એ પાત્રો ઘણે ભાગે શહેરનિવાસી જ થઈ ગયાં છે–વાર્તાઓમાં ગામડાંનું વાતાવરણ કે વર્ણન ભાગે જ માલૂમ પડે છે

ગ્રામલોકો અને ગ્રામજીવનનો સીધો પરિચય પામી ગ્રામીણ વાતાવરણ ઊભું કરવામાં મેઘાણીએ સારી સફળતા મેળવી છે મેઘાણીએ ત્રણચાર જુદાજુદા પ્રકારની નવલિકાઓ લખી છે દુનિયામાં સિનેમાપટ પર રજૂ થયેલી કૃતિઓમાંથી ઉત્તમ કૃતિઓ પસંદ કરી, ને પરથી સર્વદેશીય સ્વરૂપવાળી કેટલીક સુંદર વાતો

ગુજરાતી વાચકોને આપી છે ઇતિહાસમા ડૂબકી મારી એ અતલ અને વિશાળ સાગરમાંથી કેટલીક રત્નકણિકાઓમા જૂના સમયના રૂપરગ આલેખી, શૌર્ય, પ્રેમ, કરુણા, ઉદારતા, આત્મત્યાગ, તેમ જ કૂડકપટ, હલકાઈ વગેરે માનવમાત્રમાં કેવા સ્વરૂપે માલૂમ પડે છે, એ બતાવનારી, ગ્રામજનતામાં માનવસુલભ ગુણાવગુણ કેવા વસી રહ્યા હોય છે, અને સસાર અને સમાજમાં દ્વેષ-ક્લેશ અને સુખ-દુ ખ કેવી વિચિત્ર પરિસ્થિતિ ઉત્પન્ન કરે છે, એ બતાવનારી એમ વિવિધ પ્રકારની વાતો લખી છે 'પ્રતિમા' 'પલકારા,' 'ચિતાના અગારા,' 'તેજછાયા' એ સગ્રહો સારી પેઠે લોકપ્રિય બન્યા છે

કાઠિયાવાડના ઇતિહાસનો આધાર લઈ ગુણવત આચાર્યે કેટલીક રસભરી વાતો લખી છે, અને જીવનના વિવિધરંગી હોયડાના અનુભવ પરથી સ્ફુરી આવેલી કેટલીક નવલિકાઓ લીલાવતી મુનશીએ પણ લખી છે ૬

નવલિકાસાહિત્ય હમણાંહમણાં સારુ ખેડાય છે વાતા અને નવલિકાના લેખકો સારી સખ્યામાં તૈયાર થતા આવે છે, તે સંતોષની વાત છે પ્રારભિકામા બધાની નોંધ લઈ શકાય નહિ એ સાહિત્ય ખૂબ સમૃદ્ધ થાય એ જરૂરનુ છે અને સારુ પણ છે બીજા બધા સાહિત્ય કરતા નવલિકાસાહિત્ય માટે મોહ અને માગણી વધારે રહે એ સ્વાભાવિક છે વાર્તા વાંચવાનો શોખ સ્વાભાવિક છે; શહેરી ભદ્ર લોકોમાંની શિક્ષિત જનતાને માટે વખત ગાળવાના સાધન તરીકે વાર્તાઓ બહુ ઉપયોગી અને મદદરૂપ છે; અને તેથી વેચાણ પણ સારુ થાય છે પણ તેથી લોભાઈ, લોકોને વાર્તા દ્વારા મળતી આડકતરી કેળવણીની દરકાર ન કરી, ઓછી સમજવાળા વાચકોની પ્રસન્નતા અને પુસ્તકના ઉઠાવ તરફ જ ધ્યાન રાખી ગમે તેવી વાર્તાઓ લખવી, એ એક જાતનો દેશદ્રોહ છે, એ લેખકોએ સમજવાની ખાસ જરૂર છે

કથારસ અને ભાવનિરૂપણની વાસ્તવિકતા ઉપરાંત વાર્તાલેખકે વિશિષ્ટ ઉપદેશ, જ્ઞાનપ્રચાર, અજ્ઞાનનુ દૂરીકરણ, કે એવા કોઈ

ઉન્નત પ્રયોજનથી જ પ્રેરણા મેળવવી જોઈએ દરેક દરેક વાર્તા અમુક વિશિષ્ટ મ તવ્યને મૂર્ત કરવા કે અમુક વિશિષ્ટ પ્રસ ગ કે વાતાવરણનો અનુભવ પ્રત્યક્ષ કરવા લખાવી જોઈએ વાચકોને ચોક્કસ રીતના વિચારો કરવા પ્રેરણા મળે અને વાર્તા વાચ્યા પછી વાચકના જ્ઞાનમાં અને મનોભાવમાં કલ્યાણકારી છાપ ચોટી રહે, તો જ વાર્તાલેખક પોતાની ફરજ યોગ્ય રીતે બજાવી કહેવાય, એવુ માનનારા લેખકો જ ખરા સાહિત્યસર્જક કહી શકાય રણજિત રામ (ઈ સ ૧૮૮૨-૧૯૧૭), રામમોહનરાય દેસાઈ (જન્મ ઈ સ ૧૮૭૩) વગેરે લેખકો આવા ઉદ્દેશથી જ પ્રેરાયેલા હતા. રણજિતરામે જો કે આઠ-દશ જ વાર્તાઓ લખી છે, છતાં દરેક દરેક પાછળ રણજિતરામનો મ તવ્ય અને વાચકોને શુભ માર્ગ ભામી કરવાની રણજિતરામની તમન્ના સ્પષ્ટ રીતે દેખાઈ આવે છે 'આમદ અને રૂપાલિ,' 'દૌલત', 'માસ્તર ન ઢવદનરામ વગેરે એકેએક વાતમાં રણજિતરામની ભાવના, રણજિતરામની કલ્પના, રણજિતરામના ગુજરાત માટેની ચિ તા વાચકો પર ઊડી અસર કરી રહે છે રામમોહનરાયની 'રસીલી વાર્તાઓ'માં જીવનના કેટલાક ગૂઢ પ્રશ્નોની ઉકેલની ચિ તા દેખાય છે

વાર્તાલેખનમાં હળવેહળવે જુદાજુદા પ્રયોજનો સ્વીકારાતાં ગયાં છે માત્ર કથારસથી વાચકોને મુગ્ધ કરી મઝીક આનંદ આપવો, દુનિયાના જુદાજુદા અનુભવોથી વાકેફ કરવા વગેરે અનેક હેતુથી વાર્તાઓ અને નવલિકાઓ હમણાં લખાવા લાગી છે ગુલાબદાસ બ્રોકરે વર્તમાનમાં જુવાનવર્ગની મનોદશા કેવી રીતે આકુળવ્યાકુળ થઈ રહી છે, તે બતાવવા તથા વ્યાપારી તરીકે વ્યવહારદક્ષતા તેમ જ વર્તનશુદ્ધતાના કેવાકેવા અનુભવ થાય છે, તે બતાવવા વાર્તાઓ લખી છે જો નાણજીવન મહેતાએ ડાક્ટરી ધ ધાના અનુભવ પરથી થોડી વાર્તા લખી છે આમ વાર્તાનુ લખાણ હમણાંહમણાં ઠીક આકર્ષક બન્યુ છે

ખાસ વાર્તાતત્ત્વ જેમા ન હોય, પરંતુ સ્વરૂપ પૂરતું જ

વાર્તારૂપ રાખી, હાસ્ય, વિનોદ, મજાક કે કટાક્ષ ખાતર નાનીમોટી વાતો કે પ્રસંગવર્ણન દ્વારા નર્મ હાસ્ય અને સ્થૂલ હાસ્ય જેમાં નિરૂપિત થયેલ હોય, એવું સાહિત્ય પણ હમણાં ઠીક લખાવા લાગ્યું છે

આવા સાહિત્યની શરૂઆત રમણભાઈએ કરી એમ કહેવાય 'હાસ્યમંદિર'માંના લેખોમાં અને નવી 'ઈસપનીતિ'માં નર્મ અને સ્થૂલ હાસ્યનું સાહિત્ય નાની–મોટી વાર્તા દ્વારા સરજ્યું છે હાસ્યમય પ્રસંગો ઉપસ્થિત કરવામાં ઘણે ભાગે વિરોધી સ્થિતિની અથડામણી, કે અસંભવિત વિચિત્રતાઓની કલ્પના, કે કુદરતે આપેલી નબળાઈથી માણસમાં દેખાઈ આવતી પકડાઈ, કે લુચ્ચા, ખ વા, સ્વાર્થી માણસોનાં વર્તન–વિચારની ખૂબી–ખામીઓ; આવા આધાર ઉપરથી રમણભાઈ ઘણે ભાગે હાસ્યપ્રસંગોની પ્રેરણા મેળવે છે

આથી ઊલટું, નિત્યજીવનના પ્રવાહમાં વહી રહેલી નર્મ હાસ્યની સરણિને પારખી કાઢી, તે દ્વારા નાર્મિક સાહિત્યનું સર્જન કરવાનું ધનસુખલાલ મહેતાએ શરૂ કર્યું હતું તદ્દન સામાન્ય લાગતા પ્રસંગોમાં પણ કેટલું નર્મ હાસ્યતત્ત્વ છુપાઈ રહેલું હોય છે, એ જોવા–સમજવાની દૃષ્ટિ ગુજરાતને જરા મોડેથી મળી, એટલે ધનસુખલાલની કદર બહુ મોડી થઈ 'વાર્તાવિહાર,' 'વિનોદવિહાર,' 'ભૂતના ભડકા,' 'શું, સરલા ને મિત્રમંડળ' વગેરે સંગ્રહો જેમ-જેમ બહાર પડતા ગયા, તેમતેમ ધનસુખલાલની નર્મ હાસ્ય ઉત્પન્ન કરવા, સમજવા—સમજાવવાની શક્તિ જાણમાં આવવા લાગી

ધનસુખલાલની પેઠે જ નિત્યજીવનમાંથી નમ હાસ્ય શોધી કાઢી વિનોદી સાહિત્ય રજૂ કરનારા બીજા લેખક છોટાલાલ ડાહ્યાભાઈ જાગીરદાર હતા 'ફુઈબા,' 'ઝાંખિયું' વગેરેમાં આપણા સમાજના માધ્યમિક વર્ગના જીવન આલેખવાના સારા પ્રયત્નો છે

નર્મ હાસ્યના લેખોની પેઠ સ્થૂલ હાસ્યનું સર્જન પણ નાની-મોટી વાર્તા દ્વારા લખનારા ખ વડિયા, જ્યોત્સ્ના જોશી અને મસ્ત ફકીરે ગુજરાતનાં વિનોદી સાહિત્યમાં ઠીક ફાળો આપ્યો છે ખબડિયાની 'નવ નવી વાતો' અને 'હેતાને ખુલ્લા પત્ર'; મસ્ત ફકીરનો

'હાસ્યમંદાર', 'મુક્તાહાસ' વગેરે કૃતિઓ; જોસ્વા લેશીના અખાડાના પુસ્તકો; આ પુસ્તકો નર્મ હાસ્યના સાહિત્યના અભ્યાસીએ અવશ્ય જોઈ જવાં જોઈએ

આવાં વિનોદાત્મક લખાણોમાંથી સાહિત્યકૃતિ તરીકે તો રમણભાઈ અને ધનસુખલાલનાં લખાણમાંથી કોઈ કોઈ જ સ્વીકારાય તેવાં છે સાહિત્યગુણવાળી નવલિકા ગણાય એવી તો મળી થોડી છે રમણભાઈની 'ચિઠ્ઠી', 'આંજણી' તથા ધનસુખલાલની 'સાસુજી', 'મા', 'બીજવર' જેવી વાતો નવલિકા તરીકે અવશ્ય સત્કાર પામે અતિસુખશંકર ત્રિવેદીકૃત 'નિવૃત્તિવિનોદ' અને 'સાહિત્યવિનોદ' પણ આ જાતની જ કૃતિઓ છે નવલિકામાં અને નર્મ હાસ્યની વાર્તામાં તાત્વિક ભેદ, ઉદ્દેશ અને કળામય વિધાનના પ્રકારનો છે નર્મ હાસ્યની કોઈ કોઈ વાતમા નવલિકા યોગ્ય કળાવિધાન આવી ગયું હોય, ત્યારે તેની ગણના નવલિકા તરીકે અવશ્ય કરી શકાય નવલિકા તરીકે ગણાતા છતાં નર્મ હાસ્યનાં લખાણ શુદ્ધ સાહિત્યમાં સ્થાન પામે કે કેમ એ એક પ્રશ્ન છે નવલિકા-સાહિત્યની પેઠે, નર્મ-હાસ્ય સાહિત્ય પણ ક્રમશઃ(?) સારો વિકાસ પામે છે અને લોકપ્રિયતા પણ મેળવે છે; એટલે શુદ્ધ સાહિત્યની મર્યાદાનું નિરાકરણ તો ભવિષ્યના સાહિત્યપરીક્ષકો માટે રાખવું એ જ યોગ્ય છે

ધનસુખલાલ અને બમ્બીરદારની પેઠ સાધારણ જીવનવ્યવહારમાંથી પ્રસંગો ઉપસ્થિત કરેલા હોવા છતાં, રમણભાઈની પેઠ વિચિત્રતાના પાયા પર લેખ ઇમારત ચણનારા, જ્યોતીન્દ્ર દવે વિચિત્ર સમજફેર, સ્વાભાવિક લાગે તેવો અર્થફેર, વક્રદૃષ્ટિ અને વક્રસમજ શી રીતે ગોટાળા મચી રહે છે એ બતાવી, નર્મ હાસ્યના અને કોઈ કોઈ વખત સ્થૂલ હાસ્યના ઓઘ વધાવનારા છે તેમનાં 'નોંધપોથી' અને 'રંગતરંગ'નાં પુસ્તકો નર્મ હાસ્ય સાહિત્યમાં સારી ભાત પાડે છે ધનસુખલાલ મહેતા અને જ્યોતીન્દ્ર દવેએ મળી 'અમે બધાં' નામની કૃતિમાં સુરતનાં પુષ્પ અને ગુજરાતીના સામાન્ય જીવન નાર્મિક રસથી આલેખી, નર્મ હાસ્યના પુસ્તકોમાં એક સારા પુસ્તકનો ઉમેરો કર્યો છે

પ્રકરણ ૯ નાટક

સંસ્કૃત નાટકસાહિત્ય જગતના ઉત્તમ નાટકસાહિત્યમાં પણ ઊંચું સ્થાન પામે છે સંસ્કૃત કવિઓમા ઉત્તમોત્તમ ગણાતા બે-ત્રણ ગુજરાત-કાઠિયાવાડ પ્રદેશમાંથી થયા છે; છતા ગુજરાતીઓમાં નાટકસાહિત્યનો કોઈ જ વિકાસ થયો નથી, એ આશ્ચર્યની વાત છે બંગાળી અને મરાઠી ભાષામા નાટકસાહિત્ય સારુ ખેડાયું છે; પરંતુ ગુજરાતી ભાષા એ સદ્ભાગ્યથી વંચિત જ રહી છે

જૂના કવિઓમાથી માત્ર એકલા પ્રેમાનંદના નામ પર ત્રણ નાટકો ચડાવાયાં છે તે પ્રેમાનંદનાં જ લખેલાં કે તેના સમયમાં લખાયેલાં હશે કે કેમ, એ શંકા હજી સુધી તો સમાધાન વગર જ ઊભી છે

તે નાટકો સંસ્કૃત નાટકોની જ પદ્ધતિથી લખાયેલાં છે; તેમાં ગુજરાતીત્વ તો થોડું જ છે તે પ્રેમાનંદનાં હોય કે ગમે તેનાં હોય; ઊંચી કોટિના સાહિત્યમાં ગણના પામે તેવાં તો તે નથી જ

જૂના અને મધ્યયુગના સમયમાં નાટકસાહિત્ય સર્જાયું હોય; તોપણ કશી જ માહિતી ઉપલબ્ધ નથી—નાટકોનો એક બગડેલો અવતાર મધ્યયુગમાં હતો એટલું જાણવામાં છે ગ્રામલોકોને આનંદ અને વિનોદ આપનારી ભવાઈને નાટકના સંતાન તરીકે ગણીએ, તો તેને બહુ જ બગડેલું સંતાન કહેવું જોઈએ—બગડતાંબગડતાં એટલું હલકું થઈ ગયું હતું, કે તેનું નામ લેતા પણ શરમાવું જોઈએ એક બીજું કાંઈક સભ્ય સંતાન હતું રામલીલાને રૂપે—ધાર્મિક તહેવારોમાં, ધાર્મિક શ્રદ્ધાથી, કૃષ્ણના અને રામના જીવન પરથી લીલાઓ ભજવાતી—પણ ભવાઈ કે રામલીલા નાટકસાહિત્યમાં ગણના પામી શકે તેવાં તો નહોતાં જ

અંગ્રેજી રાજ્ય પછી દેશમાં જે શાંતિ ફેલાઈ તેને પરિણામે શહેરો સમૃદ્ધ થતાં ગયાં અને શહેરી જનતાને આનંદ-વિનોદનાં સાધનોની જરૂર લાગી. આવી જરૂરિયાતમાંથી શહેરોમાં નાટક ભજવવાની શરૂઆત થઈ. મુંબઈમાં તે શરૂઆત પારસીઓએ કરી —પહેલાં તો ઉર્દૂ-હિંદુસ્તાનીમાં ભજવાતાં, પણ હળવે હળવે ગુજરાતી ભાષામાં ભજવાવા લાગ્યાં. પારસી કંપનીઓ બીજાનાં લખેલાં નાટકો વેચાતાં લેતી. ગુજરાતીમાં લખનારાઓને આથી સારી તક મળતી. આવા લખનારાઓમાંથી એક વાર, બે-ત્રણેક લેખકો તે કંપની પાસે પોતાનું નાટક લઈને ગયા, પણ કંપનીએ તેની ઘટતી કદર ન કરી. લેખકોને તેથી ગુસ્સો ચડ્યો અને પોતાના નાટકની યોગ્યતા પુરવાર કરવા એક નાટક કંપની કાઢી પારસી કંપનીવાળા પાસે ભૂલ કબૂલ કરાવવી એવો આગ્રહ તે લેખકોએ પકડ્યો. તે ઉપરથી તેઓ રણછોડભાઈ ઉદયરામ દવે પાસે ગયા અને વસ્તુસ્થિતિ સમજાવી તેમની મદદ માગી. રણછોડભાઈએ પૂરા ઉત્સાહથી મદદ કરી 'ગુજરાતી નાટક કંપની' એવા નામથી એક નાટક કંપની બધાએ ભેગા મળી કાઢી. રણછોડભાઈએ કંપનીને નાટકો લખી આપતા. આ કંપની આઠ-દશ વર્ષ ચાલી. તે ચલાવાય એવું ન રહ્યું, એટલે મૂળ લેખકોએ તે વેચી નાખી. પછી તે દયાશંકરે લીધી અને 'મુંબઈ ગુજરાતી નાટક કંપની' એવું નામ રાખ્યું. દયાશંકર ખૂબ લોકપ્રિય નટ તરીકે મુંબઈની જનતામાં સારી કીર્તિ ભોગવતા હતા. અમુક નાટકમાં દયાશંકર પાઠ ભજવવાના છે એમ જાહેર થાય, એટલે પ્રેક્ષકગણ મોટી સંખ્યામાં તે નાટક જોવા જતો. આ કીર્તિનો લાભ લઈ દયાશંકરે જૂની નાટક કંપની વેચાતી લીધી અને વર્ષો સુધી ચલાવી. દયાશંકર જુદાજુદા લેખકો પાસેથી નાટકો વેચાતાં લેતા અને એકાદ સારા કવિ-લેખકને તો હમેશાં કંપનીના કવિ તરીકે રાખતા. આ નાટકોમાં મુખ્ય ધ્યાન પ્રેક્ષકોની પ્રસન્નતા ઉપર જ રહેતું, એટલે નાટકોમાં સાહિત્યગુણ છે કે કેમ, એ ભાગ્યે જ જોવાતું. નાટકમાંથી

ધનપ્રાપ્તિ કરવી એ જ લક્ષ્ય હતું, એટલે તે પ્રેક્ષકપ્રિય થાય એ જ દૃષ્ટિ રહેતી. નાટકોનું કામ જનતાને રંજન કરી આડકતરી રીતે કેળવવાનું પણ છે, એ સમજ નાટકના લેખકોમાં કે માલેકોમાં હતી જ નહિ; છતાં મુંબઈની પ્રજાનો નાટકનો શોખ પૂરો કરવામાં 'મુંબઈ ગુજરાતી નાટક કંપની' એ બહુ જશ મેળવ્યો હતો ભજવાતાં નાટકોમાં કોઈ કોઈ સારાં પણ હતાં—જો કે સાદ્યંત સારાં તો ભાગ્યે જ બે–ચાર ગણાય 'અજબ કુમારી' નામનું એક નાટક સાદ્યંત સારું હશે ખરું તે નાટકની અંદરનાં કાંયો તો એકેએક સુંદર કવિત્વવાળાં છે લોકપરિણામી હોવાથી એ લોકપ્રિય બન્યું નહિ એટલે બહુ જ થોડું ભજવાતું નાટકો આખાં તો છપાતાં નથી, એટલે સંવાદ વગેરે ગદ્ય ભાગ માટે સ્મૃતિ પર જ આધાર ગણવાનો રહે 'અજબ કુમારી' માત્ર એક જ વાર અને તે પણ વર્ષો પહેલાં–લગભગ ઈ સ ૧૯૦૫ કે ૧૯૦૬ માં—જોયેલું હોઈ સ્મૃતિના સંસ્કાર ઝાંખા થઈ ગયા છે સાહિત્યકૃતિ તરીકે પણ તે કદર કરવા લાયક હતું, એમ આછીઆછી સ્મૃતિ પરથી કહી શકાય છે 'મુંબઈ ગુજરાતી કંપની'એ ભજવેલાં સંખ્યાબંધ નાટકોમાં કોઈ સંવાદ, કોઈ પાત્રચિત્ર, કોઈ ગીત સારાં હતાં; પરંતુ તેવાની કદર કરવા હમણાં સાધન નથી. ઈ સ ૧૮૦૮ સુધીનાં જુદાંજુદાં નાટકોમાં સારાં કવિત્વઅંશવાળાં સંગીતો 'સંગીતમંજરી' નામના એક× કાવ્યસંગ્રહમાં દાખલ કરવામાં આવ્યાં છે; પરંતુ અભ્યાસની દૃષ્ટિ કાંઈક ટૂંકી અને એકતરફી, મમત્વના પક્ષપાતવાળી કદરવૃત્તિ, જૂનાં લખાણો ભુલાય તો ભલે એવી પ્રકૃતિ વગેરે વગેરે કારણોથી, ગુજરાતી સાહિત્યમાં અનેક ઊણપો રહે છે આ કારણથી નાટકો તરફ ઉદાસીનતા ચાલુ જ છે 'મુંબઈ ગુજરાતી નાટક કંપની'નાં પણ કોઈ કોઈ નાટક અથવા તો તેમાંનાં કાંયો, સંવાદો કે પ્રસંગો ભૂતકાળના વિસ્મૃતિગર્ત-

× ગુજરાતીમાં લખાયેલાં સંગીતોમાંથી પસંદગી કરી આ સંગ્રહ તૈયાર કરવામાં આવ્યો છે

માંથી બહાર કાઢવા લાયક તો અવશ્ય હશે તે કંપનીનાં નાટકો માંનુ એક 'સૌભાગ્યસુંદરી' ઘણું જ લોકપ્રિય થયું હતુ તે નાટકના મૂળ લેખક નથુરામ સુંદરજી કવિ હતા, ને કે મૂળ કૃતિ પર સુધારા-વધારાના અનેક અખતરાઓ કરવામાં આવ્યા હતા એમ અધિકારીઓ તરફથી કહેવામાં આવ્યું હતુ

'મુંબઈ ગુજરાતી કંપની' કમાણી કરવામાં ફાવવા મંડી, એટલે નાટક કંપની કાઢવા તરફ બીજા લોકોનુ વલણ થવા લાગ્યું કેટલીક કંપનીઓએ કેટકેટલા ખેલો ભજવ્યા હશે, એ વિષે ઐતિહાસિક નોંધ તો કોઇએ કરી નથી બે-ચાર-પાંચ ઠીક જાણીતી થઈ હતી, એટલે તે વિષે થોડી માહિતી આપી શકાય તેવું છે 'મોરબી આર્યસુબોધ નાટક કંપની' મૂળજી આશારામે કાઢી હતી; માલિકના ભાઈ વાઘજી આશારામ (ઇ સ ૧૮૫૦-૧૮૯૭) તે કંપની માટે નાટકો લખતા હતા તે કંપની કાઠિયાવાડમા સારી કમાણી કરી શકી, એટલે હળવેહળવે ગુજરાત અને મુંબઈ પણ જવા લાગી વાઘજીભાઈનાં લખેલાં નાટકોમાંથી કેટલાંક આખાં છપાયાં છે લોકરંજન ઉપરાંત ખાસ વિશિષ્ટતાનો દાવો કરી શકે એવું એ નાટકોમાં કાંઈ નથી વસ્તુસંયોજનમાં સારી આવડત હતી; લોકજીવનમાંથી ચૂંટી કાઢેલા નર્મ હાસ્યના કેટલાક સુંદર પ્રસંગો હતા; ઉદ્દેશ હમેશાં ઊંચો અને પવિત્ર; અને સમગ્ર વાતાવરણ સામાન્ય જનતાને ખુશ કરે તેવું હતું નાટ્યઅભિનય તથા દશ્યોને આબેહૂબ બનાવવાની કળામાં પણ ઠીક સફળતા મેળવી હતી, એટલે તેનાં નાટકો સારી લોકપ્રિયતા મેળવી શક્યાં હતાં એક કંપની સારી ચાલે એટલે તેના દેખાદેખીએ બીજી પણ નીકળે, એ મનુષ્ય સ્વભાવનુ લક્ષણ છે 'મોરબી નાટક કંપની' સારી ચાલવા મંડી એટલે વાંકાનેરનિવાસી મિત્ર લલ્લુભાઈ આદિએ પણ એ આદર્શ ઉપાડ્યું પ્રતાપ, શિવાજી, હલામણ જેઠવો વગેરે વીર ધીર પુરુષોનાં જીવન પરથી નાટકો ભજવવાની શરૂઆત કરી પાછી, કેટલેક વખતે તે ભાઈઓને ભક્તજીવનને નાટકમાં બતાવવાનુ સૂઝ્યું-નરસિંહ અને

મીરાં એ બે નાટકો ભજવ્યાં તેમાનુ 'નરસિંહ મહેતા'નુ નાટક તો લોકરુચિને એટલું બધુ ગમી ગયુ હતું, કે નાટકના નામને માટે પણ તિરસ્કાર બતાવનારા અને નાટકમાં કદી ન જનારા પણ 'નરસિંહ મહેતા'નુ નાટક જોવા જતા ગામડાંના લોકો, વૃદ્ધ સ્ત્રીઓ, ધર્મ પર શ્રદ્ધાવાળાં સ્ત્રી-પુરુષો નરસિંહ મહેતાના દર્શન કરવા ખાતર નાટક જોવા જતા વારવાર પાઠ ભજવ્યા કરવાથી, નરસિંહ મહેતાનો પાઠ ભજવનાર ત્ર્યબકલાલને એટલી બધી અસર થઈ ગઈ, કે જતે દહાડે તે નરસિંહ મહેતારૂપ જ થઈ ગયો-નાટક છોડી પોતે લગ્નજીવનમાં જ તન્મય થઈ ગયો.

'સૌભાગ્યસુંદરી'ના લેખક નથુરામ સુંદરજી કવિએ (ઈ સ ૧૮૬૮-૧૯૨૩) પણ એક નાટક કંપની કાઢી હતી નાટકો પોતે જ લખતા તે કવિ હતા, હિંદી, વ્રજભાષા અને સાહિત્યના સારા અભ્યાસી હતા; કાઠિઆવાડમાં બે-ત્રણ રાજ્યોના રાજકવિ પણ હતા તેમની કવિતા (દલપતસરણીની હતી) એટલે સામાન્ય વાચકોમાં સારો પ્રચાર પામતી નાટકોમાંના ગીતોમાં કવિત્વ સારા પ્રમાણમાં છે તેમના નાટકોમા પાત્રો વધારેપડતાં આવતાં, પણ પાત્રનિરૂપણ, વસ્તુસંકલના, લાગણીઓનુ આલેખન અને ભાષામાં ચમત્કાહિનો ઉપયોગ વગેરેમાં ઈશ્વરદત્ત બક્ષિસને લીધે સારી કુશળતા હતી 'કુમુદચંદ્ર,' 'લાલખાંની લુચ્ચાઈ,' 'રાજયોગી,' 'માધવાનળ,' 'કબીરવિજય' વગેરે નાટકો પ્રેક્ષકપ્રિય બન્યાં હતા-તેમાનાં કોઈ કોઈમાં સવાદમા અને ગીતોમા સાહિત્યગુણ સારા પ્રમાણમાં આવેલા છે

નથુરામ સુદરજીના નાટકો કરતાં વધારે જાણીતાં, વધારે લોકપ્રિય અને એકંદરે સાહિત્યગુણમાં ચડિયાતાં નાટકો ડાહ્યાભાઈ ધોળશાજીએ લખ્યાં અને ભજવાવ્યાં છે ડાહ્યાભાઈ (ઈ સ ૧૮૬૭-૧૯૧૨) નવી કેળવણીના સંસ્કાર પામ્યા હતા અને તેમણે જાતે શિક્ષક તરીકેનો ધંધો સ્વીકાર્યો હતો તેમને જૈન સિદ્ધાંતમાં ખૂબ શ્રદ્ધા હતી. નાટક કંપનીઓનુ વાતાવરણ સુધારવાના હેતુથી તેમણે

નાટકનો ધંધો ગ્રહણ કર્યો હતો તેમનાં નાટકોમાં, વસ્તુઓમાં એક જાતની એકતાનતા આવતી હતી, છતાં વિગતોમાં વૈવિધ્ય હતું; પાત્રવિકાસ અને પાત્રાલેખનમાં કળામય કુશળતા હતી અને લોકરંજનની પણ સારી આવડત હતી; એટલે તેમનાં બધાં નાટકો પ્રેક્ષકપ્રિય બન્યાં હતાં; ગીતોમાંથી કેટલાંક સાગી સાહિત્યકૃતિ તરીકે ગણના પામે તેવાં હતાં ડાહ્યાભાઈવાળી કંપનીએ દશાની થઈ ગતિના અનુભવ ખૂબ મેળવ્યા છે—સારાંસારાં નાટકો ભજવવાની તેની પ્રતિષ્ઠા હમણાં પણ ટકી રહી છે ચાલુ એટલે ૧૯૪૨ની સાલમાં, પ્રભુરામ દ્વિવેદી નામના તે કંપનીના કવિલેખક 'વડીલોને વાંકે' નામના નાટકથી ખૂબ જાણીતા થયા છે પ્રભુરામ દ્વિવેદીનાં બીજાં પણ ત્રણ–ચાર નાટકો પ્રેક્ષકોમાં સારી પ્રશંસા પામ્યાં છે

નાટક કંપની ભજવી શકે તેવાં નાટકો લખવા સાક્ષરો અને વિદ્વાનોએ પ્રયત્નો કર્યા છે, પણ તેમાં જશ મેળવવા કોઈક જ ભાગ્યશાળી થયા છે મણિલાલ નભુભાઈએ 'મુંબઈ ગુજરાતી નાટક કંપની' માટે એક નાટક લખ્યું હતું–ઘણું કરી 'નરસિંહાવતાર' એવું નામ હતું, પણ પ્રેક્ષકોને તે ગમ્યું નહોતું રણછોડભાઈ ઉદયરામનાં કેટલાંક નાટકો પહેલાં ભજવાતાં હતાં પણ થોડા જ વખતમાં જમાનો ફરી ગયો રણછોડભાઈનાં નાટકોમાંથી એક 'લલિતા દુઃખદર્શક' સારી લોકપ્રિયતા મેળવી શક્યું હતું

પછીના જમાનામાં નૃસિંહપ્રસાદ વિભાકરે નાટકો લખવા માંડ્યાં હતાં બે–ત્રણેક પાંચ–પચ્ચીસ વાર ભજવાયાં હશે, પરંતુ તે પ્રવૃત્તિ વધુ વાર ટકાવી શક્યા નહોતા પછી નર્મદાશંકર પંડ્યા નાટક લખવાની પ્રવૃત્તિમાં પડ્યા હતા, પણ ત્રણ–ચારેકથી વધારે લખી શક્યા નથી તેમનાં નાટકો તો બીજા સામાન્ય લેખકોનાં નાટકો જેવાં જ હતાં—એમ એ સુધીના અભ્યાસના અને સંસ્કૃતના ઊંચા જ્ઞાનનાં ખાસ ફળ આ નાટ્યકૃતિઓને કોઈ મળી શક્યાં લાગતાં નથી.

ભજવાતાં નાટકોની સ્થિતિનો ઉપર જે સંક્ષિપ્ત પરિચય

આપો છે, તે પરથી જાણી શકાશે, કે સાચુ કવિત્વ કે શુદ્ધ સાહિત્યગુણ કોઈકમા જ માલૂમ પડે છે થોડા સારા અશે હોય તોપણુ આખા છપાય નહિ, એટલે વાચન–અધ્યયન માટે અવકાશ જ ન રહે ભજવાતાં નાટકો સાધારણુ રીતે એવાં ક્ષુલ્લક હોય છે, કે શિષ્ટ લોકોમા તે માટે ઘણા જ ઘર કરી રહી છે તેવાં નાટકોમાં સત્ત્વાંશ ઘણો નજીવો હોવાથી, સાહિત્યદૃષ્ટિએ ચર્ચા કે સમાલોચના ભાગ્યે જ થયેલ છે

નાટક, સાહિત્યનુ એક આવશ્યક અને આકર્ષક અગ છે, એ તો કોઈ દિવસ વિસરાયુ નથી સાહિત્યસેવકોએ નાટક લખવાની પ્રવૃત્તિ વિસારી નથી નવીન પ્રકાશનાં કિરણો પડયાં ત્યારથી જ, ભજવાતાં નાટકોની શરૂઆત થઈ ત્યારથી જ, સાહિત્યસર્જકોએ નાટકો પણુ લખવા માંડ્યાં છે નર્મદાશકર, દલપતરામ, નવલરામપ્રભુએ નાટકો લખ્યાં છે નર્મદાશકરના તો બધાં વિસરાઈ ગયાં છે દલપતરામનુ 'મિથ્યાભિમાન' નાટક કાંઈ ખાસ ગુણવાળુ તો નથી જ, પણુ જીવરામ ભટ્ટ ગુજરાતમા એટલા બધા જાણીતા થઈ ગયા છે, કે મિથ્યાભિમાન શબ્દના પર્યાય તરીકે તે ગુજરાતીમા વપરાય છે કટાક્ષપાત્રના સફળ સર્જનથી તે નાટક યાદ રહે છે નવલરામનુ 'ભટનુ ભોપાળુ' ઘડીક ગમત આપે તેવી કૃતિ છે–હાસ્યોત્પાદક અને સુવાચ્ય હોઈ આનદ આપે તેવુ તો છે, પણુ સાહિત્યકૃતિ તરીકે તો ભાગ્યે જ સ્વીકારાય બીજું 'વીરમતી' નાટક અભ્યાસ કરવા લાયક અને નાટ્યકૃતિ તરીકે સફળ કહી શકાય–ભજવવા લાયક તો ભાગ્યે જ કહેવાય, પણુ વાંચવા લાયક નાટક તો અવશ્ય ગણી શકાય પાત્રનિરૂપણુ, જ્ઞાનચર્ચા, સવાદકુશળતા અને ભાવોનાં આલેખનમાં સારી સફળતા મેળવી છે, એ કે તે નાટકમાં ખાસ આકર્ષકતા કે મોહ પમાડે તેવી રસિકતા તો નથી

પછીના જમાનામા થયેલા વિદ્વાન સાક્ષરોએ પણુ નાટકો લખ્યાં તો છે ભાષાંતર તરફ જરાક વધારે પ્રવૃત્તિ થઈ છે એ ખરુ છે તોપણુ સ્વતત્ર કૃતિ માટે પણુ પ્રયાસો તો થયા છે જ મણિ-

લાલ નભુભાઈએ 'માલતી માધવ' અને 'ઉત્તરરામચરિત'નાં ભાષાંતર કર્યાં છે—'ઉત્તરરામચરિત'નો એવું સુંદર થયું છે, કે સ્વતંત્ર કૃતિ જેવું જ તે લાગી જાય 'કાન્તા' નાટક એ તેમની સ્વતંત્ર કૃતિ છે ગુજરાતીમાં નાટકોનો લગભગ અત્યંતાભાવ હોવાથી, ઘણુંકાળ સુધી 'કાન્તા' સારી પ્રશંસા મેળવી રહ્યું હતું હરિલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવ, ભાલાશંકર ઉમાસરામ, દોલતરામ કૃપારામ અને બીજા લેખકોએ પણ નાટકો લખ્યાં છે, પણ નિભાવી રાખવા જેટલી લાયકાતવાળાં કોઈ જ નીવડ્યાં નથી

સંસ્કૃતમાંથી ભાષાંતરરૂપે ઘણાં નાટકો ગુજરાતીમાં લખાયાં છે ભવભૂતિનાં બેનાં ભાષાંતર મણિલાલ નભુભાઈએ કર્યાં છે, એ ઉપર કહેવાઈ ગયું શૂદ્રકના 'મૃચ્છકટિક'નું ભાષાંતર બાલાશંકર કંથારિયાએ કર્યું છે તે ભાષાંતર સુવાચ્ય, રસભર્યું અને સફળ છાપ પાડનારું હોવા છતાં, બજારમાં ચાલુ ન હોવાને કારણે ભુલાઈ જવાયું છે કાલિદાસનાં, ભાસનાં અને શ્રીહર્ષનાં તો લગભગ બધાંનાં અને બીજાં પણ કેટલાંકનાં ભાષાંતર થઈ ચૂક્યાં છે ભાષાંતરમાં સારામાં સારો યશ કેશવલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવે મેળવ્યો છે

કાલિદાસના સારામાં સારા નાટક 'શાકુંતલ'નો ભાષાંતર કરવામાં પૂરી સફળતા કોઈને મળી નથી પ્રયત્નો ઘણા થયા છે, પણ કાલિદાસત્વ તો કોઈ ઉતારી શક્યું નથી શબ્દાર્થ અને ભાવાર્થ ઝીલવાના પ્રયત્નમાં કાંઈક અંશે ઝવેરીલાલ ઉમિયાશંકર યાજ્ઞિક અને સંપૂર્ણ અંશે બળવંતરાય કલ્યાણરાય ઠાકોર ફાવ્યા છે—ભાવ અને કવિત્વને ગુજરાતીમાં પ્રતિબિંબિત કરવામાં મનસુખલાલ ઝવેરી સારી સફળતા મેળવી શક્યા છે એટલે અને એકથી સરળતા જોઈએ તો પહેલા જ ભાષાંતરકાર દલપતરામ ખખ્ખરમાં છે આ લેખકો ઉપરાંત પણ મગનભાઈ ચતુરભાઈ પટેલ, ન્હાનાલાલ કવિ વગેરેએ પણ 'શાકુંતલ'ને ગુજરાતીમાં લખવા શ્રમ લીધો છે, પણ છતાં 'શાકુંતલ' હજુ સુધી સફળ ભાષાંતર વિનાનું જ રહ્યું છે

'મુદ્રારાક્ષસ,' 'મૃચ્છકટિક,' 'વેણીસંહાર' અને બીજાં પણ સારા-સારાં સંસ્કૃત નાટકો ગુજરાતીમાં ઊતરી ચૂક્યાં છે ઉપર સૂચવ્યું છે તેમ સંસ્કૃતમાંથી ભાષાંતર કરવામાં કેશવલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવનો ફાળો સૌથી મોટો છે તેમણે ભાષાંતરોને એવું સુંદર ગુજરાતી સ્વરૂપ આપ્યું છે, કે 'સાચું સ્વપ્ન,' 'પરાક્રમની પ્રસાદી,' 'વિક્રમોર્વશી' વગેરેના મૂળ લેખકનો આપણને સરસ પરિચય થાય છે, કૃતિ માટે માન ઉત્પન્ન થાય છે અને મૂળ લેખક અને ભાષાંતરકાર જે રસલહાણું આપે છે, તે માટે અત્યંત પ્રસન્નતા પ્રાપ્ત થાય છે ભાષાંતરકારમાં પણ સર્જકશક્તિ હોવી જોઇએ, કવિત્વ હોવું જોઇએ, નૈસર્ગિક સાહિત્યગુણ હોવો જોઈએ, એ આપણને કેશવલાલ ધ્રુવનાં ભાષાંતરોથી સમજવામાં આવે છે

સંસ્કૃત ભાષામાં લખાયેલાં નાટકો ગુજરાતીમાં ઉતારવામાં સ્વાભાવિક સરળતા હોવાથી, સંસ્કૃતમાંથી નાટકોનાં ભાષાંતર સારા પ્રમાણમાં થયાં છે અંગ્રેજી ભાષાનો સંગીન અભ્યાસ હોવા છતાં, અંગ્રેજી નાટકોમાંથી સારાં ભાષાંતર હજી સુધી થઈ શક્યાં નથી; અંગ્રેજીમાંથી જ ન થયાં હોય, એટલે પછી ફ્રેન્ચ, જર્મન કે બીજી યુરોપીય ભાષામાંથી સીધાં ભાષાંતરોની તો આશા જ કેમ રખાય ? જો કે તેમાં એક અપવાદ છે ઇશ્વરભાઈ પટેલે જર્મન ભાષામાંથી 'વિલ્હેમ' નામના નાટકનું સીધું ભાષાંતર કર્યું છે

હિંદુસ્થાનની ઇતર ભાષાઓમાંથી મરાઠી, બંગાળી અને હિંદીમાંથી ભાષાંતરો થયાં છે બંગાળીમાંથી મેઘાણીએ કરેલાં 'શાહજહાં' અને 'પ્રતાપરાણો'-એ બે ખાસ નોંધવા લાયક છે સ્વતંત્ર કૃતિ જેવાં જ તે સુંદર અને આકર્ષક છે 'શાહજહાં' અને 'પ્રતાપ-રાણો'ના બંગાળી લેખક દ્વિજેન્દ્રલાલ રોયનાં બીજાં નાટકોનાં પણ ભાષાંતર થયાં છે અને રવીન્દ્રનાથ ટાગોરનાં નાટકો પણ ગુજરાતીમાં ઉતારાયાં છે ટાગોરનું 'ચિત્રા' નાટક મહાદેવ હરિભાઈએ (૧૮૯૨-૧૯૪૨) 'ચિત્રાંગદા' એ નામથી ગુજરાતીમાં ઉતાર્યું છે 'ચિત્રાંગદા' મેઘાણીનાં 'પ્રતાપરાણો' અને 'શાહજહાં'-

ની પેઠે સફળ અને સુંદર સાહિત્યકૃતિ છે

ભાષાંતરોમાં કોઈકોઈ કૃતિ ઘણી જ સરસ હોવા છતાં ગુજરાતી નાટકસાહિત્યની સ્થિતિ હજી સુધી તો અસંતોષ આપનારી જ છે સ્વતંત્ર કૃતિઓ ઘણી થોડી છે મણિલાલ નભુભાઈનું 'કાન્તા' પછી રમણભાઈનું 'રાઈનો પર્વત' અને ન્હાનાલાલનુ 'જયજયંત' એ બે કૃતિઓ હજી સુધીના આપણા નાટકસાહિત્યમાં સારામાં સારી છે, તેમાં પણ ખરા અને સર્વાંગસુંદર નાટક તરીકે તો 'રાઈનો પર્વત' જ છે 'જયાજયંત'માં તેજસ્વી કલ્પના, ઉન્નત આદર્શ, આશ્ચર્યકારક મનોનિગ્રહ, અપાર્થિવ વાતાવરણ, સુંદર પાત્રો અને પ્રશંસનીય કલાવિધાન હોવા છતાં, તેને આદર્શ નાટક તો ભાગ્યે જ કહી શકાય નાટ્યાંશોથી ભરેલું હોવા છતાં, તેને નાટકના કરતાં વિશિષ્ટ પ્રકારનું કાવ્ય જ ગણવું જોઈએ પ્રવેશો છે, નાટકને યોગ્ય પ્રસંગો છે, નાટકમાં હોવી જોઈએ તેવી ક્રિયાઓ પણ છે; ભાષા, પાત્રવિકાસ, સંવાદો—એ બધાં સુંદર હોવા છતાં, તે બધામાં સાચા નાટકનું તત્ત્વ જણાતું નથી ન્હાનાલાલે બીજા પણ નાટકો લખ્યાં છે 'વિશ્વગીતા,' 'અકબરશાહ,' 'નૂરજહાં,' 'સંઘમિત્રા' વગેરે—એ બધી સુંદર કૃતિઓ છે, સાહિત્યકૃતિ તરીકે ગુણગૌરવશાળી છે; કોઈ કોઈની ઉત્તમતા સર્વમાન્ય થઈ ચૂકી છે; છતાં નાટકસાહિત્યમાં તે કૃતિઓ વધારો કરે તેવી નથી

'રાઈનો પર્વત' એ નાટક તરીકે સર્વ રીતે સફળ કૃતિ છે ગુજરાતીમાં સારામાં સારી સ્વતંત્ર કૃતિ તરીકે તો એ એકલું જ ગણાવી શકાય બળવંતરાય ઠાકોરકૃત 'ઉગતી જુવાની' સારો અખતરો હોવા છતાં, સર્વાંગસુંદર નાટક બની શક્યું નથી મુનશીનાં નાટકો પણ આપણા નાટકસાહિત્યમાં વધારો કરનારાં નથી

નાટકલેખક તરીકે જે જે ગુણો જોઈએ તે, આપવામાં કુદરત જ કૃપાવતી બની નથી નાટક લખવાનો મોહ ઘણા લખકોને થાય છે અને તેથી ગુજરાતીમાં નાટકો લખાયાં છે, એ કે સંખ્યા-

પ્રમાણ બહુ મોટું તો ન કહેવાય નાટકો ભૂતકાળમાં લખાયાં છે, હમણાં પણ લખાય છે અને ભવિષ્યમાં પણ લખાશે કાલિદાસ, ભવભૂતિ, શેક્સપિયર કે દ્વિજેન્દ્રલાલ રોય તો કુદરતની કૃપા થશે ત્યારે જ ગુજરાતમાં અવતરશે ત્યાં સુધી તો જેવા લેખકો મળે તેવાને વધાવી લેવા એ જ આપણું કર્તવ્ય

એવા વધાવવા લાયક પ્રયત્નો પણ થયા છે–થાય છે, એટલી સંતોષની વાત છે (ચંદ્રવદન મહેતાકૃત ('આગગાડી') એ સારી કૃતિ તરીકે સ્વીકારાય એવું નાટક છે ચંદ્રવદન મહેતા એ (જન્મ ઈ સ ૧૯૦૧) બીજા નાટકો પણ લખ્યા છે અને ઇતર લેખકો પણ નાટકો લખી રહ્યા છે કેટલાક એકાંકી નાટકો પણ લખાયા છે—એકાંકી નાટકો તો નાટક કરતાં સંવાદરૂપ નવલિકાઓ હોય તેવાં લાગે છે નાટક–તત્ત્વનું રહસ્ય સમજાવનારી ચર્ચા ઉપસ્થિત કરી, નાટકોનાં આવશ્યક અંગ અને અંશ વિષે નિર્ણય કરનારા લેખોની ગુજરાતીમાં ખાસ જરૂર છે આવા સાહિત્યના ઉત્પાદન માટે ઘટતી પ્રવૃત્તિ જલદી જ થવી જોઈએ, એ પ્રારંભિકાના વાચકોએ ખાસ લક્ષમાં રાખવાનું છે

પ્રકરણ ૧૦ વ્યાપક સાહિત્ય

સાહિત્યકૃતિઓમાં સત્ત્વભેદને લીધે ભિન્ન ભિન્ન શ્રેણી પડી જાય છે. કેટલીક કૃતિઓ સત્ત્વની ઉચ્ચતાને લીધે ધવલગિરિ જેવી બની રહે છે. ત્યાં સુધી પહોંચનારા પ્રવાસી બહુ વિરલ હોય છે. ગોવર્ધનરામનું 'સાક્ષરજીવન' અને 'સરસ્વતીચંદ્ર'માંનાં કેટલાંક પ્રકરણો, મણિલાલ નભુભાઈનું 'સિદ્ધાંતસાર', આનંદશંકર ધ્રુવનું 'આપણો ધર્મ', ન્હાનાલાલનું 'વિશ્વગીતા', તેમ જ 'સત્યાગ્રહની મર્યાદા', 'કાદમ્બરી' વગેરે ઉચ્ચ સાહિત્ય સર્વની પૂજા પામે છે. પરંતુ તેને સમજી, તેમાંના સાહિત્યાનંદનો આસ્વાદ લેનાર બહુ થોડા નીકળે છે. કેટલુંક સાહિત્ય, વળી, ધવલગિરિ જેવું એકલું અટૂલું નથી રહેતું; છતાં ગંગોત્રી, જમનોત્રી, બદ્રીકેદાર, કાશ્મીર, મહાબળેશ્વર કે ઉતાકામંડ જેવાં વિરલ સ્થાનોનાં જેવું વિરલ પ્રવાસીઓથી જ સેવાય છે. 'સરસ્વતીચંદ્ર,' ન્હાનાલાલની કેટલીક કૃતિઓ, બળવંતરામ ઠાકોરનું 'ભણકાર,' અખાની 'અખેગીતા' અને વેદાંતવિષયક લખાણો વગેરે જેવું સાહિત્ય, પાર્થિવ સપાટીથી પર લઈ જઈ, દિવ્યદર્શન કરાવનારું અને ઊંચો આનંદ આપનારું હોઈ, બધા વખાણે છે પણ પ્રમાણમાં થોડા વાંચે છે. મુનશી તથા રમણલાલની નવલકથાઓ, ધૂમકેતુ-દ્વિરેફની નવલિકાઓ, ખબરદાર, બોટાદકર, નરસિંહરાવ વગેરેનાં કાવ્યો અને વ્યક્તિ-વ્યક્તિના ખાસ શોખ અનુસાર નિબંધિકાઓ, સાહિત્યચર્ચાના લેખો, અવલોકનો વગેરે સાહિત્યના વાંચનારા પુષ્કળ હોય છે. 'સરસ્વતીચંદ્ર' જેવું શિષ્ટ સાહિત્ય અને નવલિકા, નવલકથા, કાવ્ય, સાહિત્યચર્ચા વગેરે જેવું સુઘડ સાહિત્ય સમાજના સુશિક્ષિત સમુદાયમાં સારો પ્રચાર પામે છે.

પરંતુ આવા સાહિત્ય ઉપરાંત બીજું એવું કેટલુંક સાહિત્ય પણ હોય છે, કે જે સમાજના ઊંચા–નીચા, શિક્ષિત–અશિક્ષિત સમુદાયમાં પ્રચાર પામે છે; આખા દેશમાં લોકધનની પેઠે સર્વત્ર ફેલાય છે નરસિંહ–મીરાંનાં કાવ્યો, પ્રેમાનંદનાં 'દશમસ્કંધ,' 'મામેરુ,' 'નળાખ્યાન' વગેરે લોકપ્રિય આખ્યાનો, અખાના છપ્પા, દયારામની ગરબીઓ, પ્રીતમદાસનાં પદો, ધીરા–ભોજાની કાફી અને ચાબખા, દલપતરામનાં કેટલાંક કાવ્યો, નવલરામની ગરબાવળી વગેરે સાહિત્ય ગામડાંમાં અભણવર્ગમાં પણ વ્યાપી રહેલું માલૂમ પડે છે; છતાં એ સાહિત્ય 'શેરિયાં સાહિત્ય'થી તો અવશ્ય જુદા પ્રકારનું છે ('મણિકાન્ત કાવ્યમાળા'માંનાં કાવ્યો કે નાટક–સિનેમામાંનાં ગીતો, જે પ્રતિનું શેરિયું સાહિત્ય છે, તેના કરતાં ભજન, કીર્તન, આખ્યાન, પ્રભાતિયાં કે ગરબી–ચાબખાનું સાહિત્ય અવશ્ય ઊંચી પ્રતિનું છે આવું સાહિત્ય સમાજના બધા થરોમાં સરખી રીતે વ્યાપક બને છે; સાહિત્ય તરીકેની પ્રતિષ્ઠા સાચવી રાખી, લોકોને પ્રેરણા, સદુપદેશ અને સન્માર્ગ બતાવવામાં બહુ ઉપયોગી બને છે સકળ જનસમુદાયમાં વ્યાપવાની શક્તિ હોવાથી, આવા સાહિત્યને વ્યાપક સાહિત્ય તરીકે અહીં ઓળખાવવામાં આવ્યું છે

આવું વ્યાપક સાહિત્ય ઉત્પન્ન કરવાની શક્તિ જૂના કવિઓમાંથી કોઈકોઈમાં ખાસ ઊંચા પ્રકારની હતી નવા લેખકોમાંથી નવલરામ અને દલપતરામનાં લખાણોમાં વ્યાપક બનવાની યોગ્યતા જૂજ છે સંસ્કૃત–અંગ્રેજીના અભ્યાસમાં વધારે પ્રગતિ થતાં વિદ્વાનો અને સાહિત્યસર્જકોની દૃષ્ટિબિંદુ નિરનિરાળી વિકૃતિને વશ થવા લાગ્યાં સાહિત્યનો અભ્યાસ સમાજની ઊંચી કોટિના જ ભાગ્યમાં લખાયેલો લાગ્યો સાહિત્યસર્જકો પણ બુદ્ધિ અને કલ્પનાના ઊંચા પ્રદેશોમાં વિહાર કરવાના શોખીન થતા ગયા પરિણામ એવું આવ્યું, કે સાહિત્યના અભ્યાસીઓ અને ઉચ્ચ સાહિત્યના સર્જકો વિશાળ જનસમાજથી અલગ પડવા લાગ્યા ભોગીન્દ્રરાવ દિવેટિયા જેવાનાં લખાણો, વચ્ચેના મોટા ગાળાને પૂરવા, પુલ જેવાં

બની બન્નેને એકબીજાથી જોડેલા રાખવા પ્રયત્ન કરતાં હતા 'સુંદરી-સુબોધે' ઘણા વર્ષો સુધી આવા પ્રયત્નો ચાલુ રાખ્યા હતા અને પછી ઇન્દુલાલ યાજ્ઞિકના માસિક 'નવજીવને' તે પ્રયત્નો ફરી ઉપાડ્યા હતા

આ પ્રયત્નો માસિકો અને સાપ્તાહિકો દ્વારા ઠીકઠીક ચાલુ રહ્યા છે આ કામમાં 'ગુજરાતી સાપ્તાહિકનો ફાળો ઘણો જ મોટો હતો ભાગ્યના ચક્રની અસરને પરિણામે 'ગુજરાતી'માં કાંઈક મંદતા આવી, ત્યાં તો મહાત્માજીએ 'નવજીવન' હાથમાં લીધું ઇંદુલાલ યાજ્ઞિકનું 'નવજીવન' માસિક હતું, તેને સાપ્તાહિક બનાવ્યું અને મહાત્માજીએ તેનું તંત્ર સ્વીકાર્યું, ત્યારથી વ્યાપક સાહિત્યનો નવો પ્રવાહ ચાલુ થયો મહાત્માજીના 'હિંદ સ્વરાજ્ય,' દક્ષિણ આફ્રિકાના સત્યાગ્રહનો ઇતિહાસ, 'આરોગ્ય વિષે વિચારો અને 'આત્મકથા'–એ બધા પુસ્તકો વ્યાપક સાહિત્યના સારા નમૂના છે 'નવજીવન' અને પછીથી 'હરિજનબંધુ'માંના સ્વતંત્ર ગુજરાતી લેખો, ભાષાની નિર્મળતા, વિચારોનો વેગ, દલીલોની સચોટતા, ભાવની નિખાલસતા અને લાગણીના જોશરાથી સત્યવાહના જે પૂર રેલાવી રહે છે, તે પૂર દેશમાં ખૂણેખૂણે ફરી વળ્યાં છે તે લખાણો એટલાં બધાં લોકપ્રિય થઈ પડ્યાં છે, કે શહેરીઓમાં અને ગ્રામવાસીઓમાં, વિદ્વાનોમાં અને અર્ધશિક્ષિત–અલ્પશિક્ષિત જનતામાં અને ભિન્નભિન્ન અભિપ્રાય ધરાવતા વર્ગોમાં પણ એકસરખા ઉત્સાહથી વચાય છે ગાંધીજીની સર્વાનુકૂળ વિચારસરણિ અને વિચારોને વ્યક્ત કરવાની અદ્ભુત સરળતાભરી સંસ્કારયુક્તતા, તેમના લેખોમાં એવું અજબ અનિવર્યનીય આકર્ષણ મૂકે છે, કે એ લેખો વારંવાર વાંચ્યા કરવાનું મન થયા કરે છે વિચાર–વિરોધ હોય તોપણ લેખનશૈલીમાં એવી મોહની છે, ભાષા અને વિચારમાં એવો ઊંચી જાતનો નિર્મળ પ્રસાદ છે, કે તેમનું લખાણ ઉચ્ચ સાહિત્યની કૃતિની પેઠે વાંચ્યા કરવાનું ગમ્યા કરે છે ઉચ્ચ સાહિત્યમાં જે જે આકર્ષક ગુણો હોય છે, તે બધા ગાંધીજીનાં લખાણમાં સર્વવ્યાપી જેવા માલૂમ પડે છે તદ્દનો ભાવ એવો

એરથી પ્રકટ થાય છે, કે વાચક મુગ્ધ બની, તન્મય અને તદ્વશ થઈ જાય છે વર્ણનોમાં એવી સ્વાભાવિક ચિત્રમયતા આવી જાય છે, કે જાણે કોઈ કળાકુશળ ચિત્રકારની પીંછીની જ રેખાઓ ન હોય, એવુ લાગી આવે છે કોઈ કોઈ વાર લેખમાં કલ્પના અને કવિત્વની એવી સુંદર છાંટ આવી જાય છે, કે સારામાં સારા કવિની કૃતિથી પણ તે લેખ જાણે વધારે ઉચ્ચ, વધારે ઉન્નત, વધારે પ્રાસાદિક અને વધારે આનંદ આપનાર બની જાય છે ગાંધીજીનું લખાણ સ્વતંત્ર પુસ્તકના રૂપમાં થોડુ જ છે; પરંતુ તેમના લેખોમાથી ઘટતી યોજના કરી સંગ્રહો તૈયાર કરવામા આ મા છે 'નવજીવન'ના લેખો પણ ફરી છપાયા છે ગાંધીજીએ જ્યારેજ્યારે લખ્યુ છે, ત્યારેત્યારે હૃદયના ઊભરાઈ જતા મનોભાવને વ્યક્ત કરવા, પોતાના વિચારો જગત આગળ સ્વચ્છ, સ્પષ્ટ ભાષામાં શબ્દમય કરવા તથા અંતરના મંથનને યથાસ્થિત સ્વરૂપમા બતાવવા માટે જ લખ્યું છે તેમના પવિત્ર ઉદ્દેશ અને નિર્મળ મનોભાવને લીધે તેમના લખાણમાં એવી તો આકર્ષકતા પ્રવિષ્ટ થઈ રહે છે, કે વાચકને તે વારવાર વાંચ્યા કરવાનુ મન થયા જ કરે છે તેમનુ લખાણ સંસ્કારભર્યુ અને સત્ત્વભર્યું હોય છે; કોઈ કોઈ વાર તો તે શિષ્ટતાની એવી ઊંચી કોટિનુ બને છે, કે સામાન્ય વાચક તેમાંથી કદાચ થોડુ જ સમજી શકે; છતાં ગાંધીજીનાં લખાણમાં જે માર્ગદર્શકતા, જે ઉત્સાહ-પ્રેરણા, જે ઉન્નતિ-વિચારણા હોય છે, તે સામાન્ય વાચકને મોહક અને આકર્ષક લાગે છે અને તેથી તેમનુ લખાણ સર્વ વાચકોને પ્રિય લાગે છે તેમાં એવી તો ગજબ મોહની છે, કે તે સર્વને પ્રિય થવા ઉપરાંત પણ તે ઉચ્ચ અને શુદ્ધ સાહિત્યમાં ગણના પામે છે

ગાંધીજીનુ લખાણ બુદ્ધિને અને લાગણીને બન્નેને અસર કરે છે, જ્યારે કિશોરલાલ મશરૂવાળાનું લખાણ ચિંતનપ્રચુર હોઈ બુદ્ધિને જ ખૂબ અસર કરે છે 'કેળવણીના પાયા,' 'ગીતામંથન,' 'સત્યમય જીવન' વગેરે તેમનાં પુસ્તકો ચિંતન અને સત્યાન્વેષણ માટે

મથામણ કરતી બુદ્ધિનો પરિપક્વ ફાલ છે 'સહજાનંદ' ચરિતાત્મક છે, છતાં બુદ્ધિને વિચારચક્રે ચડાવે તેવું તેમાં ઘણું છે કિશોરલાલનાં લખાણ સાહિત્યની દૃષ્ટિએ ખૂબ અધ્યયન યોગ્ય છે, પરંતુ ગાંધીજીનાં લખાણ જે પ્રમાણમાં વ્યાપક કહેવાય, તે પ્રમાણમાં કિશોરલાલનાં લખાણ વ્યાપક કહી શકાય તેવાં નથી. તેમાં પક્ષવાદ નથી, વાર્તા કે નવલિકા જેવું એકમાર્ગીપણું નથી, વર્ણન કે કલ્પના સૌંદર્ય નથી; તેમાં બુદ્ધિને કસનારું અને સમજશક્તિને વિકસાવનારું ઘણું છે ઉચ્ચ અને શુદ્ધ સાહિત્ય તરીકે તો તે અવશ્ય સ્વીકાર પામે છે

ગાંધીજીએ પોતાના તરફ અનેક વ્યક્તિઓને આકર્ષ્યા છે તે વ્યક્તિઓમાંથી કેટલાક તો સાચાં અમૂલાં રત્ન દેશને સાંપડ્યાં છે આ રત્નભંડારમાંથી આપણને ત્રણ–ચાર લેખકો મળ્યા છે કિશોરલાલ જેમ બુદ્ધિને કસનારા છે, તેમ કાકા કાલેલકર (જન્મ ૧૮૮૬) બુદ્ધિ, હૃદય અને સંસ્કારને કસનારા અને વિકસાવનારા છે તેમનું વાચન અત્યંત વિશાળ છે અને પોતાના જ્ઞાનભંડારમાંથી જુદી જુદી જાતની માહિતી એવા સુંદર સ્વરૂપમાં રજૂ કરે છે, કે તેમનાં સઘળાં લખાણ ખૂબ રસપૂર્વક અને આનંદપૂર્વક વંચાય છે તેનું ગદ્ય 'સરસ્વતીચંદ્ર'ના ગદ્ય જેવું સંસ્કારમધુર અને ઉચ્ચ કોટિનું હોવા છતાં, તે 'સરસ્વતીચંદ્ર'ના ગદ્ય કરતાં વધારે સરળ અને વધારે સહેલું છે નવલરામના સીધા અને પ્રવાહી ગદ્યના કરતાં વધારે અલંકૃત અને વધારે મનોરમ છે કાલેલકરનું ગદ્ય મીઠું અને મનગમતું, સાદાં ટૂંકાં વાક્યો છતાં એકધારા મધુરમનોહર પ્રવાહવાળું, રોચક અને પ્રસાદપૂર્ણ છે ગુજરાતી ગદ્યસ્વામીઓના ક્રમ ગોઠવવા બેસીએ, તો ગાંધીજી અને ગોવર્ધનરામ પછી કાલેલકરને જ મૂકવાનું મન થાય ઉપર એકવાર સૂચન કર્યું છે તેમ કિશોરલાલમાં તત્ત્વચિંતનને લીધે વિચારભાર અને ગંભીર પર્યેષણા આવે છે, એટલે તેમનાં લખાણ વ્યાપક બની શકતાં નથી કાલેલકરનાં લખાણમાં વિચારભાર પુષ્કળ હોવા છતાં તે

એવો તો હળવો, આછો આછો, ઉત્તેજક અને ઉત્કર્ષક છે, કે તેનો બોજ લાગતો નથી, ઊલટું, નવીનવી માહિતી, દિલની કોમળ લાગણીઓને જાગૃતિ અને માનવપ્રકૃતિના સંદેશોને ઉન્નતિ આપનારો હોઈ કાકાસાહેબના ગદ્યનું ગૌરવ આનંદ અને પ્રસન્નતા આપનારું બની રહે છે

'કાકાસાહેબના લેખો'ના બન્ને ભાગ, 'લોકમાતા,' 'સ્મરણયાત્રા', 'હિમાલયનો પ્રવાસ', 'ઓતરાતી દીવાલો', 'જીવનનો આનંદ', 'જીવનભારતી', 'જીવનસંસ્કૃતિ' વગેરે માહિતીપૂર્ણ, પ્રસાદપૂર્ણ અને સંસ્કારપૂર્ણ સાહિત્ય એવું તો આનંદ અને રસ આપનારું છે, કે તે સાહિત્ય કાકાસાહેબને સાહિત્યસર્જકોમાં માનવંત સ્થાન અપાવનારું બને છે

ગાંધીજીની અસરથી પ્રવૃત્તિમાન થયેલા અને ગાંધીજીના વિચાર રંગથી રંગાયેલા લેખકોમાં મહાદેવ હરિભાઈ દેસાઈની પણ ગણના કરવાની છે મહાદેવભાઈની સ્વતંત્ર સાહિત્યકૃતિઓ થોડી જ છે– 'ચિત્રાંગદા' નાટક તથા 'સત્યાગ્રહની મર્યાદા'–બન્ને ભાષાંતર હોવા છતાં સ્વતંત્ર કૃતિઓ ગણવાપાત્ર છે 'જવાહરલાલની આત્મકથા'નું ભાષાંતર પણ ઘણું જ સુંદર છે આટલી કૃતિઓ પણ મહાદેવભાઈને સાહિત્યમાં અમરતા આપે તેવી છે આ ઉપરાંત ગાંધીજીના અંગ્રેજી લેખોનું ગુજરાતીમાં અને ગુજરાતી લેખોનું અંગ્રેજીમાં ભાષાંતર કરવામાં મહાદેવભાઈએ ઊંચી કોટિનો વિજય મેળવ્યો છે પોતાપણાનો સર્વદેશીય અને સંપૂર્ણ વિલોપ કરી, એક મહાન સંતની સાથે એકતાનો યોગ સાધી, મહાદેવભાઈએ ગાંધીજીની અને ગુજરાતની જે સેવા કરી છે, તે ખરેખર અનેક અને અણમૂલ જ છે

ગાંધીજીએ ગુજરાતના જીવનમાં અજબ જાતનો વિદ્યુતચમકારો ઝળકાવ્યો છે 'નવજીવન'થી અને ગાંધીજીના આશ્રમજીવનથી ઘણા જુવાનોને અનેક જાતની પ્રેરણાઓ મળી છે અને તેથી તેમની

આસપાસ કેટલાક કાર્યકરો તૈયાર થયા છે નૃસિંહપ્રસાદ કાળિદાસ ભટ્ટ, વામનજી અચિંતજી દેસાઈ, નરહરિ પરીખ, અને છગનલાલ જોશી જેવા કાર્યકરોને ગાંધીજીના પ્રભાવથી ખૂબ સારી અસર થઈ છે તેવી જ અસર 'સૌરાષ્ટ્ર'ના સંચાલકો પર પણ થઈ છે મેઘાણીના જીવનવિકાસમાં પ્રેરણા અને પ્રાણ પૂરનાર ગાંધીજી જ છે ગાંધીજીના જીવનને સમજનાર અને પૂજનાર તેમના જેવા ગાંધીભક્તે 'યુગવંદના'થી, અને વ્યાપક સાહિત્યમાં સ્થાન પામે તેવી અનેક નવલકથા–નવલિકાઓથી, ઋણમુક્ત થવા સારા પ્રયત્ન કર્યા છે ગાંધીજી અને કાલેલકરના લેખો જેટલા પ્રેરક કે માહિતી પૂર્ણ નહિ હોવા છતાં મેઘાણીની સઘળી કૃતિઓ રોચક જ નહિ, પણ સારી પેઠે ઉત્તેજક નીવડી છે પ્રભુદત્ત શક્તિની ઉચ્ચતા અને સૂક્ષ્મતા લેખકોમાં ગુણસમૃદ્ધિ વરસાવનારી બને છે જેના પર પ્રભુ વધારે કૃપાવાન થાય છે, તે વધારે ઊંચી કૃતિઓ સરજી શકે છે ગાંધીજીની કોટિએ કાલેલકર ન પહોંચે કે કાલેલકરની કોટિથી મેઘાણીની કોટિ જુદા પ્રકારની અને જુદી પાયરીની હોય, એ માટે કુદરતી ક્રમ જ જવાબદાર ગણાય મેઘાણીએ થોડાંક કાવ્યો, અને નવલકથા–નવલિકાના સર્જનથી ગુજરાતને જે સાહિત્ય આપ્યું છે, તે વ્યાપક સાહિત્યમાં ગણના પામે તેવું છે, એટલું જ નહિ પણ વિશાળ જનસમાજમાં વધારે પ્રસરે અને વધારે લાંબો વખત ટકી રહે તેવું છે

ગાંધીજીના જીવનની અને તેમણે હિંદભરમાં પ્રસારેલા વાતાવરણની ગુજરાતમાં કેટલી બધી અસર થઈ હતી, તે બતાવનાર સાહિત્ય પણ ઠીકઠીક સરજાયું છે ગાંધીજીની બુદ્ધિ, તેમનું ઉચ્ચ ધ્યેય અને તેમની પવિત્ર વિચારસરણિને સાહિત્યમાં અમરતા આપનાર તો હજી કોઈ નીકળ્યો નથી, તોપણ ગ્રામજીવનમાં, યુવકહૃદયમાં અને ગુજરાતી સમાજમાં થયેલી અસરનું કાંઈક વર્ણન 'સોપાને' આપવા પ્રયત્ન કર્યો છે 'અંતરની વાતો,' 'ગ્રામજીવની,' 'અમતા રહેજો' 'પ્રાયશ્ચિત્ત' વગેરે પુસ્તકો ગાંધીવાતાવરણને લગી

ઉત્પન્ન થયેલી મનોદશા આલેખી, સમાજનુ સાચું ચિત્ર રજૂ કરે છે

ખબલચંદ મહેતાનુ 'મારું ગામડું' એ દરેક ગુજરાતીએ અને ખાસ કરી જુવાન વિદ્યાર્થીઓએ અવશ્ય વાંચવું જોઈએ વ્યાપક સાહિત્યના ભંડારમાં આવાં પુસ્તકો ખૂબ વધવાં જોઇએ, ત્યારે જ વ્યાપક સાહિત્ય દેશભર પર ખરેખરા લાભ અને ઉપકાર કરી શકશે

ગાંધીજીની વિચારસરણિથી કેટલીક વિગતોમાં જુદુ પડે, તેવુ સમાજવાદી સાહિત્ય પણ હળવેહળવે પ્રગટ થવા લાગ્યું છે સાહિત્યગુણ કે સાહિત્યગૌરવ ન હોવા છતાં વિચારપ્રકાર અધ્યયન યોગ્ય છે, એમ તો સ્વીકારવુ જ જોઈએ ચંદ્રભાઈ ભટ્ટ અને વનવંત ઓઝા આ પ્રકારનું સાહિત્ય ઉત્પન્ન કરે છે ચંદ્રભાઈ ભટ્ટનુ 'માટીના બાવા' તથા વનવંત ઓઝાનુ 'વૈજ્ઞાનિક સમાજવાદ'–એ બે ધ્યાન ખેંચે તેવાં પુસ્તકો છે

પ્રકરણ ૧૧ વર્તમાન સ્થિતિ

સિત્તેરથી વધારે ઉમરવાળા લેખકોમાંથી માત્ર ગાંધીજી જ હજી પ્રવૃત્તિનું પ્રેમ અને પ્રવૃત્તિની ઉચ્ચ કોટિ જાળવી રહ્યા છે. દિ. બા. કૃષ્ણલાલ ઝવેરીની સાહિત્યપ્રવૃત્તિમાં કેટલાક સમય થયાં નવું સર્જન પ્રકાશમાં આવેલું જાણવામાં આવ્યું નથી. શ્રી બળવંતરાય ઠાકોર પ્રો. પ્રો. પણ સંગીન અને સામર્થ્યવંતુ સાહિત્ય હજી સમર્પે છે ખરા, પણ હવે તેમનાં પણ વળતાં પાણી જ ગણી શકાય. સાઠથી સિત્તેર સુધીની ઉમ્મરવાળા રામમોહનરાય, લલિત, ખબરદાર વગેરેમાંથી ખબરદાર સિવાય બીજાની પ્રવૃત્તિમાં મંદતા આવી ગઈ છે. મેઘાણી, ગુણવંત આચાર્ય, જિનવિજયજી રામનારાયણ પાઠક વગેરે સાહિત્યસર્જનમાં હજી ઘણાં વર્ષો કામ કરી શકે એમ છે, અને મુનશી, ધૂમકેતુ તથા રમણલાલ પણ નવીન સર્જનમાં પૂરેપૂરા ક્રિયાશીલ જ રહેશે એમ આશા રાખીએ, તોપણ ૧૯૪૭માં આ સર્વની પ્રવૃત્તિની પરાકોટિ તો આવી ગઈ છે, એમ કહેવામાં નિરાશા કે નિરુત્સાહવાળું શરણું લેવાય છે એમ માનવાનું કારણ નથી. કેશવ હ. શેઠ ચંદ્રવદન મહેતા, પૂજાલાલ, હરિહર ભટ્ટ, ત્રિભુવન ગૌરીશંકર વ્યાસ લીલાવતી મુનશી, હંસા મહેતા, જયમન પાઠકજી, જ્યોત્સ્ના શુક્લ વગેરે હજી તો ચાળીસથી પચાસની મર્યાદામાં હોવા છતાં તેઓ પણ હવે નવીન સર્જનની બહુ આશા આપતાં નથી; એટલે આ બધા સાહિત્યસેવકોની સેવાપૂજાથી પુનિત થયેલી અને થતી હોવા છતાં, તે સેવકોના કરતાં, હવે નવલોહિયા જુવાનવર્ગ પાસેથી વર્તમાન સ્થિતિ વધારે આશા રાખી રહી છે. તે આશા સફળ થશે જ એવાં 'ચિહ્નો' પણ દૃષ્ટિગોચર થઈ ગયાં છે. કરસનદાસ માણેક જેવા 'આલબેલ'ની સાવધાની આપતાઆપતા 'વૈશંપાયન'નો નવો અવતાર લેવા તૈયાર થઈ ગયા અને લોકસાહિત્યમાં નવીન રસ ઉમેરવા લાગ્યા એ પણ જમાનો કેવી રીતે પલટાતો

જાય છે એ જતાવી આપે છે કાવ્યક્ષેત્રમાં હમણા નવીન રંગ સુંદર રીતે પુરાતા જાય છે 'સુંદરમ્', ઉમાશંકર જોશી, બેટાઈ, 'સ્નેહરશ્મિ' અને મનસુખલાલ ઝવેરીના અર્ધ્યો તો સાહિત્યદેવના ચરણમાં અપાઈ ચૂક્યા છે સુંદરમ્ની 'કોયા ભગતની કડવી વાણી'એ કડવાશમાંથી પણ મધુર આકર્ષણ કરનારું સત્ત્વ દાખવ્યું છે તેમની 'કાવ્યમંગલા'માંનાં કેટલાંક કાવ્યોએ ગુજરાતી સાહિત્યમાં અવનવાં ચિત્રો અને તોફાની તરંગો રજૂ કરેલ છે; 'વસુધા'માં જો કે બહુ નવીન પ્રગતિ થઈ શકી નથી, તોપણુ 'કર્ણ'ના જેવાં સર્વાંગસુંદર કાવ્યોથી સુંદરમ્ની કીર્તિ અને પ્રતિષ્ઠા સચવાઈ રહી છે ઉમાશંકર જોશીના નાનાસરખા કાવ્ય 'વિશ્વશાંતિ'થી સાહિત્યમાં રસ લેનારાઓ ખૂબ આશા રાખી રહ્યા હતા ગાંધીજીની પ્રવૃત્તિ આખા દેશનાં દિલને હચમચાવી ડોલડોલ કરનારી હોવા છતાં, કવિતાસર્જનમાં તે પ્રવૃત્તિએ જુવાન હૃદયોને ઊંડી અસર કરી હોય એમ લાગતું નથી પ્રભાતફેરી શરૂ થઈ ત્યારે સંખ્યાબંધ ગીતો લખાયાં હતાં અને ત્રિભુવન વ્યાસનાં 'નહિ નમશે' કે 'રતનબા' કે મેઘાણીનાં 'છેલ્લો કટોરો' કે 'છેલ્લી પ્રાર્થના' કે 'કોઈનો લાડકવાયો'ના જેવાં પાંચ-પંદર કાવ્યો ઉપરાંત સાહિત્યને કાવ્યની ભેટ મળી હોય, તો ઉમાશંકરનું નાનું સરખું 'વિશ્વશાંતિ' કાવ્ય જ ત્યાર પછી તો ઉમાશંકર પણ જુદે રંગે રંગાયા અને મૂળ રંગની કોઈ આછી ઘેરી અસર કાયમ રહેલી હોવા છતાં, તેમની સાહિત્યસર્જનની દૃષ્ટિ વિવિધમાર્ગી થઈ ગઈ સુંદરમ્ને પણ નવલિકાના મોહે આકર્ષ્યા છે અને ઉમાશંકર પણ નવલિકા અને નાટિકા જ નહિ, પણ નવલકથા પણ લખવા પ્રેરાયા છે સાહિત્યસર્જકમાં અતલ ઊંડાણ માટે જે ઝંખના રહેવી જોઈએ, કવિ અને અષ્ટામાં રાગ અને કલાકાંક્ષા માટે જે અનંત લગની હોવી જોઈએ, સામાન્ય જનતાથી ન્યારી જાતના જીવન અને ચિંતનની જે અભિલિપ્સ તમન્ના હોવી જોઈએ, એવી અત્યાર સુધીમાં કોઈ હૃદયમાં ઉદિત થયેલી દેખાતી નથી, એ જરા નિરાશા

ઉત્પન્ન કરે છે; પરંતુ નવશેહિયા સાહિત્યસેવકો અનવરત શ્રમ લઈ પોતાની ભાવનાને સંતોષવા ખૂબ આગ્રહથી કામ કરી રહ્યા છે, એ એક શુભ ચિહ્ન છે 'વિશ્વશાંતિ' પછી ઉમાશંકરનો 'ગંગોત્રી' કાવ્યસંગ્રહ પ્રગટ થયો તે સંગ્રહે ખૂબ આશાજનક વાતાવરણ ઊભું કર્યું પછીના સંગ્રહ—'નિશીથ' તે આશાઓને ટકાવી રાખી બુદ્ધિની તીવ્રતા અને અભ્યાસની આગ્રહભરી વૃત્તિનો સુમેળ હોવાથી ઉમાશંકર નવશેહિયા સાહિત્યસર્જકોમાં અગ્રગણ્ય ગણાવા લાગ્યા છે જ

સુંદરજી બેટાઈ 'જ્યોતિરેખા'થી અને પછીના સંગ્રહ 'ઇન્દ્રધનુ'થી સાહિત્યસેવામાં સુવાસિત અર્ઘ્યો આપી, સુંદરમ્ તથા ઉમાશંકર એેશીથી કેટલેક અંશે ભિન્ન પ્રતિની સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરી રહ્યા છે 'જ્યોતિરેખા'માં શસ્ત્રસંન્યાસ મહાભારતનો જ પ્રસંગ રજૂ કરે છે; છતાં તે કાવ્યમાં ગાંધીજીએ ઉત્પન્ન કરેલ વાતાવરણની સ્પષ્ટ અસરો જોઈ શકાય છે જરાક સૂક્ષ્મ સમવલોકનની દૃષ્ટિથી નિહાળીએ, તો 'જ્યોતિરેખા'નાં બધાં જ કાવ્યોમાં ગાંધીજીની વિચારસરણિની આછીઆછી છાંટ દેખી શકાશે 'ઇન્દ્રધનુ'માં વ્યક્તિ અને સમાજના પરસ્પર વ્યવહારમાં ગાંધીજીના વિચારોનું કાંઈક વલણ દાખલ થયેલું માલૂમ પડે છે; છતાં એકંદરે તો બેટાઈની કાવ્યસૃષ્ટિ જૂની પ્રણાલિકા અને જૂના પ્રવાહોમાં જ રમતી, વિહાર કરતી, આનંદ માનતી અને આનંદ માણતી માલૂમ પડે છે પ્રકૃતિનાં કાવ્યો અને મધુરાં ગીતો એક તરફથી નરસિંહરાવની અને બીજી તરફથી ન્હાનાલાલની કાવ્યસૃષ્ટિની સ્મૃતિ તાજી કરે છે બેટાઈની ભાષા અને 'ઇન્દ્રધનુ તથા જ્યોતિરેખા'માંના વિષયો પણ જૂનવાણીનો જ પ્રકાર—પણી રીતે સુધરેલો હોવા છતાં જૂનવાણી પદ્ધતિનો જ પ્રકાર—છે, એમ કહી આપે છે જૂનવાણી પદ્ધતિ હોવા છતાં, છંદ, અલંકાર અને ભાષાની સરળ મધુરતા બેટાઈનાં કાવ્યોને સુંદર વિશિષ્ટતા અર્પે છે—જૂની અને નવી વિચારસરણિ અને ભાષાવિદગ્ધતાનું સુભગ સંમિશ્રણ હોવાથી તેમનાં કાવ્યો અને ગીતો પ્રિય થઈ પડવાનો પૂરેપૂરો સંભવ છે

સંસ્કૃતપ્રચુર ભાષાથી અને વિચારોને ગંભીર વાઘાથી ભારે ખમ બનાવનારા 'ફૂલદોલ'ના સંગ્રહથી કાવ્યસર્જકોમાં ઊંચું સ્થાન મેળવી ચૂકેલા મનસુખલાલ ઝવેરી 'આરાધના'ના સંગ્રહથી સંપૂર્ણ વ્યક્તિત્વની છાપ પાડી શક્યા છે વ્યક્તિ અને સમષ્ટિના પરસ્પર સબંધને કાવ્યમય સ્વરૂપ આપી, સમાજવાદના નવા વિચારોને રોચક રૂપે રજૂ કરવાની સારી કુશળતા દાખવી છે સુંદરમ ઉમાશંકર જોશી અને મેઘાણીએ દલિત વર્ગ માટે, દુ ખી જનતા માટે, સંસારમાં પ્રસરી રહેલા અન્યાય અને દંભ માટે સારી પેઠે લખ્યું છે–મનસુખલાલે પણ એવા વિષયોને કાવ્યમય બનાવ્યા છે; પરંતુ મનસુખલાલની પદ્ધતિ સારી પેઠે જુદી પડતી છે; વ્યક્તિએ સમષ્ટિ માટે જ જીવવું જોઈએ અને સમષ્ટિમાંની વ્યક્તિઓએ વ્યક્તિત્વ ભૂલી સમષ્ટિમાં જ પોતાનો વિલોપ કરી દેવો જોઈએ, એ જાતના વિચારોને કાવ્યસર્જનના પ્રેરક હેતુ બનાવવાની શરૂઆત તો કદાચ મનસુખલાલે જ કરી એમ કહી શકાશે મનસુખલાલની કાવ્યસૃષ્ટિ બીજા જુવાન કવિઓની સૃષ્ટિની સરખામણીમાં કાંઈ વધારે અલ્પ કહી શકાય તેવું નથી; છતાં તેમનું કવિત્વ કેવા પ્રવાહમાં સ્થિર થશે, એ હજી ચોક્કસપણે કહી શકાતું નથી સુંદરમ્ અને ઉમાશંકર જોશીની પેઠે મનસુખલાલ સદ્‌ભાગ્યે વિવિધ પ્રવૃત્તિઓ તરફ આકર્ષાયા નથી 'શાકુંતલ'નું તેમનું ભાષાંતર એ બીજા ભાષાંતરોથી જુદું પડી આવે એવું હોઈ, તે માટે સારો જશ પ્રાપ્ત કરી શક્યા છે, પણ એ તો કાવ્યસૃષ્ટિનો જ પ્રકાર ગણાય સાહિત્ય-કૃતિઓનાં અને સાહિત્ય-સર્જકોનાં અવલોકન લેવાં શરૂ કરી માર્ગ-વિચલન કર્યું છે; આ જાતની તેમની પ્રવૃત્તિ આશાજનક અને સત્ત્વદર્શક હતી; છતાં તે પ્રવૃત્તિ બહુ ચાલુ રહેલી નથી આ ચારે કવિ લેખકો પર ગુજરાત ખૂબ આશા રાખી રહ્યું છે, એટલું જ કથન વર્તમાન માટે પૂરતું છે

આ ચાર ઉપરાંત પણ બીજા ઘણા જુવાન લેખકો પોતપોતાના અર્ધ્ય સાહિત્યદેવને અર્પી રહ્યા છે ગુજરાત અવગ્મ

આશા રાખે છે, કે તેવાઓમાંથી ભવિષ્યના ઉત્તમ કવિઓ અને સંગીન સાહિત્યાચાર્યો પ્રગટ થશે જ પ્રારંભિકામાં નામાવલિ આપવાથી કાંઈ ખાસ હેતુ સરે નહિ; સાહિત્ય-વાચનનો અને અભ્યાસનો શોખ રાખનારાએ આ ઉપરાંત પણ સ્નેહરશ્મિ, કાણુકિયા, રમણ વકીલ, ઇન્દુલાલ ગાંધી, ભાનુશંકર વ્યાસ, ડોલક, પારાશર્ય, મકૂભાઈ પારેખ, મકુભાઈ પાઠક, રમણિક અરાલવાળા, પતીલ, મુરલી ઠાકુર, નંદકુમાર પાઠક, રતુભાઈ દેસાઈ વગેરે લેખકોનાં કાવ્યો અવશ્ય જોવાં જોઈએ તેમાંથી કોઈ કોઈના સંગ્રહ પ્રગટ થયા છે અને કોઈ કોઈ તો હજી માસિકો દ્વારા જ પ્રકાશન-સંતોષ માની રહ્યા છે

વર્તમાન કાળમાં કાવ્ય સંબંધી પ્રવૃત્તિ કાંઈક ઠીક આશાજનક છે; પરંતુ ઇતર સાહિત્ય તરફના વલણમાં જુસ્સો કે સત્ત્વ હજી સુધી તો નજરે પડતાં નથી

નવલિકા અને નવલકથામાં માત્ર પન્નાલાલ પટેલ ધ્યાન ખેંચે તેવા ગુણો ધરાવતા જણાય છે વાર્તાઓના ઉઠાવમાં, તેના વિકાસમાં અને પરિણામમાં કાંઈક નવીનતા બતાવી શક્યા છે; એટલું જ નહિ, પણ ભાષાનો મરોડ, લખાણની ધાટી અને વર્ણનની પદ્ધતિમાં જૂની પ્રણાલિકાથી જુદા પડતા જણાઈ આવે છે—અને એ જુદા પડવાનો પ્રકાર મનગમતો અને રસપોષક છે કલ્પનામાં ઉચ્ચ પ્રતિભાદર્શક વિહાર નથી સાહિત્યની દૃષ્ટિએ સત્ત્વભરી આદર્શ નથી અને તેજસ્વી બુદ્ધિના ચમકારાથી ઝળાંઝળાં થઈ રહેતો પ્રકાશ નથી; એટલે પન્નાલાલની કૃતિ ખૂબ આશાવાદી રાખે છતાં, ઉચ્ચ સાહિત્યમાં સ્થાન ભાગ્યે જ પામે; છતાં મુનશી, રમણલાલ અને મેઘાણી પછી કાંઈક આશાકિરણનાં દર્શન પન્નાલાલ પટેલમાં થાય છે એમ તો લાગે છે

ગુજરાતી સાહિત્યના સેવકો અને શોખીનો સાધારણ રીતે સંકુચિત ક્ષેત્રમાં જ રમી રહેનારા છે નવલકથા, નવલિકા અને કાવ્ય ઉપરાંત બીજી પ્રવૃત્તિ તરફ પ્રયાણ કરનારા બહુ જ થોડા

છે નાટક માટે તો કોઈ પણ પ્રકારની યોગ્યતા હજી દેખાઈ નથી. ભાષાશાસ્ત્ર, ઈતિહાસ, ભૂગોળ, જીવનચરિત્ર, પ્રવાસ વગેરે અનેક શાખાઓમાંથી કોઈ પણ શાખા તરફ જબરું આકર્ષણ તો કોઈનું જ દેખાતું નથી નવલરામકૃત 'અંગ્રેજ લોકનો ઈતિહાસ' કે કાલેલકરકૃત 'પૂર્વરંગ,' 'પ્લુટાર્કનાં જીવનચરિત્ર,' કે 'ગ્રામ કળ પરિક્રમ' અને 'હિમાલયનો પ્રવાસ,' નરસિંહરાવનાં ચરિત્રોમાં અપાયેલાં અને છપાયેલાં 'વિલ્સન ફાઈલોલૉજિકલ લેક્ચર્સ'–જેમાંના એક ભાગનું ભાષાંતર સદ્ભાગ્યે 'ફારબસ સભા'એ છપાવી, સસ્તી કિંમતે વેચવાનું ઠરાવ્યું છે–કે 'ગાંધીજીની આત્મકથા' કે કાન્તિલાલ પંડ્યાનું 'શ્રીયુત ગોવર્ધનરામ' આમ છૂટક છૂટક ભૂજભૂજ કૃતિઓ જ ગણી શકાય તેવું છે છંદશાસ્ત્ર, અલંકારશાસ્ત્ર કે શુદ્ધ સાહિત્યની ચર્ચા તો અહીંતહીં છૂટક લેખ તરીકે રમણભાઈ કે નરસિંહરાવે કરેલી હતી, તેટલી જ જમે બાજુમાં રહેણાય તેમ છે કેશવલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવના તથા આનંદશંકર બાપુભાઈના આ વિષયના લખાણો હવે પુસ્તકાકારે પ્રગટ કરવામાં આવ્યાં છે, એ જ માત્ર અપવાદરૂપે છે સમાલોચન અને સાહિત્યચર્ચા સબંધી પુસ્તકો હમણાંહમણાં ઠીક પ્રકાશમાં આવ્યાં છે રામનારાયણ પાઠક, વિષ્ણુપ્રસાદ ત્રિવેદી, વિજયરાય વૈદ્ય, નવલરામ જગન્નાથ, વિશ્વનાથ મગનલાલ, રામચંદ્ર શુકલ, રમણલાલ દેસાઈ, મોહનલાલ પાર્વતીશંકર દવે વગેરેનાં પ્રકાશનોનો આ જાતનો સાહિત્યફાલ ઠીકઠીક આશાભર્યો છે એમ માનવા પ્રેરે છે–જો કે તે બધા સાથે લઈ વિચારીએ તોપણ વૈવિધ્ય કે વિશાળતા, ગુણગૌરવ કે પ્રેરણાસૌષ્ઠવમાં સંતોષ અપાવે કે ગુજરાતી સાહિત્યને અન્ય ભાષાના મુકાબલામાં ઊંચી પ્રતિષ્ઠા અપાવે એવું તો હજી થોડું જ છે; છતાં પણ આ ક્ષેત્રો તદ્દન પદવીવિનાનાં નથી રહ્યાં એટલું સદ્ભાગ્ય છે ઉપર ઇશારો કર્યો છે તેમ છંદશાસ્ત્ર, અલંકારશાસ્ત્ર, વ્યાકરણશાસ્ત્ર, વ્યુત્પત્તિશાસ્ત્ર, ભાષાશાસ્ત્ર વગેરે વિષયો તો તદ્દન અસ્પૃષ્ટ જ રહ્યા છે, એ ગુજરાતને શરમાવનારી હકીકત

છે નર્મદાશંકર કવિના 'કોશ અને 'કથાકોશ' પછી તે જાતની પ્રવૃત્તિ કોઈએ સેવી જ નથી 'ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી'એ 'પૌરાણિક કથાકોશ' તૈયાર કરાવ્યો છે અને 'શબ્દકોશ' માટે થોડી પ્રવૃત્તિ કરી છે; પરંતુ તે સંસ્થાની પ્રકાશન-પદ્ધતિ એવી છે, કે તેનો લાભ સામાન્ય જનતા ઉઠાવી શકતી નથી તે સંસ્થાનાં આ પ્રકાશનોની ગુજરાતની જનતામાં ભાગ્યે જ કશી માહિતી હશે લલ્લુભાઈ પટેલ અને ભાનુસુખરામ નિર્ગુણરામ મહેતા જેવાએ કાંઈક પ્રયાસ કર્યા છે; પરંતુ શુદ્ધિ, સંશોધન અને ચોકસાઈમાં એ પ્રયાસો એટલા શિથિલ, ઉન્માર્ગગામી અટકળિયા અને ગડબડિયા છે, કે ખોટ પૂરવાનું કામ કરતાં હોવા છતાં તેને સત્કારી કે સ્વીકારી શકાય તેવા નથી; એટલે જુવાન કાર્યકરો અને સાહિત્ય-સેવકો માટે હજી તો મબલખ ક્ષેત્રો તદ્દન અણખેડાયેલાં પડ્યાં છે 'જોડણીકોશ' એ એક જ સુંદર અપવાદ છે કાવ્ય નવલકથા અને નવલિકા સંબંધે, અને હાલહાલમાં સમાલોચના અને સાહિત્યચર્ચા સંબંધે ઠીકઠીક પ્રવૃત્તિ થાય છે, એમ કહેવાની સાથે જ એમ પણ કહેવાની ફરજ પડે છે, કે વર્તમાન સ્થિતિથી સંતોષ માની બેસી રહેવાનું આપણને પાલવે તેમ નથી કાવ્ય, નવલકથા અને નવલિકામાં પણ નરસિંહ-મીરાંની સ્વાભાવિક ઉચ્ચતા, પ્રેમાનંદ-શામળની મનગમતી સરળતા, અખા-ધીરા-ભોજાની ચોકળતા હૃદયની ઊર્મિઓના ઊભરા, દયારામ-નર્મદ-દલપતની ચિલ્લીગીથી વધી રહેલો કાવ્યબોધ, કે ગોવર્ધનરામ-ન્હાનાલાલના ઊંચા આદર્શ, પ્રસાદપૂર્ણ સ્વર્ગવિહારી કલ્પના, અને વિશુદ્ધિ અને વિકાસ માટેના આગ્રહ આ બધાને પ્રતિબિંબિત કરે તેવું તો હજી થોડું જ સરજાયું છે કાવ્યમાં મહાકાવ્ય કે બૃહત્કાવ્ય તરફ તો કાંઈ જ પ્રવૃત્તિ નથી માત્ર ઊર્મિકાવ્યો, ગીતકાવ્યો અને રાસકાવ્યોમાં જ કાંઈક ઉચ્ચતાએ પહોંચી શકાયું છે નવલકથામાં તો 'સરસ્વતીચંદ્ર'ની સાથે મૂકાય તેવી એકે કૃતિ હજી આપણને મળી નથી નવલકથામાં કળાવિધાન, કે પ્રસંગયોજના કે

સવાદ્દ-સૌદર્ય પર ગમે તેટલો ભાર મૂકવામા આવે; તોપણ જે નવલકથા જીવનના આદર્શને ઊચે લઈ જનારી, શુદ્ધિ અર્પનારી, પવિત્ર બનાવનારી નથી, તે ગમે તેવી સુદર હોય, તોપણ ઊતરતા દરજ્જાની જ લેખાવી જોઈએ; અને નવલિકા તો નવલકથાનુ એક બતનુ લઘુ રૂપ જ હોઈ, તે પણ ઉત્તમ તો ત્યારે જ કહેવાય, કે જ્યારે તે માનવજીવનની ઉચ્ચતાને આદર્શ બનાવે અને સસારી માયાજાળમાંથી ઊચે લઈ જઈ સ્વર્ગીય વિહારોનો આનદ આપે આવા ઉચ્ચ અને પવિત્ર આદર્શ કે આશય વિનાનુ સાહિત્ય ગમે તેટલું આનદ આપનારુ હોય, તોપણ ઊતરતી પંક્તિનુ જ ગણાવું જોઈએ ગુજરાતના જુવાન સાહિત્ય-સેવકો કળાની ખાતર કળા, કે વાસ્તવિક વર્ણન અને અવાસ્તવિક વાસ્તવવાદના મિથ્યા મોહમાં ન ફસાય, તેમની સત્યદૃષ્ટિ જૂએ અને સાચા સાહિત્ય તરફ તેમની પ્રવૃત્તિ થાય, એવો વર્તમાન સ્થિતિમાં શુભ પલટો આવે, એવો સઞીન વિકાસ થાય અને તેને પરિણામે ગુજરાતી સાહિત્ય ખૂબ ઊચી કક્ષાએ પહોચે એવુ કરવા દરેક ગુજરાતી સાહિત્ય-સેવકે મથવુ જોઈએ

ઈ સ. ૧૯૪૬ની આવૃત્તિ વખતે વધારાની નોંધ

શ્રી. ન્હાનાલાલે પોતાની જીવનકથા સમેટી અમર શાંતિમા વાસ કર્યો, ત્યાંસુધી સાહિત્યસેવા ચાલુ જ રાખી હતી છેલ્લું પ્રકાશન 'દ્વારકાપ્રલય' શ્રીકૃષ્ણના દેહોત્સર્ગ-સમયના પ્રસગો, આકર્ષક વર્ણન અને સુદર લખાવટથી રજૂ કરે છે તે પુસ્તક પહેલાં બહાર પડેલ 'જગતપ્રેરણા' નાટિકાના સ્વરૂપમાં ન્હાનાલાલનુ જીવન-ધ્યેય સમજાવતું હોય એવુ લાગે છે અધ પતન તરફ સરી જતા જગતને ઉત્સાહ અને ઊર્ધ્વગમન તરફ લઈ જવા પરાક્રમ નામના પાત્ર દ્વારા ચિતન કરી વિચારકોને ઊચી પ્રેરણા આપવા પ્રયત્ન થયેલ છે ન્હાનાલાલ સાધારણ રીતે જ્ઞાન અને ક્રિયામાં માર્ગદર્શન કરાવ્યા કરતા, ઇચ્છાઓ અને અભિલાષાઓના ઉડ્ડયનો તરફ વધારે વેગવાન ગતિ કરતા હોય એવુ

લાગે છે લગભગ પ્રત્યેક વર્ષે લેખ ઉપર લેખ આપ્યે જઈ પોતાના ધ્યેયને જગત આગળ રજૂ કરે અને એ ધ્યેય માટે પ્રેરણાની સતત ધારા વરસાવ્યા જ કરે છે ન્હાનાલાલે જાણે પ્રેરણાની પરબ જ માંડી હોય, એમ 'જગતપ્રેરણા' એ નામથી પણ ફલિત થાય છે આવા લેખકના અસ્ત થવાથી ગુજરાતમાંથી કેમ જાણે સાહિત્યના રવિ–શશી આથમી જતા હોય એવું લાગી આવે છે અનેક નાના મોટા તારાઓથી આપણું ગગનમંડળ માર્ગદર્શન અને અખંડ ચમત્કારથી બિનસીબ તો રહ્યું જ નથી વળી નજીકના ભવિષ્યમાં રાત્રિ પૂરી થઈ નવીન દિવસનું પ્રભાત ઊઘડશે અને સૂર્યોદય પણ થશે જ

બે–ત્રણ વર્ષોના ગાળામાં સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં જુદીજુદી જાતનું કામ તો થયા જ કર્યું છે શ્રી ઉમાશંકર જોશી તરફથી 'અખો–એક અધ્યયન' અને 'પ્રાચીના' નામનો કાવ્યસંગ્રહ ગુજરાતને મળેલ છે મનસુખલાલ ઝવેરીએ અન્યત્ર પ્રગટ થએલા અવલોકનોને 'થોડાં વિવેચન' એ નામથી પ્રથસ્થ કર્યા છે વિશ્વનાથે 'નિકષરેખા', વિજયરાય વૈદ્યે 'સાહિત્યના ઈતિહાસની રૂપરેખા' તથા અનંતરાય રાવળે 'સાહિત્યવિહાર' એમ પુસ્તકો લખી, પહેલાએ વિવેચનમાં અને બીજા બેએ સાહિત્યના ઈતિહાસની માહિતીમાં સારો વધારો કર્યો છે

મુરલી ઠાકુર, ઉમેદભાઈ મણિયાર, ચુનીલાલ મડિયા, રમણલાલ સોની અને અન્ય લેખકો વાર્તાઓ આપી રહ્યા છે નવલિકાના આદ્ય લેખક તરીકે કીર્તિ પામેલા ધૂમકેતુ નવલકથા લખી ગુજરાતની સેવામાં અને પોતાની કીર્તિમાં વધારો કરી રહ્યા છે 'ચૌલાદેવી,' 'રાજસંન્યાસી,' 'કર્ણાવતી,' 'રાજકથા, 'જયસિંહ' વગેરે નવલકથાઓ આપણા નવલકથા–સંગ્રહને ઠીક સમૃદ્ધ કરી રહી છે પન્નાલાલ પટેલે પણ 'જીવન નવલકથાથી લેખધારા ચાલુ રાખી જણાય છે આવાઆવા અનેક પ્રયત્નો થાય છે અને આશા રાખીએ કે ભવિષ્યમાં આ પ્રગતિ વધારે તેજસ્વી અને વધારે પ્રકાશવતી થતી જશે

ટિપ્પણ

પાનું ૧૧ દશમ સ્કંધના ૧૬મા અધ્યાયમાં ૩૦મા પદમાં નીચે પ્રમાણે નામ આવે છે

હેતે ઉપની માહરે અભિલાખા,
ભાખું નામદમણ ગુજરાતી ભાખા.

પાનું ૧૬ ફારબસ સભાએ 'હારમાળા છપાવી છે, તેમાં જે જોડણી હાથપ્રતમાં હતી, તે જ રાખવામાં આવી છે

પાનું ૧૬ ભાલણના જીવન પર રામલાલ ચુનીલાલ મોદીએ લખેલ પુસ્તક 'સયાજી સાહિત્યમાળા માં પ્રગટ થયું છે

પાનું ૧૮ ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી તરફથી 'પ્રાચીન ગુર્જર કાવ્યો' એ નામે કેટલાંક કાવ્યોનો સંગ્રહ બહાર પડ્યો છે તેમાં હાથપ્રતની ભાષા રાખવામાં આવી છે કર્મણમંત્રીનું–'સીતાહરણ', શ્રીધરનો–'રણમલ્લ છંદ વગેરે કાવ્યો તેમાં છપાયાં છે

પાનું ૨૩ નરસિંહ મહેતાનાં કાવ્યો 'બૃહત્ કાવ્યદોહન ના ભાગોમાં છપાયાં છે ગુજરાતી પ્રેસ તરફથી નરસિંહ મહેતાનાં કાવ્યોનો જુદો સંગ્રહ પણ બહાર પડ્યો છે

પાનું ૨૩ મીરાંબાઈનાં કાવ્યો 'બૃહત્ કાવ્યદોહન ના કોઈ કોઈ ભાગમાં છપાયાં છે બૃ કા. દો. ના સાતમા ભાગમાં ઘણાં કાવ્યો છપાયાં છે ભજનસંગ્રહના જુદાજુદાં પુસ્તકોમાં પણ મીરાંબાઈનાં ભજનો મળી આવે છે

નાકરની કૃતિઓમાંથી કેટલીક 'બૃહત્ કાવ્યદોહન ના આઠમા ભાગમાં છે અને એકાદ બે મુંબઈ ફારબસ સભાએ પ્રગટ કરી છે નાકરનું જીવન બૃ કા. દો. ના આઠમા ભાગમાં છે ભાલણનો દશમ સ્કંધ જુદો છપાયો છે તેના કેટલાક કાવ્યો પ્રાચીન કાવ્યમાળામાં છપાયાં છે

પાનું ૨૪ માંડણ બંધારાની 'પ્રબોધબત્રીશી' મુંબઈ ફારબસ સભાએ પ્રગટ કરી છે

પાનું ૨૬ અખાના જીવન વિષે નર્મદાશંકર દેવશંકર મહેતાનો લેખ સારામાં સારો છે ગુ. વ. સો. તરફથી અખાકૃત કવિતાના પુસ્તકમાં તે લેખ છપાયો છે ગુ. વ. સો. તરફથી બહાર પડેલ ઉમાશંકર જોષીનો લખેલો નિબંધ-'અખો—એક અધ્યયન' અખાના અભ્યાસીએ ખાસ જોઈ જવો જોઈએ.

પાનું ૨૯ પ્રેમાનંદનાં ત્રણે નાટકો વડોદરા રાજ્ય તરફથી છપાયેલા 'પ્રાચીન કાવ્યમાળા'માં છપાયાં છે 'રોષદર્શિકા'ની બીજી આવૃત્તિ વડોદરાના પ્રકાશક એમ. સી. કોઠારીની કંપનીએ છપાવી છે

પાનું ૩૬ દયારામનું જીવન ડભોઈવાળા નારણદાસ શાહે પ્રગટ કર્યું છે ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠીએ 'દયારામનો અક્ષરદેહ' લખી દયારામના જીવનને સમજવા પ્રયત્ન કર્યો છે દયારામના આંતરજીવન વિષે મહત્ત્વનો અભ્યાસ જોશાભાઈ એ. શાહ તરફથી પ્રગટ કરવામાં આવેલ છે

મીરાંની સ્ફુટ કૃતિઓ વડોદરાવાળી પ્રાચીન કાવ્યમાળામાં પ્રગટ થયેલ છે 'બૃહત્ કાવ્યદોહન'ના પાંચમા ભાગમાં થોડી કૃતિઓ છપાઈ છે

પાનું ૬૫. મણિશંકર રત્નજી ભટ્ટનાં કાવ્યોનો સંગ્રહ 'પૂર્વાલાપ'

પાનું ૭૧ બોટાદકરનાં પુસ્તકો—કલ્લોલિની, નિર્ઝરિણી, સ્રોતસ્વિની, શૈવલિની, રાસતરંગિણી લલિતનાં પુસ્તકો—લલિતનાં કાવ્યો, લલિતનાં બીજાં કાવ્યો, વડોદરાને વાસે.

પાનું ૭૩ કેશવ હ. શેઠના કાવ્યસંગ્રહો—સ્નેહગીતાવલિ, અંજલિ રાસમંજરી, કેસરિયાં, રાસ વગેરે

ત્રિભુવન ગૌરીશંકર વ્યાસનાં—નાના ગીતો, નવી મરમાળગી, નવાં બાળગીતો.

પાનું ૭૫ રત્નલક્ષ્મી અને મુદ્રા અને કુલીનના લેખક જહાંગીરશાહ અરદેશર તાલયારખાન રાણકદેવી—લેખક અનંતપ્રસાદ ત્રિકમલાલ વૈષ્ણવ
સધરા જેસંગ અને વનરાજ ચાવડો—લેખક મહીપતરામ રૂપરામ
કાઠિયાવાડની જૂની વાતો—લેખક હરગોવિંદ પ્રેમશંકર.

પાનું ૭૭ મોહિની—લેખક રામમોહનરાય જશવંતરાય દેશાઈ રામમોહનરાયે એક બીજી નવલકથા 'બાલા' પણ લખી છે
હિંદ અને બ્રિટાનિયા—લેખક ઇચ્છારામ સૂર્યરામ દેસાઈ
ઔરંગઝેબ અને રાજપૂતો—લેખક કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરી. આ બંને ભાષાંતર છે—પહેલું અંગ્રેજીમાંથી, બીજું બંગાળીમાંથી.
'મેવાડની જાહોજલાલી'—લેખક વિઠ્ઠલદાસ ધનજીભાઈ
ઝાંસીની રાણી—લેખક મણિલાલ છબારામ ભટ્ટ 'અઢારમી સદીનું હિંદુસ્તાન પ્રકાશક—ગુજરાતી પ્રેસ.

પાનું ૮૨ વેરની વસુલાત, પાટણની પ્રભુતા, ગુજરાતનો નાથ, રાજાધિરાજ, સ્વપ્નદ્રષ્ટા, જય સોમનાથ—મુનશીની આ નવલકથાઓ ખાસ અધ્યયનયોગ્ય છે

પાનું ૮૯. 'સમાલોચક' પહેલાં ત્રૈમાસિક અને પછી માસિક પત્ર હતું.

પાનું ૯૨ ગુલાબદાસ બ્રોકરની વાર્તાઓ—(૧) 'લતા અને બીજી વાતો,' (૨) 'વસુંધરા અને બીજી વાતો' ડૉ. પ્રાણજીવનદાસ મહેતા—'ઓપરેશન કેસ અને બીજી વાતો

પાનું ૧૦૧ નર્મદાશંકરનાં નાટકો સાર શાકુંતલ, દ્રૌપદીદર્શન રામજાનકી-દર્શન, બાળકૃષ્ણવિજય, કૃષ્ણાકુમારી.

પાનું ૧૦૮ 'હરિજનબંધુ' સાપ્તાહિકમાં ગાંધીજીના અંગ્રેજી સાપ્તાહિક 'હરિજન'માંના લેખોનું ભાષાંતર છે કોઈ કોઈ સ્વતંત્ર લેખો પણ છે 'નવજીવન'ની પેઠે તે પણ ખૂબ વંચાય છે

પાનું ૧૧૨ નૃસિંહપ્રસાદ કાળિદાસ ભટ્ટનાં 'મહાભારતનાં પાત્રો' અને વાલજી ગોવિંદજી દેશાઈના 'કથાકુસુમાંજલિ' અને 'રામકથા' એ પુસ્તકો પ્રારંભિકના વાચકોએ ખાસ જોઈ જવા જેવાં છે

પાનું ૧૧૩ ચંદ્રભાઈ ભટ્ટનાં–માનવીનું ઘર, માટીના માનવ, ચિંતનની વેદી પર, માનવવિજ્ઞાનનો દૃષ્ટિકોણ વગેરે પુસ્તકો સમાજની ઉત્પત્તિથી વિસ્તારથી સ્થિતિ સમજાવવાના પ્રયત્નો છે ધનવંત ઓઝાનાં ગુલામીની શૃંખલા અને વૈજ્ઞાનિક સમાજવાદ, એ બે પુસ્તકોએ આધુનિક રાજ્યબંધારણની અને સમાજવાદનાં મૂળ તત્ત્વોની માહિતી સારી આપી છે

પાનું ૧૧૪ ચંદ્રવદન મહેતાના કાવ્યસંગ્રહ–ઇલાકાવ્યો અને રતન
નાટકો–આગગાડી, નાગા બાવા, અખો વગેરે
પૂજાલાલનો કાવ્યસંગ્રહ– પારિજાત
હરિહર ભટ્ટ ,, 'હૃદયરંગ
લીલાવતી મુનશી–રેખાચિત્રો, જીવનમાંથી જડેલી, કત
લેખો હંસા મહેતા–ત્રણ નાટકો, હેમલેટનું ભાષાંતર.
જયમન પાઠકજીકૃત કાવ્યસંગ્રહ–'વેણુગાથા

પાનું ૧૧૮ સ્નેહરશ્મિ–કાવ્યસંગ્રહ–અર્ઘ્ય, તૂટેલા તાર તથા સ્વર્ગ અને પૃથ્વી એ વાર્તાસંગ્રહ
ભાનુશંકર વ્યાસ–'કેદી' કાવ્યસંગ્રહ
કાબુરિયા–દીપશિખા.
રમણ વકીલ–પ્રણયકાવ્યો, ચિત્રલેખા.
કોલક–સાધ્યગીત.
ઇંદુલાલ ગાંધી–ખંડિત મૂર્તિઓ.
પારાશર્ય–સંહતિ.
પ્રહ્લાદ પારેખ–બારી બહાર
રમણિક અરાલવાળા–પ્રતીક્ષા.

ચુનુભાઈ દેસાઈ–જનની
યતિશ–પ્રભાતનર્મદા
નંદકુમાર પાઠક–સંવેદના.

પાનું ૧૧૯ રમણભાઈના લેખો 'કવિતા અને સાહિત્ય' નામના તથા નરસિંહરાવના 'મનોમુકુર' નામના સંગ્રહોમાં છે કેશવલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવ–સાહિત્ય અને વિવેચન.

આનંદશંકર બાપુભાઈ ધ્રુવ–કાવ્યતત્ત્વ–વિચાર, સાહિત્ય વિચાર.

રામનારાયણ વિશ્વનાથ પાઠક–કાવ્યની શક્તિ, સાહિત્ય વિમર્શ, અર્વાચીન કાવ્યસાહિત્યનાં વહેણો.

વિષ્ણુપ્રસાદ ત્રિવેદી–વિવેચના.

વિજયરાય વૈદ્ય–જૂઈ અને કેતકી, ગુજરાતી સાહિત્યની રૂપરેખા.

નવલરામ જગન્નાથ–કેટલાક વિવેચનો
વિશ્વનાથ મગનલાલ ભટ્ટ–વિવેચનમુકુર
રામચંદ્ર શુક્લ–૩ સાહિત્યનું મનન અને વિવેચન
મોહનલાલ પાર્વતીશંકર દવે–સાહિત્યકળા, કાવ્યકળા

નોંધ લેખકોની કૃતિઓની માહિતી માત્ર પિછાન પૂરતી–એકાદ બેની જ છે, સંપૂર્ણ નથી.

શુદ્ધિ: પાન ૧૪ની છઠ્ઠી લીટીમાં લક્ષ્ય ને બદલે લક્ષ અને
પાન ૧૨૦ લીટી ૨૨માં દિલ્હીનાથી ને બદલે દિલ્લીનાથી વાંચવું

ગ્રંથસૂચી

લેખકસૂચી

ગ્રંથાનુસચીપત્ર

શાસ્ત્રગ્રંથો—મૂળ તથા અનુવાદ

પુસ્તકનું નામ	પાન.	કિંમત.	પોસ્ટેજ
સર્વવેદાંત-સિદ્ધાંત-સારસંગ્રહ-શ્રીમત્ શંકરાચાર્ય	૨૨૪	૧-૪	૦-૩
બળવાન બનો!-કર્મનો શ્રેષ્ઠ ઉપદેશ (ગુજરાતી ભાષાંતર) શ્રી સાતવળેકરજીની ટીકા સાથે-(યજુર્વેદનો પહેલો અધ્યાય)	૧૧૨	૦-૮	૦-
એકાદશ સ્કંધ-મૂળ સહિત ગુજરાતી ભાષાંતર	૪૭૨	૧-૪	૦-
વિવેકચૂડામણિ-શંકરાચાર્ય-વિરચિત મૂળ સહિત ભાષાંતર	૧૬૦	૦-૧૨	૦-
જીવન્મુક્તિવિવેક-મુક્તિ માટે માર્ગદર્શન આપતો પ્રાચીન ગ્રંથ	૨૨૦	૧-૪	૦-
અષ્ટાવક્રગીતા-શ્લોકો તથા સરળ અર્થ	૭૨	૦-૮	-૧
મહાવાક્ય-રત્નાવલિ-સરળ અર્થ સાથે	૧૪૪	૦-૧૨	૦-
ઉપનિષદો એકાદશ-મૂળ શ્લોકો સાથે સરળ ભાષાંતર.	૪૫૨	૨-૮	૦-
બૃહદારણ્યક ને બીજા સો ઉપનિષદો-(છપાય છે સત્વર બહાર પડશે.)			
વિદુરનીતિ-મૂળ શ્લોક તથા સરળ ભાષાંતર	૧૬૮	૦-૧૨	૦-
મનુસ્મૃતિ-સરળ ભાષાંતર મૂળ શ્લોકો સહિત	૬૮૦	૩-૦	૦-
આર્યધર્મનીતિ અને ચાણક્યનીતિસાર-સરળ અર્થ સાથે ચૂંટેલા ધર્મનીતિના શ્લોકો	૨૦૮	૦-૮	૦-
વિષ્ણુ સહસ્રનામ-ભગવાન વિષ્ણુના હજાર નામો અર્થ સાથે	૧૨૮	૦-૪	૦-૧

શાસ્ત્રગ્રંથો—માત્ર અનુવાદ

યોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણ-વૈરાગ્ય મુમુક્ષ ઉત્પત્તિ સ્થિતિ ઉપશમ ને નિર્વાણ-આ ૭ પ્રકરણો-ચાર હજાર ગ્રંથો	૧૬ ૮	૧૨-૦	૮-
લઘુ યોગવાસિષ્ઠ-બૃહદ્ યોગવાસિષ્ઠના સારરૂપ ઉપયોગી ગ્રંથ	૫૫૪	૨-૮	૦-
વિચાર સાગર-વેદાંતના દોહન-સારરૂપ તત્વજ્ઞાનનું પુસ્તક	૪૩૨	૨-૮	૦-
શ્રીમદ્ ભાગવત-એક ગ્રંથમાં ભાષાંતર નવી ૧૧મી આવૃત્તિ	૧૨૪૦	૮-૦	૧-
" -ભાગ ૨ જો (૮મી આવૃત્તિ) છૂટક મળશે	૧૬૭	૩-૦	૦-૧
ભગવતી (દેવી) ભાગવત-સરળ ભાષાંતર મોટા અક્ષરોમાં	૬૨૮	૬-૦	૦-૧

મહાભારતનું શાંતિપર્વ રાજધર્મ આપદ્ધર્મ અને મોક્ષધર્મ
ચાર વર્ણ તથા આશ્રમના સારા ધર્મો વગેરે ... ૭-૮ ૦-૧૪

મહાભારત—દળદાર ૭ ગ્રંથોમાં રૂ. ૪૫)

'જેણે મહાભારત વાંચ્યું નથી, તેનું ભારતવાસી હોવું વ્યર્થ છે'

૧—આદિ ને સભાપર્વ	૬—શાંતિપર્વ	
૨—વન ને વિરાટપર્વ	૭ અનુશાસન, આશ્વમેધિક	ટપાલ
૩—ઉદ્યોગ ને ભીષ્મપર્વ	આશ્રમવાસિક મૌસલ	ખર્ચ
૪—દ્રોણપર્વ	મહાપ્રાસ્થાનિક અને	રૂ ૬)
૫—કર્ણ શલ્ય સૌપ્તિક ને સ્ત્રીપર્વ	સ્વર્ગારોહણપર્વ	

આવા મોટા અક્ષરે — ક્રાઉન ૧૦ : કુલ પાન ૫૨૦૮ : પાકાં પૂઠાં : ૨૭ ચિત્રો નાખ્યાં

અન્ય ધાર્મિક ગ્રંથો

આત્મસાક્ષાત્કારની કસોટી—પ્રો. બાળા નરીનાભિ... (ત્રણ ભાગ)	૧	૮	०—०
ધમ્મપદ—પં. ધર્મદાસ ... ની ટીકા ... તથા અનુવાદ સાથે ૧૨૨	૧		० ૨
દત્ત—પન્શુમ અથવા આત્મહિત નયોગ—ભગવાન દત્તાત્રેય પ્રણીત ત્રિપુરારહસ્ય જ્ઞાનખંડ ... વિસ્તૃત વિવરણ સાથે	૩૮૮	૧—०	० ૪
આત્મરામાયણ—રામાયણના પાત્રોના ... વર્તમાન સમયમાં ... વિષયનું સરલ પુસ્તક	૧૨૦	० १२	० २
પરમાત્માની પ્રાપ્તિ—... વાનપ્રસ્થે ...	૨૧૪	૧—	०—૪
મોક્ષમાળા—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી ...	૧૮૦	૧	०
પરમ સુખી થવાના ઉપાય—...	૩૧	०	० ૮
અનુભવ જીવનનું રહસ્ય—મહાપુરુષોના ...	૧૧૮	૧ ०	० ૮
ગીતા અને નરસિંહ (... વિવેચન) ...	૧૦૪	० १२	० ०
વિવેકાનંદ ...	૨૯૪	० ०	૪
સ્વરૂપ વિચાર—...	૧૦૪	० १०	० २
... કથામૃત— ...	૯००	५—०	०—३

તુકારામગાથા—એ ગ્રંથમાં ભક્તિ જ્ઞાન અને વૈરાગ્ય-પ્રેરક
૪૧૪૧ મરાઠી અભંગોનું સરળ ભાષાંતર ૧૮૪૦ ૬–૦ ૦–૧૫

દાસબોધ—ભક્તિનિરૂપણ, જન્મ, જ્ઞાનિરૂપણ, નવ પ્રકારની
ભક્તિ બ્રહ્મનિરૂપણ પિંડ અને બ્રહ્માંડ સારાસાર વિચાર
ઇત્યાદિ અનેક પ્રકારના સમર્થ રામદાસના ઉપદેશો ૬૪૮ ૨–૮ ૦–૬

સ્વામી રામતીર્થના સદુપદેશો—આત્મકૃપા બ્રહ્મચર્ય
રાષ્ટ્રીયધર્મ આત્મસાક્ષાત્કારનો વિધિ પ્રારબ્ધ નહિ પણ
પુરુષાર્થ મૃત્યુ રહસ્ય આનંદ જીવતો કોણ છે?
ઇત્યાદિ બાબતો સમજાવતાં
વ્યાખ્યાનો ઇત્યાદિ—(ગ્રંથ ૧લા રૂપે) આવૃત્તિ ૫મી ૫૬૪ ૨–૮ ૦–૬
સદુપદેશો ઇત્યાદિ—(ગ્રંથ ૩જા રૂપે) ૫૨૦ ૨–૮ ૦–૫

સ્વામી વિવેકાનંદના ઉપદેશો—ધર્મ એટલે શું? ભક્તિનું ખરું
સ્વરૂપ વેદાંતનું કાર્ય ભારતનું ભવિષ્ય આપણું કર્તવ્ય
પુનર્જન્મ ભક્તિયોગ મૂર્તિપૂજા પ્રભુપ્રેરિત વાતો પત્રો ઇ
સદુપદેશો—આવૃત્તિ ૨જી (ભાગ ૪–૬ રૂપે) ૬૦૦ ૨–૪ ૦–૬
ભક્તિયોગ—આવૃત્તિ ૨જી (ભાગ ૮મા રૂપે) ૩૮૪ ૧–૮ ૦–૪
પાતંજલયોગ અને જ્ઞાનયોગ—(ભાગ ૧૦–૧૧મા રૂપે) ૫૬૦ ૨–૦ ૦–૫

પાતંજલ યોગસૂત્ર—ભગવાન પતંજલિના યોગસૂત્રો અર્થ
તથા સ્વામી વિવેકાનંદના વિવેચન સાથે .. ૧૯૨ ૧–૦ ૦–૩

જ્ઞાનયોગ—આત્મા વ્યાવહારિક વેદાંત કલ્યાણનો પંથ યાજ્ઞ
વલ્ક્ય અને મૈત્રેયી ઉપર વિવેકાનંદે આપેલાં વ્યાખ્યાનો ૨૩૬ ૦–૧૨ ૦–૨

રાજયોગ—સાધન પ્રાણ, પ્રાણનું આધ્યાત્મિક રૂપ પ્રાણનો
સંયમ પ્રત્યાહાર ધારણા ધ્યાન સમાધિ ઇત્યાદિ
(સ્વામી વિવેકાનંદજીએ કરેલી ટીકા સાથે) ૨૩૬ ૦–૧૨ ૦–૨

આખ્યાનમાળા—ગ્રંથ ૧લો—સ્વર્ગસ્થ અનંતપ્રસાદકૃત ધ્રુવ
અંબરીષ રાજર્ષિ, નરસિંહ મીરાંબાઈ ઇત્યાદિના ૧૬ આખ્યાનો ૭૮ ૩– ૦–૭

આખ્યાનમાળા—ગ્રંથ ૨જો—સ્વર્ગસ્થ અનંતપ્રસાદકૃત કુંવર
બાઈનું મામેરું નામદેવ તુકારામ ને વિઠોબા ભીષ્મ
પિતામહ ઇત્યાદિ ૨૪ આખ્યાનો ૭૨૦ ૩–૦ ૦–૬

વૈદિક વિનય—ખં. ૧–૨–૩ નાનિકા સ્વાધ્યાય માટે ચૂંટેલા
૩૬૦ વેદમંત્રો ભાષાંતર-વિવરણ સહિત ૮૪૦ ૩–૧૨ ૦–૮

ઉપદેશસારસંગ્રહ—ઋષિવર તિરુવલ્લુવરના વેદતુલ્ય ઉપદેશો ૩૮૪ ૧–૮ ૦–૪

સુબોધરત્નાકર—ધર્મનીતિબોધક ૧૦૫ ટૂંકાં દૃષ્ટાંતો ૩૦૦ ૧–૮ ૦–૪

સ્વ૦ પઢિયારકૃત પુસ્તકો

સ્વર્ગનુ વિમાન–ભક્તિનો મહિમા સમજાવનારા ૨૧ દાખલા ૩૩૨ ૨-૦ ૦-૪
સ્વર્ગની કૂંચી–સદ્ગત નરરત્નો સીખવનારું આપણાપણ પુસ્તક ૩૩૨ ૨-૦ ૦-૪
સ્વર્ગનો ખજાનો–ભક્તિમાર્ગની ચીજ મીઠી વાતો સાથે ૩૧૨ ૨-૦ ૦ ૪
સ્વર્ગનો પ્રકાશ–જ્ઞાન અને પરમાર્થનો સંગમ તથા
    માનવ કલ્યાણની અમૂલ્ય બાવન વાતો ૩૩૬ ૨-૦ ૦-૪
સ્વર્ગની જિંદગી–૬ નાના મનોરથોને માટે માર્ગદર્શક ૩૦૦ ૨-૦ ૦-૪
સ્વર્ગનો આનંદ–ભક્તિ ને તેના પ્રસંગોની સમજ આપતુ પુસ્તક ૩૧૦ ૨-૦ ૦-૪
સ્વર્ગની સીડી–મોક્ષમાર્ગ પ્રાપ્ત કરવાના ૧૨ પગથિયા ૩૬૦ ૨ ૦ ૦-૪
સ્વર્ગની સડક–સ્વર્ગનો દોર ને સરળ રસ્તો બતાવતું પુસ્તક ૪૧૮ ૨-૦ ૦-૬
સંસારમા સ્વર્ગ–સંસારને સ્વર્ગરૂપ બનાવવા આ પુસ્તક વાંચો ૩૮૮ ૨-૦ ૦-૪
નાનુ સ્વર્ગ–ભક્તિ ને જ્ઞાનવિષયક સાદી વાતો દાખલા સાથ ૪૪૨ ૨-૦ ૦-૫

રામાયણ

ગિરધરકૃત રામાયણ–કવિ ગિરધરલાલની હસ્તપ્રત ૩ રંગી ૯૬૨ ૪– ૧૦
આનંદ રામાયણ–મુ આનંદ દાદા–ભાષાંતર ગુજરાતી લિપિ
    અને ભાષાંતર ગુજરાતીમા ૩ ચિત્રો સાથે ૧૪૦૦ ૯-૦ ૧-૮
તુલસીકૃત રામાયણ–ગુજરાતી લિપિમાં ૩૬ ચિત્રો સાથે ૧૪૩૨ ૯– ૧-૫
" " ભાગ બીજો–આવૃત્તિ છઠ્ઠી ૬૪૦ ૨ ૦ ૧૧
વાલ્મીકિ રામાયણ–નવી આવૃત્તિ સત્વર છપાય
    , " –બાલ કાંડ (આવૃત્તિ ૩૯) છપાય સાથે ૩૬૮ ૩-૦ ૦ ૧૨

ભગવદ્ગીતા

પુરુષાર્થ બોધિની ગીતા–(મહાત્માગાંધી) મંત્રોનો પદચ્છેદ
    અર્થ અને પંડિત શ્રીપાદ દામોદરની વિસ્તૃત ટીકા સાથે ૧૧૩૮ ૧૧–૦ ૧-૨
જ્ઞાનમય ગીતા–ગીતાના મૂળ શ્લોકો ગુજરાતી અનુવાદ ૩૬૮ ૧-૪ ૦-૪
, " ગુજરાતી લિપિમા ગીતાના શ્લોકો પદચ્છેદ
    તથા અન્વય સાથ " ૩૬૮ ૧-૪ ૦-૪
શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા–મોટા અક્ષર. ગુજરાતી ભાષાંતર સહિત ૨૬૮ ૦-૧૨ ૦ ૩
શ્રી જ્ઞાનેશ્વરી ભગવદ્ગીતા–જ્ઞાનેશ્વર મહારાજ રચિત
    ભાવાર્થદીપિકા નામની સરળ ને ભાવવાહી
    ટીકાનો ગુજરાતી ટીકા આવૃત્તિ ૭ આવૃત્તિ ૩જી ૮૮૮ ૪ ૦ ૧-૮
શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા–મૂળ શ્લોકો ને ગુજરાતી અનુવાદ
    વાળી ગીતા ૨૬ ગ્રામ ની સોનેરી પૂંઠાવાળી ૪૮૦ ૦-૮ ૦-૩

મૂળ મૂળ ભગવદ્‌ગીતા—મોટા અક્ષર	૨૧૨	૦—૧૦	૦—૨
" મધ્યમ અક્ષર	૨૦૦	૦—૫	૦—૧
મૂળ મૂળ પંચરત્ન ભગવદ્‌ગીતા (માત્ર સંસ્કૃત પાઠ કરનારાઓ માટે ખાસ છપાવેલી) ઝીણા અક્ષર	૨૦૦	૦—૫	૦—૧
મોટા અક્ષર પાન ૧૧૨ ૦—૧૪ ૦—૨ મધ્યમ અક્ષર પાન	૩૩૨	૦—૮	૦—૨

જીવનચરિત્રો

સ્વામી સહજાનંદ—ચરિત્ર તથા ઉપદેશો	૩૩૬	૧—૮	૦—૪
સાઈબાબા—શિરડીના સુપ્રસિદ્ધ મહાત્માનું વિસ્તૃત ચરિત્ર	૪૩૬	૩—૦	૦—૫
ચૈતન્યમહાપ્રભુ—ત્રણ ગ્રંથોમાં વિસ્તૃત ચરિત્ર (સચિત્ર)	૧૫૬૬	૬—૮	—૧૫
જ્ઞાનેશ્વર મહારાજ અને મહાત્મા એકનાથ—બે ચરિત્રો	૫૦૪	૨—૮	૦—૫
રામકૃષ્ણ પરમહંસ—પ્રેરણાદાયી અદ્ભુત ચરિત્ર	૬૦૮	૨—૮	૦—૫
સ્વામી વિવેકાનંદ—જીવનના પ્રસંગો આલેખતું વિસ્તૃત ચરિત્ર	૭૮૪	૩—૦	૦—૭
સ્વામી રામતીર્થ—વિસ્તૃત ચરિત્ર વેદાંતના ઉપદેશો સાથે	૬૯૨	૩—૦	—૭
સંત તુકારામ—મહારાષ્ટ્રના સુપ્રસિદ્ધ સંતનું વિસ્તૃત ચરિત્ર	૬૪૮	૨—૮	૦—૬
સ્વામીશ્રી બ્રહ્માનંદ ને શિવાનંદના ચરિત્રો	૪૨૪	૧—૬	૦—૪
શ્રીરામચંદ્ર દત્ત ને નાગમહાશયના ચરિત્રો	૩૩૬	૧—૦	૦—૩
મ૦ સરયૂદાસજી, ભૂધરભક્ત ને જાનકીદાસજીના ચરિત્રો	૨૫૬	૦—૧૦	૦—૩
ભક્તચરિત્ર—નાભાજીના ભક્તમાળમાં નહિ આવેલા ૨૯ ભક્તોના પ્રેરણાદાયી ચરિત્રો (આવૃત્તિ ૨જી)	૫૨૮	૨—૮	૦—૫
આદર્શ ચરિત્રસંગ્રહ—ભાગ ૨જો—દેશપરદેશના સંતમહાત્માઓ ઋષિમુનિઓ તથા વીર પુરુષોના ૭૦ ટૂંકાં ચરિત્રો	૬૨૪	૨—	૦—૭
ભારતના વીરપુરુષો—ઐતિહાસિક ૮ વીર પુરુષોના ચરિત્રો	૩૩૬	૧—૮	—૪
વીર દુર્ગાદાસ અથવા મારુ સ્વરાજ—મારવાડના રાજપૂત કુળના નરકેસરીનું વીરત્વભર્યું વૃત્તાંત	૩૦૪	૧—૦	૦—૩
મુસ્લિમ મહાત્માઓ—૬૧ મુસ્લિમ સૂફી સંતોના ચરિત્રો	૭૫૬	૨—૪	૦—૭

સંત-વાણી

પરિચિત પદસંગ્રહ—૧૧૨ ભક્તોના ૬૩૯ ભજનોનો સંગ્રહ	૪૦૦	૧—૧૨	૦—૪
ભજનસાગર—જુદાજુદા ભક્તોના ૬૩૧ ઉત્તમ ભજનોનો સંગ્રહ	૬૮૮	૨—૮	૦—૬
અખાની વાણી—અઘરા શબ્દોના અર્થ તથા સુધારાવધારા સાથે	૫૦૪	૩—૦	૦—૬
પ્રીતમદાસની વાણી—બીજ છપ્પા કક્કા મહિના ઇ૦ નો સંગ્રહ	૫૬૦	૨—૮	૦—૪
દીવાને નાઝમ—જીવનસાફલ્યનો ઉલ્લાસ આપતો નઝમસંગ્રહ	૪૮૦	૬—૮	૦—૧
મુક્તામણિ—૫૨૬ ઉંચા ભજનો મરાઠીમાં	૧૨૦	૦—૫	૦—૨

સ્ત્રી તથા બાળોપયોગી સાહિત્ય

સ્ત્રીઓના વિવિધ પ્રશ્નો—સ્ત્રીઓની કેળવણી, લગ્ન, વારસાહક
નામ—ની સ્ત્રીઓના પ્રશ્ન, સાર્વજનિક શારીરિક સંપત્તિ
સદ્‌ગૃહસ્થાન તથા સ્ત્રીઓની ફરજ ઇત્યાદિ અનેક વિષયો ૨૬૪ ૧–૮ ૦–૪
કલ્યાણમયી—મોટી બાળાઓને વાંચવાનું વાર્તાપુસ્તક (બીજી આવૃત્તિ) ૨૨૪ ૧–૦ ૦–૩
શ્રીશારદામણિ દેવી—(ચરિત્ર) કે૦ આનંદ પ્રીતમ ૧૦૪ ૦–૮ ૦–૨
ટૂંકી વાર્તાઓ—ભાગ ૧લો—સામાજિક વિનોદક શીખ ૬૬ વાર્તાઓ ૫૦૮ ૧ ૮ ૦–૬
—ભાગ ૨જો—કુટુંબ માટે પચાની ૫૩ વાર્તાઓ ૫૩૬ ૨–૦ ૦ ૬
„ „ —ભાગ ૩જો—સ્ત્રી પુરુષો માટે ઉપયોગી વાર્તાઓ ૪૬૮ ૨–૮ ૦–૯
„ „ —ભાગ ૪થો—સૌ માટે ઉપયોગી ૮૬ વાર્તાઓ ૭૨૦ ૨ ૮ ૦–૯
ભારતની દેવીઓ ભાગ ૧લો પ્રાચીન યુગની ૧૧૩ સતીનાં ચરિત્રો ૭૩૪ ૩ ૦ ૦–૬
„ „ —ભાગ ૨જો—મધ્યયુગના ઐતિહાસિક ૨૪૦ ચરિત્રો ૭૩ ૩–૦ ૦–૬
„ „ —ભાગ ૩જો—મધ્યયુગ ને અર્વાચીન ૧૧૧ ચરિત્રો ૮૦૪ ૩ ૦–૬
બાળભારત (સચિત્ર) ખાસ બાળોપયોગી સરળ મહાભારત ૨૯૮ ૧–૦ ૦–૪
વિશ્વરૂપ અને બીજા—પ્રો૦ બળવંતરાય ક૦ ઠાકોર અનુવાદ અને
વિવરણની તથા બીજી રમૂજ વાતોનો સંગ્રહ ૨૯૦ ૧–૮ ૦–૩
ન્હાનુડી બાળકો—શ્રી નારાયણ હેમચંદ્ર અનુવાદ શીખ
અને ધર્મપ્રશસ્તિ ઉપર આકૃત્યો ચિત્ર પુસ્તક ૧૩૬ ૦–૮ ૦–૨
ભારતીય નીતિકથાઓ—મહાભારતમાંની ૫૨ બોધક વાતો (છપાય છે)
સુબોધક નીતિકથા—શ્રી વિરજલાલ ૧૫૨ બોધપ્રદ વાતો ૬૩૬ ૦–૮ ૦–૨
બાળકોની વાતો—ભાગ ૧લો બોધપ્રદ ૭૨ વાતો ૯૮ ૦–૪ ૦–
„ „ —ભાગ ૨જો બોધપ્રદ ૧૧ ઉન્નતિના સાથ ૨૧૮ ૦–૮ ૦–૩

પ્રકીર્ણ સાહિત્ય

સ્વામીથી અખંડાનંદજીના પત્રો—૮૫ વિચારક પત્રો ૯૮ ૧–૪ ૦–
પંચાંગ—સં૦ ૨૦૦૩નું—સર્વોપયોગી તિથિ ૪૮ ૦ ૬ ૦
સુવર્ણ પુષ્પ—કવિ ડાહ્યાભાઈ ઝુલાથી ૧૮ ૦ ૮ ૦ ૨
આત્મનિરીક્ષણ અને શરણાગતિ—કૃષ્ણલાલ મ૦ ઝવેરી
સ્વાનુભવની પ્રેરણા આપતું પુસ્તક બીજી આવૃત્તિ ૧૧૮ ૧ ૦ ૦ ૨
ગુજરાતની અસ્મિતા—શ્રી. ન. કૃષ્ણલાલ ઝવેરી—સચિત્ર
જૂની પુરી ૯૦ ખાસ નકશીનો સંગ્રહ ૧–૦ ૧–૦ ૨
કચ્છની લોકવાર્તાઓ—શ્રી દુલેરાય કારાણી સંપાદિત
ધાર્મિકપુરુષની કચ્છ દેશની ઐતિહાસિક વાતો ૩૫૮ ૨ ૮ ૦ ૪
સાહિત્યપ્રવેશિકા—શ્રી હિંમતલાલ ચતુર્ભુજ ૨૨૪ ૧–૦ ૦ ૨

ચેતના અને પ્રેરણા

અનુભવની વ્યથા—સં૦ સોપાન ૫ આત્મકથાઓ ૧૯૨ ૧ ૪ ૦–૩
સુબોધકથાસાગર—બોધદાયક ૫૦૫ દૃષ્ટાંતોનો સંગ્રહ ૪૬૪ ૨–૦ ૦ ૫
આત્મબોધ—(ગુર્જિયફ કૃત ૮નું ભાષાંતર આ૦ ૩જી) ૪૬૮ ૨–૮ ૦–૫
સુખી જીવનના સાધન—આનંદી જીવન માટે ઉત્સાહપ્રેરક ૩૧૨ ૧–૮ –૬
આદર્શ દૃષ્ટાંતમાળા—ભાગ ૧લો બોધક ૪૨૪ દૂંકા દૃષ્ટાંતો ૪૩૨ ૨–૦ ૦–૪
„ „ ભાગ ૨જો બોધક ૩૬૫ દૂંકા દૃષ્ટાંતો ૪૬૬ ૨ ૦ ૦–૫
દુઃખભાનુ—મજૂરોના દુઃખ તથા ધનિકોની નિર્દયતા
દર્શાવતી નવલકથા (અપ્ટન સિંકલેરકૃત) ૬૬૬ ૩–૦ –૬
સુખસંગ્રહ—(ભા ૨) દવાઓ ને ઉપયોગી માહિતી ૧૪૮ લેખો ૫૮૪ ૨ ૮ ૫
„ —(ભા ૬) , ૧૬૫ લેખો ૭૩૬ ૨–૮ ૦–૬
સુબોધપુષ્પવાટિકા—લેખસાહિત્ય આ પુસ્તકમાં રાજનીતિ,
ત્યાગીની સ્વેચ્છાકલ્પી, મૌનનો મહિમા શિષ્યનું કર્તવ્ય ૧૩૬ ૦ ૮ ૦ ૨

આરોગ્ય અને વૈદક

ખોરાકના ગુણદોષ—લેખક ડૉ રસિકલાલ જે પરીખ આયુ
વેદ પદ્ધતિથી આપણા રોજના ખોરાક માટે માર્ગદર્શન
આપતું પુસ્તક—સુધારાવધારા સાથે નવી આવૃત્તિ ૧૦૦ ૦ ૧૦ ૦–૨
ઔષધિ કલ્પલતા—જૂ ને હઠીલા રોગો ઉપર જુદીજુદી સારી
૬૭ ઔષધિઓના સેવન વિષે સમજૂતી આપતું પુસ્તક ૧૧૨ ૦–૧૨ ૦–૨
આર્યભિષક્ અથવા હિંદુસ્તાનનો વૈદ્યરાજ—અનેક
વનસ્પતિઓના ગુણદોષ ને ઉપયોગ તેમ જ રોગો—
તેના લક્ષણ ને કારણ તથા ઉપચારોનો મહાન ગ્રંથ ૮૩૨ ૬–૦ ૦–૧૩
આરોગ્ય વિષે સામાન્ય જ્ઞાન—સં૦ નાથીબા ઃ શરીરરચના
હવા પાણી ખોરાક કસરત કપડાં પાણીના તથા ગાડી
ના ઉપચાર, ગર્ભવિદ્યા સ્ત્રી-પુરુષનું કર્તવ્ય વગેરે બાબતો ૧૨૮ ૦ ૮ ૦–૨
વૈદક સંબંધી વિચારો—ભાગ ૧લો ઉપયોગી ૧૬૩ લેખો ૬૮૪ ૨–૦ ૦–૭
„ „ —ભાગ ૨જો ઉપયોગી ૧૨૮ લેખો ૪૩૫ ૧–૧૨ ૦–૫
આયુર્વેદ નિબંધમાળા—ભાગ ૧લો તથા ૨જો (વૈદ્ય વિશ્વનાથ દ
વારાશંકરકૃત) આયુર્વેદ ચિકિત્સાપદ્ધતિએ અનેક રોગ
તેના લક્ષણ, કારણ ને અસરકારક ઉપચારો સમજાવતો ગ્રંથ ૧૧૫૨ ૬–૪ ૦–૧૦